

esély

2012/2

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNY

- 3 **Kapitány Balázs:** A hátrányos társadalmi helyzetek generációk közötti átörökítése: egy magyarországi követéses vizsgálat eredményei
- 38 **Széman Zsuzsa:** SKYPE az idősgondozásban: egy intervenció kutatás tapasztalatai
- 54 **Simonovits Bori:** A diszkriminációtesztelés etikai dilemmái

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

- 66 **Simonyi Ágnes:** Aktiválás – foglalkoztatás- és szociálpolitikák eszközeinek és intézményeinek összehangolása a fejlett országokban

MŰHELY

- 100 **Győri Péter:** Elszabotált reformok – „Tékozló koldus ruháját szaggatja.” Dialógus Mózer Péterrel

RECENZÍÓ

- 115 **Kisfalusi Dorottya:** A piacok morális korlátai
- 120 **Fónai Mihály:** A tereptanár: egy új szakma és szerep körvonalai?
- 129 Abstracts
- 131 Contents

KAPITÁNY BALÁZS

A hátrányos társadalmi helyzetek generációk közötti átörökítése: egy magyarországi követéses vizsgálat eredményei

Tanulmányunk központi kérdése a különféle hátrányos helyzetek generációk közötti átörökítése. A felhasznált adatbázis az Életünk Fordulópontjai vizsgálat egy speciális longitudinális almintája. A szülői háztartásról szóló, 2001/2002-es adatok segítségével határozzuk meg, hogy 2008/9-ben milyen életkörülmények között élnek az időközben felnőtté vált fiatalok. Kutatási kérdésünk az, hogy milyen tényezők segítségével magyarázható az egyes iskolai végzettségi fokozatok megszerzése, a korai iskolaelhagyás, illetve a sikertelen karrierkezdés. A logisztikus regressziós modellek eredményei szerint a szülők iskolai végzettségétől, kulturális tőkéjétől függetlenül lényeges szerepet játszik a szülők anyagi helyzete is. A középfokú iskolatípus kiválasztása kulcsemény a későbbi sikeres karrierkezdés szempontjából. A modellek ezenkívül arra is utalnak, hogy a szülői háztartás segélyezett volta, illetve az, ha a szülői háztartásban senki nem rendelkezett munkajövedelemmel, szintén növeli a gyermek későbbi sikertelen karrierkezdésének esélyét.

1. Elméleti alapok

A szegénység, a különféle hátrányos társadalmi helyzetek generációk közötti átörökítésének, újratermelődésének kérdései az elmúlt években egyre inkább a hazai közbeszéd fókuszába kerültek. Ez a publicisztikai, közpolitikai érdeklődés azonban szinte egyáltalán nem támaszkodik hazai empirikus kutatásokra, és igen kevésbé hasznosítja a nemzetközi empirikus vizsgálatok tapasztalatait.

A nemzetközi szakirodalomban a kérdés empirikus kutatásának gyökerei két irányba nyúlnak vissza.

Egyfelől a hatvanas-hetvenes években a hagyományos intergenerációs mobilitáskutatások kezdtek foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy az apák

foglalkozása, iskolai végzettsége mennyiben határozza meg a gyermek iskolai végzettségén mint közvetítő tényezőn keresztül, illetve közvetlenül a (fiú)gyermek foglalkozási rétegét (Blau és Duncan 1967, a témáról magyarul lásd a Róbert Péter 1998 által szerkesztett szöveggyűjteményt). Nem meglepő módon bizonyos hátrányos foglalkozási pozíciók átörökítése egyben erős összefüggést mutat a hátrányos társadalmi helyzet és a szegénység átörökítésével, így a mobilitáskutatások eredményei kapcsán az egyik központi kérdéssé vált a szegénység továbbörökítésének az ügye.

Másfelől ebben az időszakban már a demográfusokat is erőteljesen foglalkoztatták az egyes (terjedő, akkoriban deviánsnak tartott) demográfiai viselkedések – például a válás, a házasságon kívüli gyermekvállalás stb. – generációról generációra való áthagyományozódásának kérdései (a válásra pl. Bumpass–Sweet 1972; Mueller–Pope 1977). Mivel ezek a demográfiai magatartások – akkoriban mindenképpen, de valamennyire napjainkban is – egyben szegénységi kockázatot jelentenek, így ezek a vizsgálatok a szegénység átörökítésnek kérdéseit is erőteljesen érintették.

A fenti tudományos iskolákhoz tartozó elemzések általában keresztmetszeti, de retrospektív jellegű adatokat is gyűjtő adatbázisok (kérdőív felvételek, censusok) feldolgozásával készültek. Az ilyen jellegű adatok sokszínűsége és használhatósága azonban erőteljesen korlátozott. Míg a szülők iskolai végzettségére, foglalkozására, esetleges válására, a házasságon kívüli születés tényére vonatkozó adatok többé-kevésbé objektív módon begyűjthetők a kérdeztől, ezen túllépni meglehetősen kockázatos.

Márpedig a szegénység, a különféle hátrányos helyzetek átörökítésének vizsgálatához legalább olyan adatokra lenne szükség, mint a szülők egykori jövedelmi helyzete, vagyontárgyai, étkezési, higiénés szokásai, sőt, nyilván igen lényeges volna a merőben szubjektív vélekedések ismerete is. (Milyen nevelési elveket követtek a szülők, hogyan gondolkodtak a takarékoságról, a sikerről, milyennek látták saját társadalmi helyzetüket stb.)

Magyarországon a mobilitáskutatáson belül, a szülőkre vonatkozó, minél bővebb adatok retrospektív módszerű begyűjtésének alakult ki hagyománya. (Pl. a Tárki 1992-es mobilitásfelvétele.) Noha ezen vizsgálatok a hagyományos mobilitáskutatás szempontjából sok, nagyon érdekes, előremutató eredményhez vezettek (ld. pl. Blaskó 1998; 2002; Róbert 2001), összességben ez az adatgyűjtési forma – megítélésünk szerint – mégis inkább zsákutcának tekinthető. A retrospektív adatok egyik jelentős hátránya a visszaemlékezésen alapuló adatok nyilvánvaló torzított volta, illetve az a tény, hogy a gyermeki generációból a szülői generációra visszatekintő alapon szerzett adatok nem tekinthetők teljes egészében reprezentatívnak.

A nemzetközi tudományos közvélekedés uralkodó irányzata szerint az ilyen kérdések vizsgálatához elsősorban is régóta fennálló követéses vizsgálatok¹ alkalmasak, olyanok, amelyekben „egykoron” – a vizsgálat

¹ Elvileg regiszteradatok is jók erre a célra – néhány skandináv országban néhány év múlva már elég régóta léteznek ilyen adatbázisok ahhoz, hogy ezek segítségével lehetséges

indulásakor – maguk a kisgyermekes szülők szolgáltattak „bemeneti” adatokat, majd évtizedek elmúltával immár a felnőtt gyermekek élete a „kimenet”.

Az első vizsgálat, amely ilyen elemzési igénynek megfelelő adatokat állított elő, az egyesült államokbeli PSID (Panel Study of Income Dynamics) volt, amely 1968-ban indult, 4800 háztartás követésével. A 90-es években a kutatóknak már legalább 20 éves követési időszak állt rendelkezésére, az induló háztartások kisgyermekai önálló életet élő felnőtté váltak. Ennek hatására a 90-es években megindult a PSID adatokon a generációk közötti átörökítés kérdéskörével foglalkozó publikációk sora.²

A kilencvenes évek végére újabb amerikai és európai adatforrások váltak elemezhetővé. Egyfelől más követéses adatbázisok is eléggé „megöregedtek” ahhoz, hogy ilyen típusú elemzést lehessen készíteni belőlük, másfelől több, eredetileg nem ilyen célra szánt, de ilyen elemzésekre megfelelőképpen átalakított kohorszvizsgálatok vagy adminisztratív adatgyűjtések adatbázisain is születtek hasonló elemzések. A különböző adatforrásokból származó tanulmányokat szemléliz a következő áttekintő jellegű cikkek: Harper et al. 2003; Jenkins–Siedler 2007a; Jenkins–Siedler 2007b; Bird 2007.

Az elmúlt években pedig már a harmadik világ államai (pl. Banglades, Malajzia, Indonézia, Mexikó) is megfelelően hosszú követéses vizsgálatokkal rendelkeznek (ezeket áttekintő pl. Jenkins–Siedler 2007b), így publikálni kezdték az eredményeiket.

Noha az új kutatási eszközök nagymértékben növelték a hátrányos helyzetek generációk közötti átörökítődéséről való tudásunkat, rengeteg új kételyt és kutatási kérdést is felvetettek. Ezek közül két témakört feltétlenül szükséges röviden megemlíteni: az egyik a magyarázó és a magyarázott változók kiválasztásának a kérdése, a másik az oksági viszonyok és a közvetítő mechanizmusok problémája.

Azt, hogy pontosan mivel is mérjük, hogyan is operacionalizáljuk a hátrányos helyzetet a szülői, illetve a gyermeki generációban, azt egyfelől a lehetőségek, másfelől a kutatási kérdés határolják be. A retrospektív jellegű vizsgálatok esetén a szülői generációra vonatkozó adatok mennyiségileg és minőségüket tekintve is nagyon korlátozottak voltak. Az új követéses adatbázisok itt óriási lehetőségeket nyitottak meg a kutatók előtt, amelyeket ki-ki ideológiája és kutatási hipotézisei szerint próbált meg felhasználni. Így például az első publikációk jelentős része a szociális segélyezés vélt negatív vagy pozitív hatásait próbálta meg tesztelni. Mások a hagyományos értelemben vett szülői jövedelem mérésének kérdéseivel foglalkoztak. Vajon az egy évben mért szülői jövedelmi helyzet megfelelő prediktor-e? Ha nem, hány évre kell kiterjeszteni a kisgyermekkor adatgyűjtést, hogy valid módon meghatározhassuk a hátrányos jövedelmi helyzetet (szegénységet)? Harmadrészt felmerültek a hagyományos keresztmetszeti adatok esetén fellépő kérdések: ha jövedelem-

legyen vizsgálni az intergenerációs átörökítődés folyamatait. Ezen adatbázisok használhatóvá válása valószínűleg újabb paradigmaváltást hoz majd ezen a kutatási területen.

² A PSID saját bibliográfiájában (<http://psidonline.isr.umich.edu/Publications/Bibliography/Search.aspx>) 2011 áprilisában az „Intergenerational Effects” kulcsszó 440 találatot hozott.

mel határozzuk meg, pontosan hogy is mérjük a hátrányos jövedelmi helyzetet (ekvivalencia-skálák és egyébek)? Ha nem jövedelemmel, akkor mivel? Hasonlóan sokféle lehetőség van a gyermeki generáció esetén. Mivel jellemzően fiatal felnőttekről van szó, sokak szerint a munkajövedelem itt nem a legszerencsésebb mérőeszköz, ezért jellemző az elért iskolai végzettség, vagy a sikeres/sikertelen munkapiaci belépés mint eredményváltozó használata.

Akárhogy is definiáljuk a szülői és a gyermeki kohorsz változóit, a kutatási eredmények szinte kivétel nélkül alátámasztják az összefüggés létét: aki hátrányos körülmények közé születik, az felnőttként átlag feletti eséllyel kerül hátrányos körülmények közé. Az összefüggés erősségét azonban alapvető mértékben befolyásolják a fenti definíciós, módszertani kérdések.

A nemzetközi szakirodalomban hangsúlyosan felmerül az ok-okozati viszony kérdése is: Valóban a hátrányos körülmények, például a szegénység örökítődik-e át, vagy csupán egy statisztikai együttjárásról van szó, és valójában bizonyos háttértényezők egyaránt hatnak a gyermekkori szegénységre és a felnőttkori hátrányos helyzetre? Elvileg például feltehető, hogy nem a hátrányos helyzet örökítődik, hanem például a szülők némely genetikai adottsága vagy értékrendje. Lehetséges, hogy nem is a szegénység örökítődik át, hanem például a szülők bizonyos „lustasága”, speciális, a többségitől eltérő kultúrája (ld. a „the culture of poverty” irodalmát) vagy alkoholizmusa okoz szegénységet a gyermekkorban, és egyben határozza meg olyan módon a gyermek értékrendjét, hogy maga is nagyobb eséllyel lesz szegény.

De ha valóban van is oksági viszony a szegényként felnövés és a későbbi szegénység között, vajon milyen hatásmechanizmusok közvetítik ezt a viszonyt? Itt felmerül az egészségi állapot, a lakókörnyezet, a szelektív intézményi hozzáférés és sok egyéb mint potenciális közvetítő tényező. Természetesen kérdéses, hogy az előbbi bekezdésben okként felsorolt potenciális tényezők közül néhány nem fogható-e fel egyben – már a szülői generáció szintjén is – okozatként is. Kérdéses az is, hogy amennyiben a fenti közvetítő tényezőket mind kontroll alatt tartja a kutató, akkor marad-e egyáltalán valós „megtisztított” hatása a szülői szegénységnek?

A fentiekben felvetett és ehhez hasonló kérdésekkel rengeteg tanulmány foglalkozik³. Bár a válaszok a különböző kutatási kérdések esetén jellemzően nem egyértelműek, azonban az eredmények összességében arra utalnak, hogy a szegénységben felnövekvés egyértelműen rontja a későbbi életútesélyeket, és ez az összefüggés nem magyarázható meg teljesen olyan, egyéb háttértényezőkkel, amelyek önmaguk korrelálnak a gyermekkori szegénységgel (Jenkins–Siedler 2007a). Ugyanakkor abban a kérdésben, hogy az összefüggés mögött kulturális vagy strukturális

³ Például az előbb említett genetikai meghatározottság kérdése elég jól tesztelhető, ha örökbefogadott és vér szerinti gyermekek esetén vetjük össze a szegénység átörökítődésének folyamatát, úgy, hogy közben figyelembe vesszük az adoptált gyermekek vér szerinti szüleinek adatait is. Így már ennek a témakörnek is külön kutatási iskolája alapult ki, ld. pl. Björklund et al. 2006.

okok húzódnak-e meg, gyakorlatilag ideológiai szekértáborok háborúja alakult ki.

Jelen tanulmányunknak nem az a célja, hogy részletesen áttekintse a hátrányos helyzetek átörökítésére vonatkozó empirikus szakirodalmat. Ez egyfelől meg is haladná a tanulmány kereteit – Kertesi és Kézdi (2005) például mintegy 10 oldalon keresztül mutatja be a szegénység átörökítése kapcsán a közgazdasági ihletésű szakirodalom egy igen-igen kis szegmensét –, másfelől az sem lenne szerencsés, ha demográfusként mi végeznénk el ezt a munkát. Végképp nem szeretnénk a partvonalon kívülről bekiabálva állást foglalni átideologizált kérdésekben. Rövid ismertetőnkkel csupán azt szeretnénk volna érzékeltetni, hogy tudatában vagyunk annak, miszerint a következőkben bemutatandó, két generáció adataira építő empirikus elemzés – korábbi alkalmas adatállományok híján – csak Magyarországon lép meglehetősen üres térbe, valójában igen kiterjedt nemzetközi elemzési tradícióhoz csatlakozik.

Magyarország – mint arra már korábban is utaltunk – szociológuson keresztül kapcsolódott a társadalmi mobilitás nyugati irodalmához, és a demográfusok is aktívan követték a generációk közötti átörökítések kapcsán kialakuló vitát (előbbire: pl. Andorka 1982; 1995; Róbert 1986; Blaskó 1998; stb. utóbbira: Rátay–Tusnády 1985; Pongrácz 1987). Azonban megfelelő intergenerációs követéses adatbázisok híján a magyar elemzések bizonyos tekintetben korlátok közé szorultak. Bár Magyarországon is indult még a rendszerváltást megelőzően jó néhány⁴ kohorszjellegű követéses vizsgálat, ezek intergenerációs adatgyűjtéssé fejlesztését azonban nem végezték el.

Már a rendszerváltás követően (1992-ben) indult a mindmáig legjelentősebb hazai longitudinális adatgyűjtés, a Magyar Háztartás Panel, amely azonban 1997-ben megszűnt. Ez a vizsgálat viszont nem kohorszvizsgálat, hanem hagyományos keresztmetszeti háztartásmintából induló követéses vizsgálat volt. 2007-ben a kutatók ismét kísérletet tettek a Magyar Háztartás Panel eredeti, 1992-es válaszadóinak felkeresésére, ez volt az úgynevezett Háztartások Életpálya Vizsgálata (HÉV vizsgálat) (ld. Kolosi–Tóth 2008). A 2007-es, ismételt felkeresésnél azonban a sikerességi arány csupán 37% (az életben lévők esetén 45%) volt, de a fiatalok között még ettől is jelentősen elmaradt (Páthy–Dencső–Hudoimet 2008). Ennek ellenére mégis ebből a vizsgálatból születtek meg – ismereteink szerint – a témánkhoz kapcsolódó, ugyanakkor a mi adatbázisunkhoz hasonlóan kétgenerációs adatbázison készült hazai elemzések.

Gábos és Szívós a 2007-ben elért, 1992-ben 4–15 éves háztartástagok (n: 471) körében vizsgálta a gyermekkori háttér hatását az későbbiekben elért iskolázottságra (Gábos–Szívós 2008). A magyarázott változó az érettségi megszerzése, illetve a diploma feltételezett megszerzése volt. Logisztikus regressziós modelljeikben a következő magyarázó változókat használták: szülők iskolai végzettsége, a háztartás jövedelme, nem, életkor, lakóhely, testvérek száma, etnikum. Saját kutatási kérdésünk

⁴ Házasságok követéses vizsgálatai: 1966, 1974, 1980, 1991/92, ld. pl. KSH 2003; 1971: „Budapest” vizsgálat; ld. pl. Eiben és Tsai 1988.; 1983: Budapesti Longitudinális Fejlődésvizsgálat (BLFV), ld. pl. Bass 2007; 1980-83: Országos Longitudinális Gyermeknövekedési vizsgálat, ld. pl. Joubert 2006.

szempontjából is igen érdekes az elemzésük, hogy az általuk használt magyarázó változók köre (talán az alacsony elemszám miatt) igen szűk, szubjektív változókat egyáltalán nem tartalmaz. A következőkben ennek a vizsgálatnak a replikáját elvégezzük a saját adatbázisunkon is, elsősorban validálási szándékkal.

A másik a HÉV adatbázisán született intergenerációs elemzés Keller Tamás munkája (Keller 2008). Mivel saját, a szegénység átörökítésének a mechanizmusaira vonatkozó kutatási kérdésünk csak érintőlegesen kapcsolódik Keller cikkének fő kérdéséhez (a szülői és a gyermeki jövedelmek és személyiségjegyek közötti összefüggések), annak eredményeire a jövőben nem építünk.

2. Módszertani kérdések

Mivel elemzésünkben egy egyedi módon kialakított meglehetősen összetett longitudinális adatbázis adatait használjuk, az eredmények értelmezéséhez, illetve interpretációs korlátainak megértéséhez szükséges a szokásosnál valamennyivel részletesebben bemutatni néhány, az elemzett adatbázishoz kapcsolódó módszertani kérdést.

2.1. A felhasznált adatbázis

Az KSH Népeségtudományi Kutatóintézet *Életünk Fordulópontjai* adatgyűjtési programja⁵ 2001/2 fordulóján indult egy mintegy 16 300 fős, az akkor 18–75⁶ éves lakosságra reprezentatív mintán. A minta személyi és nem háztartási jellegű volt, vagyis minden válaszadó személy más-más háztartásban lakott. 2004/5, illetve 2008/9 fordulóján az adatgyűjtést megismételtük, ismét felkeresve korábbi válaszadóinkat, pontosabban közülük azokat, akik még életben voltak, Magyarországon éltek, és nem tagadták meg a további válaszadást. Az adatfelvételi hullámok közötti lemorzsolódás nem egyenletesen érintette a különböző válaszadói csoportokat, az ennek következtében fellépő torzítást súlyozással ellensúlyoztuk. A válaszadók azonban az évekkel együtt öregedtek, így 2008/9 fordulóján a legfiatalabb válaszadó is már 25 éves volt.

A minta előregedése értelemszerű módon azonban csökkentette a válaszok felhasználhatóságát, hiszen a fiatal felnőttek így kimaradtak volna a felvételtől. Ezért úgy döntöttünk, hogy egy kiegészítő mintát veszünk a 20–24 éves (1984–88-ban született) fiatal felnőttek körében. Ezeket a fiatal felnőtt válaszadókat azonban nem a korábbi válaszadók mintájától független módon választottuk ki, hanem a mintát a saját válaszadóink megfelelő korcsoportokhoz tartozó gyermekeivel töltöttük fel. A minta feltöltése oly módon történt, hogy 2008/9-es harmadik adatgyűjtéskor minden válaszadót megkérdeztünk, van-e életben lévő 1984–88 években

⁵ A programról további információk elérhetőek a www.demografia.hu honlapon.

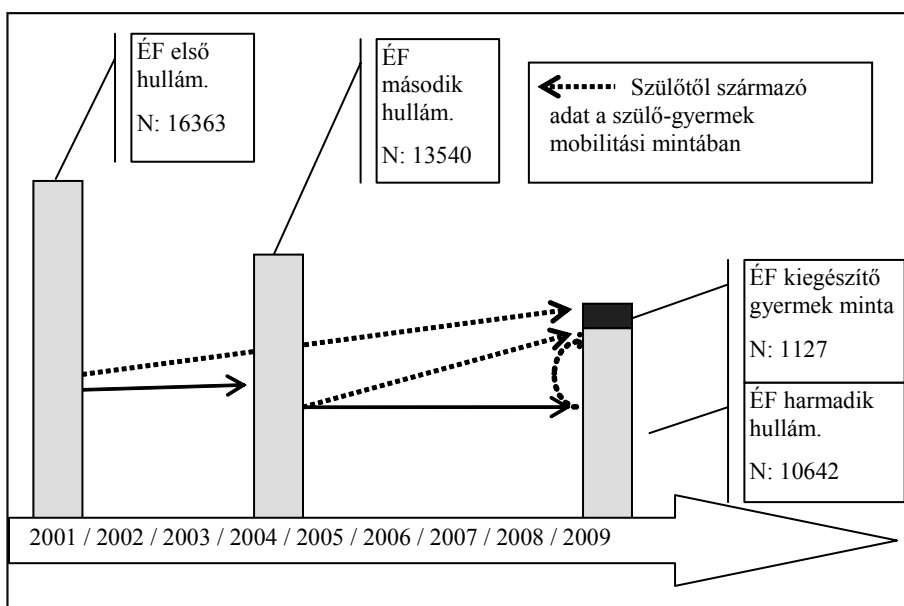
⁶ Itt és a jövőben is életkor alatt mindig betöltött életkort értünk, tehát pl. 18 éves az a személy, aki már elmúlt 18 éves, de még nem töltötte be a 19.-et.

született vér szerinti vagy örökbe fogadott gyermeke. Ha az illetőnek volt ilyen gyermeke, az bekerült a kiegészítő mintába. Amennyiben a szülők mintája reprezentatív az adott népességre – márpedig reményeink szerint az –, akkor gyermekeik mintája is csaknem helyesen reprezentálja az adott korosztályokat, tehát ezen a módon egy reprezentatív kiegészítő mintához jutottunk.⁷

A nem teljesen pontos reprezentáció oka, hogy vannak olyan gyermekcsoportok, akiknek nincsenek életben lévő válaszadó szülei, és akiknek így arra sincsenek esélyei, hogy bekerüljenek a „szüleiken keresztül” mintába. A 20–24 éves gyermekek között azonban a teljesen árvák aránya még meglehetősen alacsony, így ezzel a torzítással a jövőben nem foglalkozunk.

Az 1580, a feltételeknek megfelelő gyermekből 1127 gyermekkel sikerült interjút készítenünk (súlyozatlan adatok). Ez a 71 százalékos válaszadói arány a mai magyarországi címlistas adatgyűjtések válaszadási hajlandóságához viszonyítva jó aránynak számít.

1. ábra Az *Életünk Fordulópontjai* adatbázis-rendszer szerkezete, a szülő-gyermek mobilitási adatbázis helye ebben az adatrendszerben

A mintába bekerült, új, fiatal felnőtt válaszadók segítségével adott a technikai lehetőség a szülők és gyermekek adatainak összekapcsolására, szülő-gyermek válaszadó diádok létrehozására. Természetesen ebben az esetben a minta érdekessége, hogy noha minden válaszadó gyermekhez

⁷ Ennek a mérete azonban elvileg duplája a keresztmetszeti vizsgálatokban arányosnak, mivel nem csak az anyák lányait, illetve a férfiak fiait kerestük fel. A jelenlegi – nem keresztmetszeti – adatbázis szempontjából ez a méretnövekedés nem jelent torzítást.

egy szülő adatai kapcsolódnak, a válaszadó szülők száma mégis alacsonyabb, mint a gyermekeké, hiszen az adott öt évfolyamban született több testvér esetén több fiatal felnőtt válaszadóhoz tartozik ugyanaz a szülői adat. (Vagyis több-szülő gyermek diádban a szülői adat megegyezik.)

Ráadásul nemcsak 2008/9-es szülői adatokat lehet hozzákapcsolni a válaszadó gyermekek adataihoz, hanem a 2001/2-es első és a 2004/5-ös második adatfelvételi hullámból származó adatokat is. 2001/2-ben az 1984-88-ban született gyermekek kiskamaszok voltak, túlnyomó többségük ekkor az „eredeti válaszadó” szülő háztartásában élt. Tehát a szülő által 2001/2-ben szolgáltatott adatok, például a háztartás életkörülményeiről, a nevelési elvekről, a partnerkapcsolat minőségéről stb. pontos adatokat szolgáltatnak a gyermek szocializációjának körülményeiről.

Ezeket az adatbázisokat összekapcsolva tehát egy, mintegy 1127 fős, a jelen fiatal felnőttjeire vonatkozó, speciális, az életkörülmények, értékek, beállítódások intergenerációs átörökítését bemutatni képes longitudinális adatbázis jön létre. A következőkben az elemzéseink alapja ez a speciális, longitudinális, intergenerációs adatbázis lesz. Ezt az adatbázist nevezük „*Életünk fordulópontjai: szülő-gyermek mobilitási adatbázisnak*”. Ezen az adatbázison fogjuk vizsgálni és bemutatni, hogy a kamaszkori életkörülmények hogyan befolyásolják a fiatal felnőttek életét.

A tényleges elemzés elkezdése előtt azonban még igen röviden a súlyozás és az alapsokaság torzulásának a kérdéseire is ki kell térni.

2.2. A szülő-gyermek mobilitási adatbázis súlyozása

A longitudinális felvételek esetén a mintába „benőtt” gyermekek a nemzetközi szakirodalom alapján jellemzően a válaszadó szülő súlyát kapják meg. Jelen esetben mi is a szülői súlyból indultunk ki, azonban a longitudinális szülői súlyt az átvétel után korrigálnunk kellett. Ugyanis természetesen nem volt véletlenszerű, hogy a szülők által bediktált 1580 megfelelő korú gyermekből mely 71% szolgáltatott adatot, és mely 29% nem. A gyermek válaszadási esélyét alapvetően három dolog határozta meg: hogy együtt él-e vagy sem a válaszadó szülővel, hogy az anya vagy az apa volt-e az eredeti minta tagja, illetve, hogy fiú vagy lánygyermekről van-e szó.

Összességében az e három tényezőtől származó torzítást ellensúlyozandó, a fiatal válaszadó szülőtől örökölt „eredeti súlyát” egy, a fenti három torzítást ellensúlyozó további korrekciós tényezővel módosítottuk, így állítván elő a speciális minta válaszadóinak végleges súlyát.

2.3. Akik részben kimaradnak: elvált apák gyermekei

Kutatásunk fő kérdése, hogy a kiskamasz korban megélt hátrányos életkörülmények (jövedelmi szegénység, rossz lakáskörülmények, kilátástalan családi viszonyok stb.) milyen hatással vannak a felnőtté válás folyamatára, a korai felnőttkorra. A gyermekként megélt életkörülményekről adatokat pedig a jelenlegi fiatal felnőtt válaszadó egyik szülője szolgálta-

tott még 2001/02-ben. Csakhogy vannak olyan esetek, amikor a válaszadó szülő már 2001/2-ben sem élt együtt a későbbiekben válaszadó gyermekével. Jellemző példája, hogy az eredeti adatszolgáltató szülő válaszadó egy elvált apa volt, s a válás, a szülők szétköltözése már 2000-ben vagy korábban megtörtént. Ebben az esetben az apa 2001/2-es életkörülményei, nevelési elvei stb. már nyilván nem szolgáltatnak hasznos információt a gyermek életkörülményiről. Ez okból kutatásunkból azokat a szülő-gyermek (jellemzően apa-gyermek) diádokat ki kellett zárunk az elemzésből, akik már a 2001/2-es adatfelvétel idején sem éltek közös háztartásban.

Ez a szűkítés arányában (5,4% súlyozva) és elemszámában (súlyozva 60 fő, súlyozatlanul 50 fő) meglehetősen kis korlátozást jelent, azonban ez a szűkítés – jellemzően – egy nagyon érzékeny csoportot érint: a korai szülő válással érintett gyermekeket. Ez a csoport nem esett ki teljesen az elemzésből – hiszen, ha az elvált szülők közül az édesanya volt a 2001/2-es válaszadó, vannak érvényes adataink –, de az elemzésben ennek a szülők korai válásával érintett csoportnak az aránya a valós arány mintegy fele körül lehet. Ennek a csoportnak az alulreprezentáltsága – a teljesen árva gyermekek mintából történő kikerülése mellett – kutatásunk egy létező korlátja.

Mivel ezt a csoportot az elemzésből kizártuk, így mintánkban súlyozva 1067 (súlyozatlanul 1077) olyan szülő-gyermek diád vesz részt, ahol a gyermek 2001-ben együtt élt a későbbi válaszadó szülővel.

3. A HÉV vizsgálat replikája

Saját empirikus elemzésünk első lépésében egy úgynevezett replikavizsgálatot végzünk, vagyis a saját adatbázisunkon megismételjük Gábor András és Szívós Péter (2008) vizsgálatát, amelyet a Háztartások Életpálya Felvételének (HÉV) adatbázisán végeztek. A replikavizsgálat sajátosságai szerint arra törekedünk, hogy a két adatbázisban a magyarázó és a magyarázott változók a lehető legjobban megfeleljenek egymásnak. A vizsgálat megisméltése megítélésünk szerint a kapott eredmények validálása szempontjából igen lényeges.

A HÉV vizsgálat főbb jellemzőit már korábban bemutatottuk. A két adatbázis több ponton eltér egymástól, ezek közül talán a legfontosabb, hogy a HÉV-ben lényegesen több évjárat adatait kellett összevonni az összességében még így is jóval alacsonyabb elemszám elérése érdekében, ellenben a követési időszak lényegesen hosszabb (10–15 év), mint az ÉF szülő-gyermek adatbázisban. Emellett a HÉV vizsgálatban – feltehetően az igen nagy lemorzsolódás miatt – erőteljes mintatorzulások figyelhetőek meg, például irreálisan magas (14 százalékos) a 4 vagy több gyermeket nevelő családok száma.⁸

⁸ Valójában a nők 6–7%-ának születik 4 vagy több gyermeke, és a négy vagy több gyermeket nevelő családok keresztmetszeti aránya ennél is lényegesen alacsonyabb.

1. táblázat A replikavizsgálat adatbázisai, főbb jellemzők

	HÉV	Életünk Fordulópontjai szülő- gyermek adatbázis
Adatgyűjtő intézmény	Tárki	KSH-NKI
Vizsgált kohorszok születési éve	1977–1988	1983–1988
Bemeneti változók mérése	1992(–97)*	2001/02
Fiatalok betöltött kora az első méréskor	4–15(–20) éves	13–17 éves
Kimeneti változók mérése	2007	2008/9
Fiatalok kora a kimeneti mérés évében	19–30 éves	20–24 éves
Súlyozatlan elemszám	471	1067

* A testvérek száma és a gyermekszám változóhoz a család helyzetében 1997-ig bekövetkezett változásokat is figyelembe vették

A Gábos–Szívós szerzőpáros elemzésében a magyarított változó egyféle „várható iskolai végzettség” volt, amelyet a szerzők úgy állapítottak meg, hogy a befejezett tanulmányokon felül figyelembe vették a jelenleg folytatott tanulmányokat is. Vagyis például egy olyan személynek, aki a kérdezéskor érettségivel rendelkezett, de éppen egyetemi tanulmányokat folytatott, mintegy „megelőlegezték” a sikeres diplomaszerzést. Ezek után egymásra épülő logisztikus regressziós modellek sorozatát (összesen 7 modellt) állították fel, amelyekben azt magyarázták, vajon a szülői háttértényezők hogyan határozzák meg annak az esélyét, hogy valaki sikerrel leérettségizik-e, illetve sikerrel diplomát szerez-e. Ezt a magyarított változót képzetük le mi is a modellünkben.

A magyarázó változók az eredeti és a megismételt elemzésben a következők voltak:

- A két szülő végzettsége közül a magasabbik mekkora? Vagyis a szülők között van-e legalább egy érettségizett, illetve legalább egy diplomás⁹?
- A szülői háztartás jövedelme, folytonos, logaritmizált formában.
- A gyermek neme.
- A gyermek életkora.
- A szülői háztartás településtípusa (Budapest, város, falu).
- A szülők száma (egyszülős háztartás-e), illetve a testvérek száma¹⁰.
- A válaszadó roma származású-e, a kérdezőbiztos minősítése alapján.

⁹ Az eredeti szöveg nem teljesen egyértelmű abban a tekintetben, hogyan is jártak el, ha az egyik vér szerinti szülő nem élt a gyermekkel, vagy ha mostohaszülő nevelte a gyermeket, így mi a saját elemzésünkben a gyermekkel egy háztartásban élő vér szerinti vagy nevelőszülő, szülők végzettségét vettük figyelembe.

¹⁰ A HÉV esetén a szülők, illetve a testvérek száma az 1992–97-es időszakból megfigyelt változó. Ha ezen évek legalább egyikében a gyermek csak az egyik szülővel élt, egyszülős háztartásként soroltuk be. A testvérek számát az ugyanebben az időszakban a háztartásban található legmagasabb 18 év alatti gyermekszámból alakítottuk ki. Ezzel szemben mi ezen változók képzésekor csupán egyetlen év (2001/2 adatait) vettük figyelembe.

A modellek egymásra épülésének logikáját most részletesen nem ismertetjük, az megtalálható az eredeti szövegben, így most az eredmények hasonlóságaira, eltéréseire koncentrálnak.

Alapvetően megállapítható, hogy a megismételt vizsgálat eredményei a kritikus pontokon egyértelműen megfeleltethetőek egymásnak. Mindkét vizsgálat eredményei szerint a gyermek később elért iskolai végzettségére egyértelműen és erőteljesen hat a szülők iskolázottsága. Amennyiben a szülők valamelyike érettségizett, meghatározódik az esélye annak, hogy a gyermek is érettségit szerez. Ugyanez a hatás elmondható a diploma megszerzésére is, bár ez utóbbi esetben az esélyhányadosok – mindkét adatbázis esetén – valamivel kisebbek. A jövedelem és egyéb kontrollváltozók hatása után az iskolázottság hatása továbbra is egyértelműen szignifikáns marad.

A szülői háztartás jövedelmi helyzete – a szülők végzettségét kontroll alatt is tartva – szignifikáns hatást gyakorol a modellekben az érettségi megszerzésének esélyére. Lényegesen gyengébb – sőt a többi kontrollváltozó bevonása után már nem is szignifikáns ugyanennek a hatása a diploma (feltételezett) megszerzésére. Ez az eredmény első pillanatban arra utal, hogy a szülők iskolai végzettségben megtestesülő kulturális tőkéje mellett a jövedelemnek is önálló hatása van, legalábbis alacsonyán iskolázott szülők gyermekeinek érettségiszerezése kapcsán. Azonban itt szükséges óvni az eredmények túlinterepretálásától, mert könnyen lehetséges, hogy a jövedelemnek csupán azért van saját hatása, mert a szülők kulturális tőkéjét igen egyszerű módon operacionalizáltuk, s lehet, hogy a szülői kulturális tőke pontosabb, összetettebb mérése esetén ez az összefüggés eltűnne. A kérdéssel a következőkben részletesebben foglalkozunk.

Mindkét adatbázison futtatott elemzésnek fontos és egybehangzó eredménye, hogy a lánygyermekek esélye lényegesen nagyobb, mint a fiúgyermekeké mind az érettségi, mind a diploma megszerzésére.

Az életkori hatás a HÉV adatbázisban egyértelműen negatív, míg az ÉF adatbázisban nem szignifikáns. Ez teljesen logikus eltérés, és arra vezethető vissza, hogy míg a HÉV adatbázisban 12, addig a ÉF adatbázisban csak 5 kohorsz vett részt. A HÉV idősebb, még a 70-es években született kohorszai az oktatási boom előtt végzeték iskoláikat, így itt az idősebbeknek átlag alatti esélyük van egyes oktatási fokozatok elérésére. Az ÉF-ben résztvevő 1983-mas legidősebb és 1988-as legfiatalabb évjáratok között ilyen különbség értelemszerűen nem figyelhető meg.

A lakóhely esetén komoly hatások semelyik adatbázison sem találhatók.

Az egyszülős családi háttérnek az érettségi megszerzése szempontjából, úgy tűnik, semmilyen negatív hatása nincs, az ÉF adatbázis azonban azt az eredményt találta, hogy az egyszülős családban növekedő gyermekeknek kisebb esélyük van a diploma megszerzésére, mint a kétszülős családokban élő, egyébként hasonló helyzetű társaiknak. Ezen eredmény értelmezésekor azonban figyelembe kell venni, hogy az egyszülős családok háztartásjövedelme – egyszerűen az egy kereső miatt – jellemzően alacsonyabb, mint a kétszülős családoké, itt pedig a jövedelmet már kontrolláltuk. A jövedelmi helyzetet nem kontrollálva az ÉF adatbázisban az érettségi megszerzésére is az egyszülős családi helyzet negatív hatása mutatkozna.

TANULMÁNY

A testvérek száma és a roma etnikum kapcsán mindkét adatbázisban hasonló összefüggések mutatkoznak. A három vagy több testvérel együtt növekedő (tehát jellemzően négy vagy több gyermekes) családokban felnövő gyermekeknek a szülők iskolázottságának és a szülői háztartás jövedelmének kontrollálása után egyértelműen kisebb esélyük van diploma szerzésére. (Sőt, az ÉF adatbázisa szerint már az érettségi megszerzésére is.)

A HÉV adatbázisban egyáltalán nem, az ÉF adatbázisban pedig minimális számban szerepeltek roma diplomások, így az etnikai származás hatását csupán az érettségi megszerzése kapcsán tudtuk vizsgálni. Itt a roma származásnak mindkét adatbázis esetében egyértelmű és radikálisan negatív hatását találtuk. Mivel azonban a nagyon nagy (négy vagy több gyermeket nevelő) családok többsége ma Magyarországon – mindkét vizsgálat szerint – roma származású, így a nagy korreláció miatt egyszerre nem tudtuk a modelleken szerepeltetni a származást és a testvérek számát. Emiatt nem tudjuk elkülöníteni a roma származás és a testvérek számának egymással összefüggő hatásait.

2. táblázat A HÉV és a szülő-gyermek mobilitási minta eredményei

	A gyermekek iskolázottsága							
	Legalább érettségi							
	E1 modell		E2 modell		E3 modell		E4 modell	
	HÉV	ÉF-SZGY	HÉV	ÉF-SZGY	HÉV	ÉF-SZGY	HÉV	ÉF-SZGY
Érettségi	7,53***	7,94***	6,10***	6,84***	5,07***	6,91***	4,87***	5,90***
Érettségi felett	17,76***	23,11***	12,57***	13,70***	10,82***	13,41***	9,42***	12,10***
Háztartás-jövedelem logaritmizált			7,84***	5,97***	4,70**	8,00***	3,29*	5,06***
Nem (ref: férfi)					2,20***	3,33***	2,15***	3,56***
Életkor					0,88***	1,01	0,88***	1,00
Város					1,38	1,31	1,27	1,28
Budapest					1,62	1,97*	1,58	2,15*
Szülők száma (0-más, 1-egy szülő)					1,06	1,27	0,72	1,22
0					1,30	0,89		
2					0,79	0,72		
3+					0,60	0,21***		
Etnikum (ref: nem roma)							0,15***	0,16***
Súlyozatlan n	455	1077	454	1023	454	1022	418	1022
Log pseudo-Likelihood								
Pseudo R ²	0,199	0,214	0,225	0,230	0,268	0,286	0,288	0,302

Kapitány: A hátrányos társadalmi helyzetek generációk közötti átörökítése

A gyermekek iskolázottsága						
	Diploma					
	D1 modell		D2 modell		D3 modell	
	HÉV	ÉF-SZGY	HÉV	ÉF-SZGY	HÉV	ÉF-SZGY
Érettségi	3,88***	3,45***	3,37***	3,18***	2,58***	3,18***
Érettségi felett	11,63***	11,74***	9,12***	9,28***	9,03***	9,11***
Háztartás-jövedelem logaritmizált			3,71**	1,95*	3,40**	1,78
Nem (ref: férfi)					1,92***	1,90***
Életkor					0,95	1,03
Város					1,69*	0,85
Budapest					0,81	1,08
Szülők száma (0-más, 1-egy szülő)						0,60**
0					0,84	1,03
2					0,46**	0,64*
3+					0,25***	0,28**
Etnikum (ref: nem roma)						
Súlyozatlan n	455	1077	454	1023	454	1022
Log pseudo-Likelihood						
Pseudo R ²	0,153	0,168	0,164	0,164	0,220	0,193

Szignifikancia szintek (itt is a többi hasonló táblázatnál): *** $x < 0,01$; ** $x < 0,05$; * $x < 0,1$

4. A magyarázó változók pontosítása, a modellezés új struktúrája

A replikavizsgálat után első lépésben a magyarázó változóink pontosítását végeztük el. Ezután a korábbiakhoz hasonló módszerrel folytatjuk tovább a logisztikus regressziós modellek építését.

4.1. Az anyagi helyzet mérésének korrekciója

A háztartás jövedelmi helyzete, amennyiben az adatok egy adott időpontra, vagy akár egy adott évre vonatkoznak, a nemzetközi szakirodalom szerint meglehetősen alacsony validitású változó (Behrman–Taubman 1990; Solon 1992). Az alacsony érvényesség egyik fő oka, hogy a családok jövedelmei az idő múlásával, illetve egyes ideiglenes életút-eseményekhez kapcsolódóan igen nagy mértékben ingadoznak.

Például amíg az édesanya a szülés után kilép a munkából, a család jövedelme erőteljesen csökken, amennyiben azonban sikerül visszatérni a munkapiacra, ez a csökkenés csak ideiglenes. Egy ilyen ideiglenes kilépés tehát valójában jelentősen alacsonyabb (tervezhető) szegénységi kockázatot jelent, mint ha – például tartós betegség miatt – az egyik felnőtt családtag huzamosan munka nélkül lenne. Amennyiben az anyagi helyzet nem az éppen aktuális jövedelemmel, hanem vagyontárgyakban és életmódjegyekben megtestesülő anyagi helyzettel mérjük, a fentiek miatt feltehetően stabilabb és érvényesebb mérőszámot kapunk.

Ennek tesztelésére létrehoztunk egy 0–15-ös anyagi helyzetet mérő skálát, amely tíz vagyoni helyzetet jellemző vagyontárgy¹¹ és öt életmódjegy¹² alapján épült fel, egyszerű kumulatív módon. Az így kapott skála meglehetősen magas Cronbach Alfa értékkel rendelkezik (0,81), amely semelyik item elhagyásával nem növelhető tovább¹³. A korábbi E2 modellbe ezt a skálát a jövedelem logaritmus helyett beépítve, lényegesen meg is nőtt a modell magyarázóereje (0,23-ról 0,27-re). Mivel a jövedelmi és az anyagi helyzetet mérő két változó korrelációja nem volt determinisztikus jellegű (0,55), így megpróbáltuk mind a pénzbeli jövedelmet mérő változót, mind az anyagi helyzetet mérő skálát beépíteni a modellbe. Ebben az esetben azonban a modell magyarázóereje nem nőtt, és a jövedelmi változó szignifikanciája megszűnt. Mivel teljesen ugyanezt tapasztaltuk a diploma szerzését magyarázó modellek esetén is, így a jövedelmi változót az anyagi helyzetet mérő változóra cseréltük.

4.2. A kulturális tőke mérésének korrekciója

A kulturális tőkét a magasabb végzettségű szülő három csoportra osztott iskolai végzettségi csoportjával mérni nem éppen a legkifinomultabb módszer. Noha megmaradtunk a két szülő közül a magasabb végzettségű végzettségének figyelembevételénél, mintánk több mint kétszeres elemszáma valamivel részletesebb csoportosítást is lehetővé tett: Egyfelől megkülönböztettük a maximum 8 általánost végzett szülőket a szakmunkásoktól, másfelől a főiskolát végzetteket az egyetemet végzettektől. Ezzel a két kis módosítással rögtön javult a korábbi E1 és D1 modellek magyarázóereje (0,21-ről 0,25-re; illetve 0,17-ről 0,18-ra). A referenciacsoportot ezenkívül az érettségire módosítottuk.

A szülők kulturális tőkéjének további pontosítása céljából képeztünk egy, a kulturális aktivitást mérő öt változóból¹⁴ álló skálát. Ezen a

¹¹ Lakás, amelyben mindenkinek van egy külön szobája; WC és fürdőszoba vagy zuhanyzó a lakásban; kert, terasz vagy kellemes környezetre nyíló erkély, telefon, autó, színes televízió, automata mosógép, mosogatógép, videó-magnó, számítógép.

¹² Évente egy hét nyaralás, új ruhák rendszeres vásárlása, elöregedett bútorok lecserélése, naponta egy tál meleg étel elfogyasztása, havonta legalább 5 ezer forint félretétele.

¹³ Más indexképzési móddal is kísérletet tettünk, de az ugyanezen 15 itemből z-score transzformáció után képzett alternatív skála valamivel rosszabbul teljesített a modellekben, mint a hagyományos kumulatív skála, így végül a hagyományos skála alkalmazása mellett döntöttünk.

¹⁴ Előfizet vagy rendszeresen megvesz egy újságot; havonta egyszer meghívja a barátait

skálán két ponttal vettük figyelembe, ha valaki létrehozza az adott aktivitást, egy ponttal, ha nem hozza létre, de nem azért, mert nem is igényli, hanem például anyagi vagy egyéb okból, nulla ponttal, ha valaki létrehozhatná, de nem igényli. Így egy 0-tól 10-ig tartó skálát kaptunk. Ez a skála azonban igen jelentős mértékben összefügg a szülői iskolai végzettséggel. Emiatt ezt a változót az iskolai végzettségtől függően relatív jellegűvé, kiegészítő skálává tettük, vagyis azt számoltuk ki, hogy az egyes szülők esetén ennek a skálaváltozónak az értéke meghaladja, vagy elmarad-e az adott szülői végzettségi csoportra átlagosan jellemzőtől. Így például a szakmunkás szülők esetén átlagosan 5,88 volt ennek a skálaváltozónak az értéke. Ha az adott szülő például 7 pontot kapott, akkor nála a kulturális tőke korrekciós értéke 1,12 volt. Ez azt mutatja, hogy az adott család feltehetően nagyobb kulturális tőkével rendelkezett, mint amilyen az iskolai végzettség változójából feltételezhető lett volna. Ez a változó azonban már részben szubjektív, részben egyéni jellemzőket is tartalmazott, így értéke elvileg azzal is összefüggésben lehet, hogy az első hullám idején a későbbi válaszadó apukája vagy anyukája szolgáltatott nekünk adatokat.

(Például könnyen lehetséges, hogy az apuka nem, míg az anyuka olvasott legalább hetente egyszer szépirodalmat. Ebben az esetben annak függvényében, hogy a későbbi fiatal felnőtt 2001-es családi viszonyairól ki szolgáltatott adatot, más lehet a változó mértéke.)

Ennek a potenciális torzításnak a csökkentésére a kulturális tőkét kiegészítő változó mellett a modellbe beépítettük a kiegészítő változó és a válaszadó szülő nemének keresztthatását is. Ezek a keresztthatások nem voltak szignifikánsak, a kulturális tőkét pontosító változó azonban igen – de csak az érettségi megszerzését magyarázó modellekben.

4.3. Családdemográfia

A nemzetközi – elsősorban egyesült államokbeli – szakirodalom alapján a gyermekkori családi háttér demográfiai változójának erős hatást kellene mutatniuk a későbbi szegénységi kockázatokkal (pl. McLanahan 1988; McLanahan–Sandefur 1994; Corcoran 1995 stb.). A replikavizsgálatban két családdemográfiai változót alkalmaztunk: egy- vagy kétszülős háztartásban nevelkedett-e a kérdezett, illetve mennyi a vele együtt nevelkedő testvérek száma. Mindkét változó szignifikáns hatást gyakorolt a diplomaszerezést magyarázó modell esetén. Az érettségi megszerzése esetén azonban csak a nagyon magas testvérszámnak volt némi korlátozó hatása.

A 2001-ben egyszülős családban élők aránya a mi mintánkban 12,3% volt¹⁵. Vannak azonban az egyszülős családokon kívül más olyan család-

---

vacsorára, hetente legalább egyszer olvas könyveket, szépirodalmat; havonta egyszer-kétszer elmegy színházba, hangversenyre, vagy múzeumba; időt szakít saját magára, hobbi-jára.

¹⁵ A valós arány a teljes szülő-gyermek longitudinális adatbázisban mintegy 16–18% körül lehet, de a módszertani bevezetőben elmondottak miatt, azokat a szülő-gyermek diádokat kizártuk az elemzésből, ahol a kérdezett szülő már 2001-ben sem élt a gyermekekkel. Már-

demográfiai konstellációk is, amelyek kockázatokként értelmezhetőek. Ilyenek lehetnek a többedik kapcsolaton alapuló családok, amelyekben az együtt élő pároknak korábbi partnerkapcsolataik és abból hozott gyermekeik vannak. Előfordulhat, hogy maga a későbbi válaszadó élt 2001-ben együtt az édesanyjával és anyja új partnerével egy háztartásban. Ez formálisan kétszülős családnak számít, de lehetséges, hogy egy ilyen családi konstelláció szegénységi pluszkockázatokat hordoz magában. Az is lehetséges, hogy maga a kérdezett a vér szerinti szüleivel él együtt, de egyben együtt él anyjának korábbi kapcsolatából származó féltestvéreivel is, vagy anyja új partnerének a korábbi kapcsolataiból származó gyermekeivel. De persze az is előfordulhat, hogy a kérdezett vér szerinti testvére más háztartásban él, stb. Lehetséges, hogy a kérdezett édesapjának volt egy korábbi házassága, és a kérdezettnek vannak ebből a házasságból származó féltestvérei, stb.

Áttekintve a szóba hozható és mérhető rengeteg lehetőséget, úgy döntöttünk, hogy mi csupán két könnyen mérhető, ritkább, de feltehetően komolyabb problémákat hordozó családi konstellációt veszünk figyelembe. Egyfelől azt vizsgáltuk, hogy 2001-ben a későbbi kérdezett egy háztartásban élt-e szülőjének korábbi kapcsolatából származó hozott gyermekével, akivel neki értelemszerűen rokoni kapcsolata nem volt. (A lenyegesen gyakoribb féltestvéreket nem vettük figyelembe.) Másfelől, amennyiben a kérdezett édesanyjával élt együtt, figyelembe vettük, hogy vajon van-e az édesanyjának külön, másutt élő kiskorú gyermeke. (Az édesapák külön élő kiskorú gyermekeit és a külön élő nagykorú gyermekeket nem vettük figyelembe.) Ebbe a két „erőteljesen újraalakult családra” utaló csoportba a válaszadók mintegy 4 százaléka tartozik.

Felmerülhet a szülők élettársi kapcsolata mint potenciális kockázati tényező. 2001-ben a későbbi fiatal felnőtteknek csak szűk 5 százaléka élt élettársi kapcsolatos szülői háztartásban, és ezen kapcsolatok jelentős része is újjáalakult, tehát nem a gyermek születésétől tartó kapcsolat. Ennek az értelmezéséhez fontos tudni, hogy a 80-as évek második felében, amikor kérdezettjeink születtek, még a mostani két ötöddel szemben egytized körül volt a házasságon kívüli születések aránya. Ezen születések is jellemzően egyszülős családokat és nem az élettársi kapcsolatokat jellemezték. A kevés élettársi kapcsolatban realizálódott gyermekvállalás után, 2011-re ezek az élettársi kapcsolatok is jelentős részben vagy házassággá alakultak, vagy felbomlottak.

Végül felmerül a párkapcsolat rossz minősége mint speciális családemográfiai tényező. Vajon egy olyan személynek, aki körül a családban mindennaposak a szülők közötti veszekedések, ahol az érintettek nagyon elégedetlenek a partnerkapcsolatukkal, ahol a vitáikat tettelegesség segítségével oldják meg stb., ez a családi háttér nem jelent-e a későbbiekben nemcsak partnerkapcsolati, de akár valamiféle szegénységi, iskolázottsági kockázatot is? A 2001-es kérdőívben részletesen, több kérdésben körbejártuk a partnerkapcsolat minőségének témakörét. Azonban ezen adatok validitásának is jelentős korlátja, hogy a válaszok mindig csak az egyik szülőtől származnak, és lehetséges, hogy ugyanazt a családi

---

pedig ezen elemzésből kizárt gyermekek többsége feltehetően egyszülős háztartásban élhetett 2001-ben.

helyzetet merőben másként értékeli a két partner. Mivel azonban a nyers keresztáblákon nyugvó adatok összefüggést mutattak a partnerkapcsolat minőségével és a később megszerzett iskolai végzettséggel, érdemesnek tűnt bevonni az elemzésbe ezt a dimenziót. Végül úgy döntöttünk, hogy egy egyszerű változóval leválasztjuk azokat a partnerkapcsolatokat, ahol a válaszadó szülő nyilatkozata szerint több különböző témakörben (pl. alkoholfogyasztás, féltékenység) is gyakran vagy mindennap vitatkoznak a szülők. Ez a kétszülős családok mintegy ötödében volt jellemző.

Sajnos azonban az egyes családdemográfiai potenciális kockázati tényezők között determinisztikus összefüggések is megfigyelhetők. Aki egyedül neveli gyermekét, az nyilván nem vitatkozhat a partnerével. Az erőteljesen újraalakult családok között jelentősen felülreprezentáltak az élettársi kapcsolatok stb.

Emiatt végül a testvérek száma mellett, az élettársi kapcsolatokat el nem különítve, egyetlen összevont, a szülők partnerkapcsolati helyzetét mérő változót hozunk létre. Ennek lehetséges értékei a következők: egyszülős család (12%); erőteljesen újraalakult kétszülős család (4%), kétszülős család, vitákkal terhelt partnerkapcsolat (17%), kétszülős család, vitákkal nem terhelt partnerkapcsolat (67%). A különböző kockázatok mintegy egymásra épülnek ebben a változóban, így tehát az „erőteljesen újraalakult” család esetén nem vettük figyelembe a partnerkapcsolat minőségét. Az ilyen változóképzés lehetővé teszi a kapott változó modellekbe történő beépítését. (Referenciaérték a kétszülős család, vitákkal nem terhelt partnerkapcsolat.)

4.4. A modellezés új struktúrája

Az eredeti replikavizsgálathoz képest a különféle kontrollváltozók struktúráját is módosítottuk. Az új, lépcsőzetes modellépítési logikát mutatja a 3. táblázat:

Emellett a modellezésből elhagytuk a település típusára, illetve a roma származásra utaló változót. Előbbit azért hagytuk el, mivel a területi hátrányok ilyen leegyszerűsítő mérése semmiféle hasznos eredményt nem hozhatott.¹⁶ A roma származás modellbe építése elsősorban módszertani okokból nem volt megoldható. Ez a változó ugyanis szinte determinisztikusan összefügg jó néhány, magyarázó változóval, és sajnos a magyarázott változóval is. Emiatt adatbázisunk annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy a roma etnikai származás önmagában, a többi tényezőtől elkülönítve is hordoz-e magában plusz szegénységi kockázatot, nem alkalmas. Egy ilyen kutatási kérdés megválaszolásához – módszertani okokból nagyon nehezen előállítható – speciális roma adatbázisra, vagy jóval nagyobb elemszámra lenne szükség.

¹⁶ A kérdés elemzéséhez korrekt többszintű (multi-level) elemzésre lenne szükség.

3. táblázat A logisztikus regressziós modellek szerkezete

		A változó neve	A változó típusa	Nyers	DE	ANY	KUL	CSAL	TOT
Demográfia	A válaszadó neme	k3neme	Kat (ref: 1 férfi)	-	+				+
	A válaszadó életkora	x1betkor	Folyamatos	-	+				+
Szülői háztartás anyagi helyzete	Anyagi helyzetet mérő skála	x1szanyagi	Folyamatos	-		+			+
Szülői háztartás kulturális tőkésége	Szülői legmagasabb iskolai végzettsége	x1sziskmaxs	Kat (referencia: 3 érettségi)	-			+		+
	Kiegészítő kulturális tőkét mérő skála	x1relszkult	Folyamatos	-			+		+
	Válaszadó szülő neme * kiegészítő változó	x1relszkult* szulo_ k3neme	Kereszt-hatás				+		+
Család-demográfiai háttér	Szülői partnerkapcsolati helyzet	x1szcsaltip	Kat (ref: 4 a kétszülős család, vitákkal nem terhelt)	-				+	+
	Válaszadó szülő neme * Szülői partnerkapcsolati helyzet	x1szcsaltip * szulo_ k3neme	Kereszt-hatás					+	+
	Testvérek száma	x1testv	Kat. (ref: 2: egy testvér)	-				+	+

5. A pontosított modellek eredményei – az érettségi megszerzése

Az adatbázisunk eredményei szerint a mintában szereplő fiatalok 72 százaléka érettségizett vagy feltehetően érettségit fog szerezni. (Tehát, ha diák, akkor jelenleg olyan iskolatípusban tanul, amely elvégzése esetén érettségit ad.)

Az érettségi megszerzését statisztikai értelemben szignifikáns mértékben meghatározza mind a négy magyarázó változó típus. A hatás ereje azonban igencsak eltérő. A saját demográfiai helyzet két változója közül az életkor nem, csak a válaszadó neme mutat szignifikáns összefüggést. Az eredmények szerint a lányoknak nagyobb esélyük van az érettségi megszerzésére, és az összefüggés erőssége a többi változó kontroll alatt tartása esetén (TOT modell) csak erősödik. Ezekben a korosztályokban

feltehetően a lányok 80 százaléka érettségizett, ez az arány a fiúknál csak kétharmad körüli (64%).

A szülői háztartás anyagi, vagyoni helyzetének egyértelmű és erős hatása van: minél jobb a vagyoni helyzet, annál nagyobb az érettségi megszerzésének az esélye. Igen lényeges kérdés, hogy ez az eredmény hogyan függ össze a szülők kulturális tőkéjével. Nyilván a magasabb iskolázottságú szülők egyben jobb eséllyel vannak jól fizető állásban, így a szülők iskolai végzettsége egyszerre javítja a család vagyoni helyzetét és hat a gyermek iskolázottságára.

Vizsgálatunk egyik fontos eredménye, hogy noha a fenti összefüggés valóban létezik, a szülői háztartás vagyoni helyzetének – a szülők kulturális tőkéjének kiszűrése után is – erős és egyértelmű hatása van az iskolai végzettség megszerzésére. A szülői háztartás vagyoni helyzete tehát nemcsak közvetítő változó, hanem saját, önálló hatással is bír. Vagyis két, ugyanolyan kulturális tőkével rendelkező, hasonló családszerkezetű szülői családban felnövekvő gyermek közül annak volt nagyobb esélye leérettségizni, amelyikük családjának az anyagi helyzete jobb volt.

Ennek az eredménynek a további értelmezése ezen a ponton részben elméleti, részben ideológiai kérdés: Egyfelől feltehető, hogy a szülők, illetve a szülői család jó anyagi helyzete valamilyen módon a szülők munkapiaci jövedelemtermelő képességének a – nyilván nem tökéletes – mutatója, és ilyen értelemben a munkapiaci siker mutatója. A munkapiaci siker pedig meghatározható a szülő(k) foglalkozásával, ez pedig operacionálizálható lenne a mobilitási irodalomban bevett foglalkozási presztízs-skálával (ld. Treiman-féle, vagy a magyarországi Kulcsár-Harcsa-féle skálák). Ekkor az anyagi jólét valójában a szülői foglalkozási presztízs valamiféle tökéletlen helyettesítő mérőszámaként lenne felfogható. A fenti levezetést elfogadva erőteljesen közelítenénk ahhoz a fogalomhoz, amit a klasszikus mobilitási irodalom „származásnak” nevez, és amelyet jellemzően a szülők iskolai végzettségével és foglalkozásával operacionálizál (ld. Róbert 2001). Jelen esetben azonban nem célunk a klasszikus mobilitási irodalom szaktudományos kérdéseinek elméleti megalapozottságú vizsgálata, sokkal inkább a gyakorlati szociálpolitikai tanulságok az érdekesek. Ez utóbbi szempontból viszont különösen érdekes a rendszerváltás után felerősödő vagyoni egyenlőtlenségek szerepének vizsgálata. Ebből a gyakorlatias megközelítésből pedig adataink alapján megállapítható: az iskolai végzettség megszerzését illetően egyértelműen létezik az anyagi tőke közvetlen hatása is, a szülői háztartás kulturális tőkéjének a hatáserőssége azonban nagyobb.

Emellett eredményeink ezen a speciális mintán is egyértelműen igazolják azt a hazai mobilitáskutatásban a kezdetek óta ismert alapvető tényt, miszerint a szülők iskolai végzettségének növekedésével párhuzamosan nő a gyermek esélye az érettségi megszerzésére. Az összefüggés igen erős, főleg a legalacsonyabb végzettségű családok gyermekei vannak különösen rossz helyzetben az érettségi megszerzése szempontjából. (Ennek az az oka, hogy ezekből a családokból jellemzően érettségit nem adó szakiskolákba kerül a gyermek.)

A szülők iskolai végzettségével mért kulturális tőkét kiegészítő változó hatása is szignifikáns a kulturális modellben. Vagyis két, megegyező iskolai végzettségi kategóriába tartozó szülői család közül azon család

TANULMÁNY

gyermekének volt nagyobb esélye érettségit szerezni, ahol a kulturális jellegű aktivitás nagyobb volt. Ez az összefüggés azonban csak a háztartás anyagi helyzetének bevonásáig volt szignifikáns. A szülői család anyagi helyzete ugyanis adataink szerint jelentős mértékben meghatározza a kulturális fogyasztást is, így annak önálló hatását elvonja.

4. táblázat Az érettségi megszerzését magyarázó logisztikus regressziós modellek

	Nyers	DE	ANY	KUL	CSAL	TOT
NEM (ref: ffi)	2,249***	2,244***				4,407***
BETÖLTÖTT KOR	,998	,999				,991
ANYAGI HELYZET	1,438***		1,438***			1,237***
ISK. VÉGZ. (ref: ér)	***			***		***
Max. 8 osztály	,039***			,037***		,060***
Max. szakmunkás	,185***			,182***		,216***
Főiskola	2,141**			2,152**		1,755
Egyetem	3,693**			3,722**		2,484
REL KULT FOGY	1,125***			1,210***		1,085
REL KULT FOGY *				,952		,935
SZULÓ NEME						
CSALÁD TÍPUSA	***					
Egyszülős	,839				,849	2,628
Újjáalakult	,369***				,720	,897
Vitákkal terhelt	,672**				,822	1,615
CSALÁDTÍPUS * SZULÓ NEME						
Egyszülős * szülő neme					,912	,582
Újjáalakult * szülő neme					,405	,416
Vitákkal terhelt * szülő neme					,715	,708
TESTVÉREK (ref: 1)	***				***	
Nincs	,830				,885	,902
2	,708				,680*	,767
3 vagy több	,158***				,161***	,392**
Cox & Snell R Square		0,031	0,196	0,258	0,05	0,332

A családdemográfiai változók hatása a kulturális és anyagi tőkéhez viszonyítva egyértelműen gyenge. A családtípusok (egyszülős, erőteljesen újraalakult, vitákkal terhelt, „normális készülő”) esetén valójában nem találunk összefüggést. Ez egyértelműen ellentétes azokkal a korábban említett, elsősorban amerikai kutatási eredményekkel, amelyek a családszerkezetet olyan, önálló kockázati tényezőnek fogják fel, mint amely nem csupán a jövedelmi hatáson keresztül, de más utakon át (pl. az apai felügyelet, szociális minta hiánya) is hátrányosan hat a gyermek fejlődésére. Érdekes viszont a gyermekszám kapcsán kapott eredmény, amely szerint a valóban nagy családokban (4 vagy több gyermek) élőknek nemcsak a családi, de a teljes modellben is egyértelműen hátrányuk van. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a nagycsaládosok – az érettségi megszerzése szempontjából – hátrányos helyzete nem vezethető vissza kizárólag a rosszabb anyagi helyzetre, az esetlegesen alacsonyabb kulturális tőkére. Sok testvér esetében nyilván kevesebb szülői energia marad egy-egy gyermekre, mint egy hasonló, de kevesebb gyermeket nevelő családban. Lehetséges, hogy ez nyilvánul meg az alacsonyabb érettségiszerzési esélyekben. Fontos azonban látnunk, hogy ez a pluszkockázat csak a valóban nagy (négy vagy több gyermeket nevelő) családok esetén marad fenn a kontroll után is a TOT modellben, a háromgyermekes családok esetén a nagyobb szegénységi kockázat kontrollálása után elolvad.

6. A pontosított modellek eredményei – a diploma megszerzése

Adatbázisunkban a diplomások vagy feltehetően diplomát szerzők aránya 34%. A diplomaszerezést magyarázó modellek magyarázóereje jelentősen elmarad az érettségi megszerzését magyarázó modellektől. Megállapítható, hogy a modellekbe bevont magyarázó tényezők kevésbé determinisztikusan határozzák meg, hogy az érintett gyermek (feltehetően) diplomát szerez-e. Az egyes változók hatásának iránya jellemzően megegyezik az érettségi megszerzését magyarázó modellek esetén megfigyeltekkel, de a meghatározottság erejét tekintve jelentős különbségek találhatók.

Így például a lányok esélye mind az érettségi, mind a diploma megszerzésére magasabb a fiúk esélyénél. A diploma esetén azonban a lányok plusz esélye jóval alacsonyabb, mint a fiúké, és jelentős mértékben az érettségiszerzés aszimmetrikus arányára vezethető vissza. A mintában lévő érettségizett fiúk 46, a lányok 50 százaléka szerez feltehetően diplomát, de a fiúk esélye ez érettségi megszerzésre jóval alacsonyabb – ezt az előző modellben bemutattuk.

A szülői háztartás anyagi helyzetének a diploma megszerzése esetén is pozitív, egyértelmű, és a kulturális tőke kontrollálása után is fennmaradó hatása van. (Ez utóbbi azonban – tekintve a költségtérítéssel képzések jelentős arányát – talán kevésbé meglepő, mint az érettségi esetén.) A szülői háztartás anyagi helyzetét magyarázó változót használó modell prediktív értéke azonban alacsonyabb, mint az érettségienél.

A szülők iskolai végzettsége esetén szintén gyöngébb a prediktív

TANULMÁNY

érték, sőt a kulturális tőkét mérő kiegészítő változó esetén – szemben az érettségi megszerzésével – egyáltalán nincs hatás.

5. táblázat Felsőfokú végzettség megszerzését magyarázó logisztikus regressziós modellek

	Nyers	DE	ANY	KUL	CSAL	TOT
NEM (ref: ffi)	1,593***	1,589***				2,058***
BETÖLTÖTT KOR	1,052	1,053				1,023
ANYAGI HELYZ.	1,332***		1,332***			1,173***
ISK. VÉGZ. (ref: ér)	***			***		***
Max. 8 osztály	,063***			,062***		,135***
Max. szakmunkás	,393***			,394***		,484***
Főiskola	2,929***			2,949***		2,704***
Egyetem	3,418***			3,432***		2,743***
REL KULT FOGY	1,052			1,115		,988
REL KULT FOGY *				,930		,946
SZULÓ NEME						
CSALÁD TÍPUSA	***				*	
Egyszülős	,561***				,631	1,050
Újjáalakult	,494*				,892	1,307
Vitákkal terhelt	,536***				,483**	,582
CSALÁDTÍPUS * SZÜLŐ NEME	***					
Egyszülős * szülő neme					,789	,562
Újjáalakult * szülő neme					,288	,273
Vitákkal terhelt * szülő neme					1,129	1,305
TESTVÉREK (ref:1)	***				***	
Nincs	1,006				1,079	1,182
2	,699*				,655**	,690
3 vagy több	,243***				,266***	,669
Cox & Snell R Square		0,013	0,138	0,184	0,037	0,233

A családdemográfiai változók esetén egyfelől ismét megfigyelhető a 3, illetve a 4 vagy több gyermeket nevelő családokban élők alacsonyabb diplomaszerzési esélye. Ez a hatás azonban most az anyagi helyzet bevonása után elveszti szignifikáns jellegét. Vagyis a sokgyermekes családokban felnőőknek a családjuk rosszabb anyagi helyzete miatt kisebb az esélyük diplomát szerezni, mint a kis családokban felnőőknek. A családstruktúra esetén továbbra sincsenek komoly hatások. Plusz kockázat

nem az egyszülős vagy erőteljesen újjáalakult családok esetén figyelhető meg, hanem a sűrű vitákkal terhelt, kétszülős családok esetén. A teljes modellben azonban ezek a hatások már elolvadnak, elsősorban a szülők iskolai végzettségének kontrollja után.

7. A magyarított változó módosítása: „korai iskolaelhagyók”, illetve a „sikertelen karrierkezdők”

Az iskolapadból való korai kilépés elleni közdelem az EU egyik vezető célja lett az elmúlt években, tekintve, hogy a korai iskolaelhagyás arányának csökkentése egyszerre növeli az EU munkaerejének versenyképességét, növeli a jövőbeli foglalkoztatottságot és csökkenti a szegénységet. A korai iskolaelhagyásnak (Early School Leaving) két – egymáshoz igencsak hasonló – definíciója van.

Az Eurostat ezt az indikátort az egyes országok munkaerő-felvételeinek (LFS) adatai alapján számolja. Eszerint korai iskolaelhagyó, aki 18–24 éves; nincs középfokú végzettsége (szakképzettsége, szakképzettségnek nem elfogadva a kétéves vagy rövidebb szakképzést), és a kérdezést megelőző négy hétben nem vett részt oktatásban vagy szakképzésben. Ennek az indikátornak az aránya Magyarországon jelenleg 11–12% körül van, és az ország 2020-ra vállalta ennek az értéknek a 10% alá való csökkentését.

Az OECD definíciója szerint ezzel szemben a következőképpen kell számolni a korai iskolaelhagyók arányát: 20–24 évesek között az a személy, aki jelenleg nem tanul és nincs középfokú végzettsége (szakképzettsége). A két indikátor egymáshoz meglehetősen hasonló értéket eredményez, de az OECD-féle meghatározás valamivel szerencsésebbnek tűnik (ld. EU 2005). Mivel az Életünk Fordulópontjai Szülő-gyermek mintában a válaszadók korcsoportja az OECD definíciónak felel meg, azért mi ez alapján képeztük a korai iskolaelhagyók arányát. Ennek a csoportnak az aránya a mi mintánkban 11% volt.¹⁷

A korai iskolaelhagyás redukciója valóban fontos és értelmes társadalmi cél lehet, mivel az államigazgatás számára jól megfogható célcsoportot jelent, és a korai iskolaelhagyók valóban messze átlag feletti arányban nem tudnak belépni a munkaerőpiacra, és válnak ennek következményeképp szegénnyé.

Ugyanakkor fontos látnunk azt, hogy a korai iskolaelhagyás az adataink szerint nem jelenti teljes meghatározottsággal azt, hogy az érintett fiatal munkanélküli lesz. Adataink szerint a korai iskolaelhagyók egy nem elhanyagolható részének, mintegy 30 százalékának sikerült elhelyezkednie a hagyományos munkapiacra alkalmazottként, jellemzően segéd- és betanított munkásként. (Emellett még jó néhányan dolgoznak alkalmi munkásként vagy közmunkásként.) A korai iskolaelhagyó nők esetén pedig a korai gyermekvállalás és utána a gyese és a gyete igénybevétele tekinthető az egyik jellemző életútnak. A mintánkban szereplő korai iskolaelhagyók csaknem ötöde jelenleg gyeseen vagy gyeten van!

¹⁷ Ez összesen 112 főt jelent. Ez az alacsony elemszám nagyban korlátozza az elemzési lehetőségeket.

Ezen anyasági támogatások azért jelenthetnek „menekülő utat” a korai iskolaelhagyók részére, mert igénybevételekhez nem szükséges előzetes munkaviszony, és mégis legális, államilag elismert távollétet jelentnek a munkapiacról, három gyermek vállalása esetén akár 14 (3+3+8) évig.

Másfelől a korai iskolaelhagyás meglehetősen szűk definíció is. Pontosán tudjuk például, hogy ma Magyarországon a középfokú szakképzés egy nem elhanyagolható része oktatási „parkoló pályaként” működik. Ezekben a képzésekben ha a diáknak még sikerül is szakmunkás-bizonyítványt szereznie, ez számára komoly munkaerő-piaci előnyt nem jelent. Adatbázisunk lehetőséget ad annak megvizsgálására is, hogy melyek azok a fiatalok, akik – függetlenül attól, hogy korai iskolaelhagyók voltak vagy sem – már kikerültek az iskolapadból, de munkaerő-piaci helyzetük nem kielégítő, vagyis munkaerő-piaci karrierjük kudarcosan, sikertelenül indul.

Ebbe a csoportba soroltuk azokat a fiatalokat, akik semmilyen formában nem folytattak tanulmányokat, és saját magukat munkanélkülinek (11%), pénzkereső munkát nem végző egyéb inaktívna (3%), alkalmi munkákból élőnek (3%), illetve közmunkásnak (1%) sorolták be. Mint látható, ez a csoport lényegesen nagyobb, mint a korai iskolaelhagyók csoportja, arányát tekintve ez összes fiatal csaknem 1/5-e ide sorolható. A következőkben ezt a csoportot – elemszáma a mintában 196 fő – „sikertelen karrierkezdőknek” nevezzük.

Miután az alapvetően iskolai végzettségük alapján meghatározott korai iskolaelhagyókat bemutattuk, a jelenlegi aktivitásukat tekintve, érdemes a munkaerő-piaci helyzet alapján meghatározott sikertelen karrierkezdőket is iskolai végzettség szerint bemutatni: A legjellemzőbb iskolai végzettségi csoport a szakmunkásképző, szakiskola befejezése (32%). 28% az általános iskolai végzettséget vagy még azt sem szerzők csoportja. A legalább érettségizők aránya 40%, ennek a csoportnak csaknem fele tett szakközépiskolai érettségit. A gimnáziumi érettségit tettek közül pedig sokan nem hagyományos úton szereztek az érettségit, hanem szakmunkásképző befejezése után esti tagozaton. A diplomások aránya 5%, ami arra utal, hogy egy diplomával sem minden esetben egyszerű a belépés a munkapiacra. Ha ennek a csoportnak a képzettségét mégis jellemezni szeretnénk, akkor egyértelműen a szakmunkásképzők, szakiskolák szerepét kell kiemelnünk. A csoport tagjainak pont fele (50%) iskolai karrierje folyamán legalább egyszer diákja volt szakmunkásképző intézménynek. Ez az eredmény egyértelműen arra utal, hogy sikertelen karrierkezdett szempontjából nem elég a korai iskolaelhagyókra koncentrálni, a későbbi munkaerő-piaci kudarcokban a szakképzésnek is igen komoly szerepe van.

Elemzésünk folytatásában a fentiekben ismertetett modelleket újból lefuttatjuk, de jelen esetben a magyarázott változó nem valamiféle hipotetikus iskolai végzettség lesz, hanem a „korai iskolaelhagyók” és a „sikertelen karrierkezdők” csoportja. Vajon a szülői ház mely attribútumai mutatnak összefüggést a korai iskolaelhagyással és a sikertelen karrierkezdéssel? Elvi alapon az feltételezhető, hogy a korábbi, az iskolai végzettség elérését magyarázó összefüggések mutatkoznak meg, csak most – értelemszerűen – fordított irányban. Valóban erről van szó, vagy bizonyos pontokon eltér egymástól a két jelenségcsoport oksági rendszere?

A korábbi elemzésekben használt változókon nem módosítottunk, egyetlen kivétellel: Mivel az egyetemi diplomás szülővel rendelkezők között nem volt korai iskolaelhagyó, így ezekben a magyarázó modellekben a szülői iskolai végzettség esetén egy kategóriába vontuk össze a főiskolai és egyetemi diplomát.

8. Kikből lesznek a „korai iskolaelhagyók”?

A korai iskolaelhagyás esetén a kérdezett nemének a szerepe sokkal kisebb, mint az érettségi megszerzése esetén, a lányok előnye épphogy megmutatkozik a teljes modellben. A lányok esélye 10, a fiúké 11% a „korai iskolaelhagyásra”. Ennek ez eredménynek feltehetően az az oka, hogy a különféle szakiskolákba kerülő fiúk a szakmai végzettségükkel „megmenekülnek” a korai iskolaelhagyó kategóriától, és így itt – ez érettségivel szemben – nem kerülnek hátrányos helyzetbe.

A család anyagi helyzete és a szülők iskolai végzettsége igen jelentős szerepet játszik a korai iskolaelhagyás előrejelzésében. Az adatok arra utalnak, hogy a korai iskolaelhagyás azon családok gyermekeinél válik nagy eséllyel realitássá, ahol semelyik szülőnek sincs még szakmunkás-végzettsége sem. (Vagyis ahol a szülők is – mai szemmel nézve – korai iskolaelhagyónak számíthatnának.) Ugyanakkor feltétlenül nyugtalanító a család anyagi helyzetének egyértelmű és erős hatása, főleg az, hogy ez a hatás a szülők iskolai végzettségének kontrollja után is megmarad. Ez az eredmény megerősíti azt a korábbi eredményünket, hogy a hátrányos helyzet generációk közötti átörökítésének nemcsak a közvetett (az iskolai végzettségen keresztül működő), hanem a közvetlen csatornái is működnek.

A szülői család típusa esetén meglepő és váratlan eredményeket kaptunk: Az adatok arra utalnak, hogy a válások, kapcsolat-megszakadások következtében létrejövő, speciális családtípusok eltérően hatnak a korai iskolaelhagyás esélyére: az egyszülős családban felnövekvő gyerekekénél csökkenti, míg a válást követően újraalakult családokban növekvőknél növeli az esélyét annak, hogy ez érintett korai iskolaelhagyó lesz. A korai iskolaelhagyóknak a mintában lévő alacsony elemszáma miatt azonban ezen következtetéseket óvatossággal kell kezelni. A háromnál több gyermeket nevelő nagycsaládok pluszkockázatát azonban már kevesebb kétkedéssel lehet kezelni: ugyanezt az összefüggést láttuk az érettségi és a diploma megszerzése esetén is.

6. táblázat A „korai iskolaelhagyást” magyarázó logisztikus regressziós modellek

	Nyers	DE	ANY	KUL	CSAL	TOT
NEM (ref: ffi)	,897	,898				,617*
BETÖLTÖTT KOR	,979	,979				,938
ANYAGI HELYZ.	,603***		,603***			,710***
ISK. VÉGZ. (ref: ér)	***			***		***
Max. 8 osztály	69,489***			71,820***		24,046***
Max. szakmunkás	11,235***			10,936***		6,913***
Felsőfok	,905			,907		1,952
REL KULT FOGY	,852***			,890		1,124
REL KULT FOGY *				,884		,803
SZULÓ NEME						
CSALÁD TÍPUSA	***					**
Egyszülős	,786				,540	,080**
Újjáalakult	4,426***				2,960*	4,447**
Vitákkal terhelt	2,197***				1,353	,629
CSALÁDTÍPUS *						
SZULÓ NEME						
Egyszülős * szülő neme					1,769	3,572
Újjáalakult * szülő neme					1,199	,307
Vitákkal terhelt * szülő neme					2,212*	2,240
TESTVÉREK (ref: 1)	***				***	**
Nincs	1,339				1,217	1,293
2	1,497				1,579	1,317
3	12,299***				11,597***	4,467***
Cox & Snell R Square		0,001	0,171	0,173	0,073	0,235

9. Kikből lesznek a „sikertelen karrierkezdők”?

A sikertelen karrierkezdők csoportja lényegesen nagyobb és nehezebben „megfogható”, mint a korai iskolaelhagyóké. Ebben az esetben a modellek magyarázóereje jelentősen elmarad, mintegy a fele a korábbiakénak. A családtípus és a demográfiai változók esetén gyakorlatilag nem beszélhetünk valós hatásról, még a fiúk pluszkockázata tűnik ezen hatások közül leginkább stabilnak. (A százalékokat nézve a lányok 16, a férfiak 21 százaléka került a sikertelen karrierkezdő kategóriába.) A testvérek száma esetén furcsa, részben nem logikus eredményeket találtunk: Egy-

felől a családdemográfiai modellben nemcsak a négy, hanem a háromgyermekes családokban felnövekvőknek is nagyobb esélyük van a sikertelen karrierkezdetre. Ez idáig logikus, és az előzőekben tapasztaltaknak megfelelő irányú összefüggés. A többi kontrollváltozó bevonása után a teljes modellben azonban csak a háromgyermekesek pluszkockázata marad szignifikáns, a négygyermekeseké nem.

Mind a szülők iskolai végzettségének, mind a szülői háztartás anyagi helyzetének a „szokásos” módon van hatása a sikertelen karrierkezdetben. A hatás iránya is a korábbiakban megfigyelttel megegyező: a szülői iskolai végzettség, illetve a szülői háztartás vagyoni helyzetének növekedésével párhuzamosan csökken az esély a sikertelen karrierkezdetre. A meghatározottságok azonban igen gyengék, az ezt mérő Cox & Snell-féle R^2 0,1 alatt van mind az anyagi, mind a kulturális modell esetén.

A modell gyengesége mögött az áll, hogy jelen esetben egy más, társadalmilag nehezebben megmagyarázható jelenséget akarunk megközelíteni, mint az előző három magyarázott változó esetén. Az érettségi feltételezett megszerzése, a diploma feltételezett megszerzése és a korai iskolaelhagyás esetén a magyarázott társadalmi jelenség valójában – bizonyos korábban említett korlátozásokkal – a gyermek által elérendő iskolai végzettség. Ezzel szemben a sikertelen karrierkezdet bár összefügg az iskolai végzettség fokával, azonban ez az összefüggés egyáltalán nem determinisztikus. Éppen ez teszi lehetővé, hogy a modellünket továbbépítsük: a fiatal felnőtt feltételezett befejezett iskolai végzettségét a magyarázó változók közé hiba lenne beépíteni, mivel ennek megszerzése időben jóval később történik, mint 2001, amikorra a többi magyarázó változónk vonatkozik.

Ugyanakkor a 2001-es első kérdezési hullám idején történt meg a kérdezettek nagy részénél a középfokú iskolatípus kiválasztása¹⁸. Ezért képeztünk egy új változót, amely azt mutatta, hogy az általános iskola befejezése után – jellemzően 1999–2002-ben, de a 6–8 osztályos gimnáziumok és az évismértlések miatt nem kizárólag ezekben az években – mi történt a későbbi válaszadóval. Gimnáziumba ment (37%), érettségit adó szakközépiskolába ment (32%), szakmát tanult, érettségit nem adó helyen (22%), illetve nem tanult tovább (9%). Referenciacsoportként a gimnáziumi továbbtanulást választottuk.

Az eredmények egyértelművé teszik, hogy a későbbi sikertelen karrierkezdet esetén kulcsesemény a középfokú iskolaválasztás. A változó bevonása után a modell magyarázóereje jelentősen megnőtt, és az összefüggés egyértelmű: aki középfokon nem vagy érettségit nem adó szakiskolában tanul tovább, az egyértelműen nagy eséllyel kockáztatja a későbbi sikertelen belépést a hagyományos munkapiacra. Ezzel szemben az érettségit adó szakközépiskolák és a gimnáziumok között ebből a szempontból nincs különbség. Ez persze nem zárja ki, hogy – például a fizetésekben – különbségeket lehessen regisztrálni.

Az a megállapítás, mely szerint a társadalmi pozíciók generációk közötti átörökítésében ma Magyarországon a középfokú iskolaválasztás kulcsszerepet játszik, természetesen nem újdonság. A kérdéskört több

¹⁸ Eltekintve azoktól, akik 8 vagy 6 osztályos gimnáziumba jártak – de ez ő esetükben az érettségi megszerzése szinte adottnak tekinthető.

más tanulmány mellett (pl. Kertesi–Kézdi 2005) – empirikus adatokon – kiválóan bemutatja Andor Mihály és Liskó Ilona fontos és alapos könyve (Andor–Liskó 1999). A szerzők egy 1997/98-ben gyűjtött, több mint 4000 fős, speciálisan a középfokú továbbtanulási döntésekre fókuszáló adatfelvétel adatainak felhasználásával részletesen mutatják be, hogy a szülők iskolai végzettsége és egyéb tényezők hogyan befolyásolják a középfokú iskolaválasztásról hozott családi döntést.

A mi kutatási kérdésünk, adataink azonban alapvetően más szerkezetűek: Számunkra itt a középfokú iskolaválasztás nem magyarázott változó, hanem okozat. Azt tudjuk megvizsgálni, hogy az egykor (a 2000. év környékén) meghozott döntésnek milyen hatásai lettek, amikor 2008-ban már fiatal felnőttekké váltak az egykori kiskamaszok.

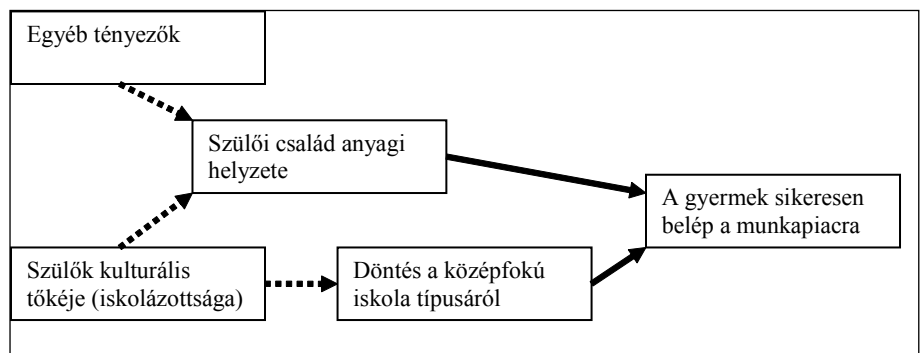
Így például az általunk épített, kibővített modell eredményei egyfelől valóban alátámasztják azt a korábbiakban is ismert tényt, hogy a középfokú iskolatípus választása gyakorlatilag a szülők kulturális tőkéjének (iskolai végzettségének) a függvénye. Ez onnan derül ki, hogy amint a középfokú iskolaválasztást is bevontuk a modellbe (TOT+), a szülők iskolai végzettsége elveszti magyarázóerejét.

Ugyanakkor – és ez nagyon lényeges – eredményeink szerint a szülői háztartás anyagi helyzetének a hatása szignifikáns marad nemcsak a szülők iskolai végzettségének, hanem a középfokon választott iskola típusának bevonás után is. Tehát a középfokú iskolaválasztás valóban kulcsemény a későbbi sikeres karrierkezdet szempontjából, de – sajnos – a szülői háztartás más módon is hat a sikeres karrierkezdetre: úgy tűnik, a szülői jómód valamiképpen közvetlenül segíti a gyermek munkapiaci karrierjét.

Ha optimisták vagyunk, akkor azt feltételezhetjük, hogy a formális iskolai végzettségtől részben független anyagi sikeresség öröklődik valamilyen módon át a következő generációra. Természetesen azonban nem zárható ki a közvetlen vagyoni hatás sem. (Pl. a jobb módú szülők képesek támogatni gyermeküket, hogy olyan településre költözzön, ahol talál magának munkát stb.)

A lenti ábra mutatja a TOT+ modellben mért hatásokat (folytonos nyilak), illetve az ismert, a háttérben meghúzódó mechanizmusokat (szaggatott nyilak).

2. ábra A TOT+ modellben mért és feltételezett hatások

7. táblázat A „sikertelen karrierkezdést” magyarázó logisztikus regressziós modellek

	Nyers	DE	ANY	KUL	CSAL	TOT	TOT+
NEM (ref: ffi)	,693**	,694**				,574***	,748
BETÖLTÖTT KOR	,951	,950				,954	,949
ANYAGI HELYZ.	,787***		,787***			,850***	,887***
ISK. VÉGZ. (ref: ér)	***			***		***	
Max. 8 osztály	5,181***			5,288***		2,816***	1,453
Max. szakmunkás	1,809***			1,782***		1,304	,900
Főiskola	,592			,588		,705	,848
Egyetem	,456*			,455*		,615	,708
REL KULT FOGY	,900**			,844**		,924	,912
REL KULT FOGY *				1,098		1,080	1,099
SZÜLŐ NEME							
CSALÁD TÍPUSA							
Egyszülős	1,189				1,069	,573	,865
Újjáalakult	,778				,282	,208	,196
Vitákkal terhelt	1,182				1,390	,912	,938
CSALÁDTÍPUS *							
SZÜLŐ NEME							
Egyszülős *					1,326	1,577	1,144
szülő neme							
Újjáalakult *					4,163	2,903	2,645
szülő neme							
Vitákkal terhelt *					,822	,794	,758
szülő neme							
TESTVÉREK (ref: 1)	***				***	**	*
Nincs	,830				,805	,769	,765
2	1,747**				1,814***	1,694**	1,592*
3 vagy több	2,538***				2,720***	1,152	,964
ISKOLAVÁL. (ref: gi)	***						***
Nem tanul tovább	10,363***						5,140***
Szakmunkás	6,170***						3,696***
Szakközépiskola	1,365						1,188
Cox & Snell R Square		0,006	0,081	0,075	0,023	0,113	0,145

10. Egy speciális tényező vizsgálata: segélyezettként, inaktív családban felnőni

Az egyesült államokbeli és ausztrál szakirodalom egyik fő kutatási kérdése a segélyezett családokra vonatkozik: Vajon egy gyermek, aki olyan családi környezetben nő föl, ahol a család fő jövedelmi forrásai nem a munkajövedelmek, hanem az ezt pótló állami segélyek, nem kap-e ebben a környezetben olyan mintákat, amelyek a későbbiekben megnehezítik, hogy ő maga is munkát vállaljon? Vajon a segélyezett státus nem okoz-e olyan „függőséget”, amely akár generációról generációra is képes a minták, értékek átadásán keresztül átörökítődni? Ha a családi minta azt mutatja, hogy a munkavállalás mellett más jövedelemszerzési formák is léteznek, a fiatal nem fogja-e ezeket a mintákat megtanulni és később preferálni?¹⁹

Ez a témakör Magyarországon, kevésbé tudományos alapokon, elsősorban nem a segélyekre kiélezve, hanem a munkavégzés hiánya mint családi minta átörökítése kapcsán merül fel. Ha rákeresünk az interneten az „úgy nő fel, hogy nem látja a szüleit dolgozni menni” kifejezésre, kiderül, hogy egy olyan – általában a romákra vonatkozó – toposzt találunk, amely egyaránt megjelenik a kiváló és kevésbé kiváló társadalomtudósok, politikusok, a bal- és jobb oldali média megnyilatkozásaiban. Úgy tűnik, általános az a feltételezés, hogy aki gyermekkorban szülei példáján nem „tanulta meg”, hogyan kell „dolgozni”, az felnőve olyan „rettentően alacsony munkakultúrával” rendelkezik majd, hogy képtelen lesz elhelyezkedni.

Adatbázisunk lehetőséget ad annak a megvizsgálására, hogy a segélyezett, illetve kizárólag nem dolgozókból álló háztartásokban felnőtt gyermekek fiatal felnőtté válva, valójában hogyan kezdték életüket.

A segélyek és szociális alapon járó juttatások közül (2001/2-ről van szó) ekkor a legelterjedtebb a „kiegészítő családi pótlék” volt, a mobilitási mintában szereplő családok 19 százaléka kapott ilyet. Ekkoriban a friss munkanélküliek „munkanélküli járadékban” (a családok 5%) részesültek, akiknek ez nem járt, azok kapták a „munkanélküliek jövedelem-pótló támogatását” (3%). A hagyományos értelemben vett segélyek három legelterjedtebb formája a rendszeres szociális segély (5%), az „átmeneti segély” (2%) és a „lakásfenntartási támogatás” (1%) volt. Egyéb pénzügyi segélyről a családok 4 százaléka számolt be. Talán ide sorolható még a jelentős részben szociális elemeket tartalmazó „közgyógyellátás”: a családok 4 százaléka kért és kapott valaki „közgyógyos” igazolványt. Természetesen a segélyfüggőség kérdésének teszteléshez azokat a családokat kellene leválasztani, akik tartósan „rászoktak” arra, hogy segélyeket igényeljenek és csatornázzanak be a családi jövedelembe. A jövedelemforrások kapcsán azonban mi csak egyetlen évre kérdeztünk rá, ez – lásd a jövedelemnél írottakat – korlátozza adataink validitását.

A fenti nyolc jövedelmi forrást figyelembe véve 2001-ben a későbbi válaszadók szülői családjainak csaknem harmada (31%) részesült vala-

¹⁹ Az igen bőséges „intergenerational transmission of welfare receipt” irodalom részletes ismertetésétől itt most eltekintünk: Néhány kiindulópont: Suncan et al 1988; Gottschalk 1992; Kelleher-Jean 1999; Pepper 2000.

milyen segélytípusú vagy szociális küszöbhöz kötött jövedelemben. Egytized volt azoknak a családoknak az aránya, amelyek többfajta segélyről vagy szociális jövedelmi forrásról is nyilatkoztak.

A munkavégzés mint családi minta hiánya szintén – bár némi korlátokkal, de – operacionalizálható az adatbázisunkból. Itt is több gyakorlati kérdés merül fel: például egy gyermekét egyedül nevelő rokkantnyugdíjas édesanya esetén hiányzik-e az a bizonyos, kissé megfoghatatlan „családi mintaadás”, vagy ehhez a hagyományos értelemben vett „munkaképes, de nem dolgozó” szülők kellene? Mi a helyzet, ha a szülők nem dolgoznak, de egy a háztartásban élő testvér vagy nagyszülő igen? Végül úgy döntöttünk, hogy ott feltételezzük a szülői minta hiányát, ahol a háztartásban senki sem dolgozik alkalmazottként, önállóként, vállalkozóként, szövetkezeti tagként, tehát valamilyen hivatalos formában. A szülő-gyermek mobilitási minta 2001-es adatállományában a kamasz gyermeket nevelő családok 12 százaléka tartozott ebbe a csoportba. Természetesen ez a kép itt is sajnos csak keresztmetszeti jellegű, mivel a kérdezett szülein kívüli háztartástagok esetén a múltra vonatkozó információk nem állnak rendelkezésünkre.

Természetesen mind a szülői háztartás segélyezetttsége, mind a munkavégzést nem mutató családi minta igen erőteljesen összefügg a gyermek későbbi karrierkezdetével.

A segélyezetttséggel kezdve: Míg a nem segélyezett háztartásban növekvő gyermekek 12 százaléka, addig az egyfajta segély vagy szociális jövedelemtől beszámoló háztartásokban növekedők 30, a többszörösen segélyezett háztartásokban növekedők 43 százaléka válik sikertelen karrierkezdővé. Hasonlóan erős összefüggéseket tapasztalunk a családi munkatapasztalat kapcsán: Ha senki nem dolgozott 2001-ben szülői családban, a gyermeknek 2008-ban 46% esélye volt arra, hogy a sikertelen karrierkezdők közé kerüljön. Ha volt dolgozó a családban, ugyanennek az esélye 15%.

Az ilyen statisztikai együttjárásokból azonban nem következik semmiféle oksági kapcsolat. Például az alacsonyan iskolázott szülők nagyobb eséllyel veszítik el munkájukat, és kapnak emiatt szociális alapú jövedelempótlást, ugyanakkor nagyobb eséllyel küldik gyermeküket szakmunkásképzőbe, amely sok esetben a sikertelen karrierkezdés okává válik. Ebben az esetben nyilván nem a segélyezetttség ténye az oka a későbbi sikertelenségnek, hanem két, egymással statisztikailag együtt járó következményről van szó.

A logisztikus regressziós modellek pont az ilyen együttjárásoktól megtisztított, valós összefüggések kibogozására alkalmasak. Ha például a fenti, a sikertelen karrierkezdést magyarázó modellt egészítjük ki a segélyezetttség tényével, akkor ebben az esetben az eredmények azt mutatják meg nekünk, hogy két egymással megegyező nemű, korú, kamaszkorában ugyanolyan szülői vagyoni háttérrel, szülői iskolai végzettséggel, családszerkezettel stb. rendelkező fiatal közül nagyobb eséllyel nem kezd-e sikertelenül munkapiaci karrierjét a későbbiekben az, aki olyan családban nőtt fel, amely rendszeresen segélyezett volt.

TANULMÁNY

8. táblázat A „sikertelen karrierkezdetet” magyarázó modellek további bővítése

	TOT+	TOT+S	TOT+ NM
NEM (ref: ffi)	,748	,735	,742
BETÖLTÖTT KOR	,949	,949	,940
ANYAGI HELYZ.	,887***	,907**	,913**
ISK. VÉGZ. (ref: ér)			
Max. 8 osztály	1,453	1,249	1,327
Max. szakmunkás	,900	,855	,912
Főiskola	,848	,924	,853
Egyetem	,708	,768	,702
REL KULT FOGY	,912	,924	,914
REL KULT FOGY * SZÜLŐ NEME	1,099	1,094	1,097
CSALÁD TÍPUSA			
Egyszülős	,865	,815	,838
Újjáalakult	,196	,208	,227
Vitákkal terhelt	,938	,977	,998
CSALÁDTÍPUS * SZÜLŐ NEME			
Egyszülős * szülő neme	1,144	1,148	1,101
Újjáalakult * szülő neme	2,645	2,956	1,980
Vitákkal terhelt * szülő neme	,758	,702	,704
TESTVÉREK (ref: 1)	*		*
Nincs	,765	,798	,755
2	1,592*	1,496	1,536
3 vagy több	,964	,872	,858
ISKOLAVÁL. (ref: gi)	***	***	***
Nem tanul tovább	5,140***	5,031***	4,985***
Szakmunkás	3,696***	3,415***	3,644***
Szakközépiskola	1,188	1,167	1,174
SEGÉLYEZETT (ref: 0)		***	VAN-E DOLGOZÓ (ref: van) 2,007***
Egyszeresen		1,670**	
többszörösen		2,174***	
Cox & Snell R Square	0,145	0,153	0,151

A modellek eredményei egyértelműen igen választ adnak a fenti kérdésre, a negatív hatás mind a többféle segélyt vagy szociális jövedelmet is igénybe vevő családok esetén, mind a munkajövedelemmel nem rendelkező családok esetén egyértelmű.

Az efféle eredmények láttán mindig felmerül a kétség: valóban, bizonyosan létező összefüggésről van szó? Nem lehet, hogy elfelejtettünk kontrollálni valamilyen tényezőre, amely valójában közös ok?

Így például kritikus pontnak tűnik a családi jövedelem kérdése. A segélyek és a szociális jellegű juttatások jellemzően jövedelmi helyzethez és nem valamiféle vagyoni skálához vannak kötve. Vajon nem volt-e emiatt, ebből a szempontból hiba, hogy a nagyobb általános magyarázóerő miatt lecseréltük a pl. a HÉV adatbázisban jól bevált (logaritmizált formájú) háztartásjövedelmet a vagyoni helyzetre? Nem lehetséges, hogy egyszerűen a család rossz jövedelmi helyzete az oka a későbbi sikertelen karrierkezdetnek?

Amikor azonban a fentiek miatt a háztartás vagyoni helyzetét a jövedelem logaritmussal helyettesítettük, a segélyezettség és a munkajövedelem nélküli család továbbra is szignifikáns hatást gyakorolt, és az esélyhányadosokban sem következtek be érdemi változások. (A pontos eredményeket épp emiatt terjedelmi okokból itt nem közöljük.) Az is figyelemre méltó, hogy a középfokú iskola választása is kontrollálva van, mégis találunk hatást. (Amennyiben ezt a változót kivonnánk a modellből, a két újonnan bevont változó hatása erősödne.)

Az eredményeink alapján nem állíthatjuk biztosan, hogy Magyarországon létezik generációról generációra átöröklődő segélyezetti csapda, illetve, hogy a családok átörökítik generációról-generációra a munka nélkül élést mint életformát. Az ilyen állítások még akkor is nagyon komoly vitákat váltanak ki, ha speciális adatállományok és sokkal nagyobb módszertani apparátus alapján kerülnek levonásra.

Adataink azonban arra utalnak, hogy a kérdés részletesebb tudományos vizsgálata nagyon indokolt lenne. Magyarországon a szociális segélyezési rendszer mai formájában és kiterjedtségében a rendszerváltás utáni években alakult ki. A rendszernek ez a „fiatalsága” már elmúlt, és valóban eljött az az idő, amikor már egyértelműen felmerülhet az intergenerációs hatások kérdése. A téma empirikus adatokon nyugvó magyarországi kutatása pedig mind a szociális ellátórendszer, mind a munkanélküliségi ellátórendszer szempontjából gyakorlati hasznossággal is járhatna.

Irodalom

- Andorka Rudolf (1982): A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest, Gondolat.
- Andorka Rudolf (1995): A társadalmi mobilitás változásai 1973.tól 1992-ig. In: Statisztikai Szemle 1995/2. 101-120.
- Baron, Juan – Cobb-Clark, Deborah – Erkal, Nisvan, (2008): „Cultural Transmission of Work-Welfare Attitudes and the Intergenerational Correlation in Welfare Receipt”. IZA Discussion Papers 3904, Institute for the Study of Labor (IZA)

TANULMÁNY

- Bass László (2007): Az esélyegyenlőtlenségek dinamikája. Gyerekesély Füzetek 2. MTA KTI Budapest 2007. p. 40.
- Behrman, Jere – Taubman, Paul: The intergenerational correlation between children's adult earnings and their parents income: results from the Michigan Panel Survey of Income Dynamics. *Review of Income and Wealth* 1990;36(2); 115–27.
- Bird, Kate (2007): The intergenerational transmission of poverty: An overview CPRC Working Paper 99. http://www.unicef.org/socialpolicy/files/The_intergenerational_transmission_of_poverty.pdf
- Björklund, Anders – Lindahl, Mikael – Plug, Erik (2006): The Origins of Intergenerational Associations: Lessons from Swedish Adoption Data. *The Quarterly Journal of Economics* 121 (3): 999–1028.
- Blaskó, Zsuzsa (1998): Kulturális tőke és státuszreprodukció. In.: *Szociológiai Szemle* 1998/3. letölthető: <http://www.mtapti.hu/mszt/19983/blasko.htm>
- Blaskó, Zsuzsa (2002): Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás. In: *Szociológiai Szemle* 2002/2. 3–27.
- Blau, P. and Duncan, O. (1967): *The American Occupational Structure*. New York, NY: John Wiley & Sons.
- Bradley, R.H., & Corwyn, R.F. (2002): Socioeconomic status and child development. *Annual Review of Psychology*, 53, 371–399.
- Bumpass, Larry L. and James A. Sweet (1972): Differentials in Marital Instability. *American Sociological Review* 37: 754–766.
- Corcoran, Mary (1995): Rags to Rags: Poverty and Mobility in the United States. In: *Annual Review of Sociology* Vol. 21: 237–267
- Duncan, O., M. Hill, and S. Hofman (1988): Welfare dependence within and across generations. *Science* 239, 467–471.
- Eiben és tsai (1988): A budapesti gyermekek növekedése 12 éves korig, társadalmi, gazdasági helyzetük, életmódjuk és megbetegedési viszonyaik 12 éves korban. A KSH-NKI Közleményei 68. 100 oldal.
- EU 2005: Study on Access to Education and Training, Basic Skills and Early School Leavers (Ref. DG EAC 38/04) Lot 3: Early School Leavers. Final Report European Commission DG EAC, 2005 September
- Gábos András – Szívós Péter (2008): A gyermekkori háttér és az iskolázottság. In.: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.) (2008): *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évizédeiben*. Budapest Társi 121–134. o.
- Gottschalk, P. (1992): The intergenerational transmission of welfare participation: Facts and possible causes. *Journal of Policy Analysis and Management* 11, 254–272.
- Harper, C., Marcus, R. and Moore, K. (2003): 'Enduring Poverty and the Conditions of Childhood: Lifecourse and Intergenerational Poverty Transmissions.' *World Development*, 31(3), 535–554.
- Iversen, Roberta – Farber, Naomi (1996): Transmission of Family Values, Work, and Welfare among Poor Urban Black Women. In.: *Work and Occupations* November 1996 vol. 23 no. 4 437–460.
- Jenkins, Stephen P. and Siedler, Thomas (2007a): The intergenerational transmission of poverty in industrialized countries. DIW Discussion Papers 693. http://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.59966.de/dp693.pdf
- Jenkins, S. P. and Siedler, T. (2007b): 'Using household panel data to understand the intergenerational transmission of poverty', DIW Discussion Papers 694. http://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.59966.de/dp694.pdf
- Joubert Kálmán (szerk.): *Az Országos Longitudinális Gyermekeknövekedés-vizsgálat eredményei születéstől 18 éves korig I.* KSH NKI Kutatási Jelentések 83.
- Kelleher, J – Jean, C (1999): A literature review: transgenerational income support dependence, Australian Institute of Family Studies, Melbourne.
- Keller Tamás (2008): Fátum vagy nehéz örökség? Intergenerációs személyiségvonások szerepe a jövedelmek átörökítésében. In: *Szociológiai Szemle* 2008/4. 32–47.

- Kertesi és Kézdi (2005): Foglalkoztatási válság gyermekei. In: Kertesi Gábor: A társadalom peremén, Osiris, Budapest, 247–312.
- Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.) (2008): Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évizedeiben. Budapest Társi 246 o.
- KSH (2003): Tíz évvel a házasságkötés után (az 1990–1991-ben házasságot kötöttek longitudinális vizsgálata) KSH. 2003.
- McLanahan, Sara – Bumpass, Larry L (1988) „Intergenerational Consequences of Family Disruption.” *American Journal of Sociology*. 93:130–152.
- McLanahan, Sara and Sandefur, Gery (1994): *Uncertain Childhood, Uncertain Future*. Cambridge, HUP
- Mueller, Charles W. and Hollowell Pope (1977): Marital Instability: A Study of its Transmission between Generations. *Journal of Marriage and the Family* 39: 83–92.
- Pakpahan, Yus Medina – Suryadarma, Daniel – Suryahadi, Asep (2009): Destined for destitution: intergenerational poverty persistence in Indonesia. CPRC Working Paper 134
- Páthy-Dencső Blank – Hudomiet Péter (2008): Nyomtalanul? – adatfelvételi tapasztalatok. In.: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évizedeiben. Budapest Társi 2008. 184–206.
- Pepper, J. V. (2000): The intergenerational transmission of welfare receipt: A non-parametric bound analysis. *The Review of Economics and Statistics* 82 (3), 472–488.
- Pongrácz Tiborné (1987): Serdülőkorú terhesek demográfiai jellemzői és a családi környezet szocializáló hatása. In: *Demográfia* 2007/2–3 273–290.
- Rátay Csaba – Tusnady Gábor (1985): Demográfiai változók szerepe a családi szocializációban. In.: *Demográfia* 1985/1. 82–101.
- Róbert Péter (1986): Származás és mobilitás. Budapest Társadalomtudományi Intézet.
- Róbert Péter (1998): Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések. Szöveggyűjtemény. Új Mandátum, Budapest, 1998. 323 old.
- Róbert Péter (2001): A kulturális és anyagi erőforrások szerepe a státuszmegszerzés folyamatában. In: Róbert Péter: Társadalmi mobilitás. Századvég–ARTT 2001. 84–116.
- Solon, Gary (1992): Intergenerational Income Mobility in the United States. In.: *The American Economic Review*, 82(3), 393–408.

SZÉMAN ZSUZSA

SKYPE az idősgondozásban: egy intervenciós kutatás tapasztalatai

A Skype Care intervenciós kutatás hipotézise szerint a tartós gondozásban részesülő, nagyon idős emberek életminősége javul, ha képesek családtagjaikkal skype-on kommunikálni. Az eredmények a következőképpen összegezhetők: A tanítási folyamat a legalapvetőbb szintről indult. Bár voltak tipikus nehézségek, de mivel mindegyiküket hajtotta a tanulási vágy, a skype használatát hamar elsajátították, és nagyjából hasonló szintre jutottak. A tanulás során átélt sikerélmény új tanulásra, az internettel összefüggő ismeretek elsajátítására ösztönözte őket. Életvitelükbe új szokások kerültek, új szavakat tanultak meg, tudásszintjük közel került a fiatalokéhoz, és megismerték a virtuális világ kínálta lehetőségeket. Az idős emberek életminősége megváltozott, és képessé váltak magukat a társadalomba visszaintegrálni.

A technikának az idős emberek gondozásában játszott szerepe már a 90-es évek elejétől kutatások tárgya volt (COST A5), amelyek Kelet-Közép-Európában modellprogramok kidolgozását és azok integrálását tették lehetővé (pl. Csehországban a Zivot 90, Magyarországon a vészjelző rendszer). Az erőteljes öregedési trend következtében az idős emberek életét elősegítő infokommunikáció megjelent az unió időspolitikájában (ICT & Ageing, www.ict-ageing.eu). Az EU kiemelten kezeli a modern technika épülő, fejlesztő projekteket (AAL-JP programok), az idősgondozással és az infokommunikációval összefüggő kutatásokat (Mollenkopf et al. 2010), illetve a gondozóikra vonatkozó kutatásokat (CARICT 2011). Kanadában és az Amerikai Egyesült Államokban is kiemelt kutatási terület az idősgondozás és a technika kapcsolata (Marziali 2004; Marziali 2005; Chiu et al. 2009). A vizsgálatok során az egyik legfontosabb kérdés a hatékonysággal függ össze. Az unió által támogatott innovációs kutatások hatékonysági mutatókat, fiskális nyelvre lefordítható, egészségügyi és szociális kiadásokat csökkentő számokat akarnak, bizonyítani kívánván azok költségkímélő hatását. Ugyanakkor a „fiatal” vagy a modellszinten meglévő, innovatív megoldásoknál nehéz azonnal számokban kifejezhető, kézzelfogható bizonyítékot produkálni. Az elérni kívánt cél, az idős emberek társadalmi leszakadásának megakadályozása technikai innovációval és kvantitatív eszközökkel – éppen a megoldás újszerű-

sége miatt – nem mindig mutatható ki. Az alábbi, egyéves Skype Care intervenció kutatás hatékonysága financiálisan nehezen mérhető, ennek ellenére az eredményei már most, a számok nélkül is tanulságosak, sőt, meghökkentőek, és a tapasztalatok könnyen adaptálhatóak, átültethetőek a gyakorlatba.

Magyarországon a beteg, különösen a tartósan beteg, idős gondozottak többségének életéből kimaradt a számítógép és az internet ismerete, noha az egészséges idős emberek internet-tanulását számos, célzott program segíti (pl. Kattints rá nagy, Folytassa nagy).¹ Így a személyes találkozást helyettesítő kommunikációs formát, a skype-ot sem ismerik.² A kutatás abból a feltételezésből indult ki, hogy ha egy, a társadalomban elterjedt infokommunikációs eszköz használata beépül a tartós gondozást igénylő, idős ember életébe, akkor megváltozik az érintettek tevékenysége, szokásrendje, más lesz a napi időbeosztásuk, és az infokommunikáció révén a korábbi kapcsolati hálójuk fenntarthatóvá, sőt, kiterjeszhetővé válik. Az új ismerettel csökkenthető a generációk közti infokommunikációs tudáshiány, s ezáltal az idős emberek a betegségük ellenére is kevésbé érzik magukat elszigeteltnek. A másokra szorulás, a bezártság, a céltalanság és elszigeteltség okozta passzivitásukat aktivitássá fordítják át, így maguk lesznek képesek a társadalmi kirekesztettségüket megakadályozni.

A kutatás gyökerei

A fenti hipotézis egy esettanulmány tapasztalatai alapján fogalmazódott meg. Egy 89 éves, özvegy nő széles körű rokonsági kapcsolatokkal rendelkezett, családjá rendszeresen látogatta és gondozta. Unokái közül a legidősebb Amerikába ment, három évre, és az idős nő attól tartott, hogy sem vele, sem a három hónapos dédunokájával nem találkozik többé. A család a skype megtanításában látta a kiutat, és ez az elképzelés sikeresnek bizonyult, mert aktivizálta az idős nőt, akinek az egyik legfontosabb napi teendőjévé vált a dédunokával való foglalkozás és a rendezett megjelenés a videokamera előtt. A kommunikáció révén nyert érzelmi többlet és saját aktív szerepe annyira beépült az életébe, hogy annak időleges eltűnése „drogelvonási” tüneteket produkált az unoka hazalátogatáskor.

„Már alig várom, hogy visszamenjenek, akkor mindennap látom őket, és tudok velük beszélni.”

A virtuális kapcsolat fontosabbá vált a személyesnél, mert az előbbi rendszeresebb találkozást tett számára lehetővé, célt adott napjainak, aktivitásra ösztönözte őt.

¹ Magyarországon az idős emberek infokommunikációs tudása a javuló trend ellenére még ma is csekély. 2007-ben a 65–74 évesek 10 százaléka, 2008-ban a 20 százaléka használt számítógépet, de az internetezők aránya alig volt több mint 5% (KSH 2009a 2009, 55, 58).

² A skype-hoz hasonló, többfunkciós, hang- és videotelefon-beszélgetést, chatelést lehetővé tevő eszközök közül több is létezik, a tanulmányban mégis az előbbi szerepel, mivel az intervenció kutatás alapjául szolgáló esetben ezt használták.

A kutatás kezdeti nehézségei

A kérdés az volt, hogy az esettanulmányban felvázolt pozitív példa általánosnak tekinthető-e. A látszólag könnyű feladat – számítógépek beszerzése a leendő mintában lévők számára – alapvető nehézségekbe ütközött. Kutatási pályázati pénz nem állt rendelkezésre, más források megteremtése csaknem lehetetlenné vált a társadalom idős, beteg ember iránti előítéletessége miatt. Így a számítógépes parkkal, szponzorálási kerettel rendelkező piaci cégek egyenesen nevetségesnek tartották az ötletet, és nem nyújtottak támogatást egy kétes kimenetű kísérlet számára, nem láttak benne fantáziát egy újabb fogyasztói réteg megnyerésére. Forrás híján állami intézmények nem jöhettek számításba. Végül egy kis, de az idősek problémái iránt fogékony cég és a (korábban már számos modellprogramot irányító) Magyar Máltai Szeretetszolgálat vállalta a számítógépek beszerzését. Ekkor újabb nehézség merült föl, az internettel járó költségek formájában. Bár a minta mindössze tizenöt fős volt, és a havi internet-előfizetés alig jelentett volna komoly kiadást, a nagy internetszolgáltató és a potenciális szponzorok elutasították az egy évre (a program idejére) szóló internet-előfizetést. A problémát végül a Magyar Máltai Szeretetszolgálat oldotta meg: a program idejére internetet biztosított a mintába bevontak számára. E másfél évig tartó nehézségsorozat leküzdése után indult el 2010 decemberében az egy évre tervezett modellprogram. Az idős gondozottak vállalták a részvételt, annak ellenére, hogy tudták, a mobilinternet csak a kutatás időtartama alatt ingyenes (a számítógép használati jogát megkapták).

A kutatás jellegéből adódóan az alábbi tanulmány alapvetően leíró jellegű, éspedig azért, hogy a kutatás különböző fázisainak bemutatásával szemléltesse a problémákat, a nehézségeket, valamint azt, hogy milyen megoldások szükségesek az eredményességhez.

Minta, helyszín

A jellemzően nőkből álló minta résztvevői olyan, idős házi gondozottak közül kerültek ki, akik intenzív fizikai és/vagy mentális gondozásra szorultak, magányosak vagy depressziósak voltak, illetve öngyilkosságot kíséreltek meg. Egyikük a demens felesége ápolása miatt került lelki válságba, aminek következtében maga is mentális segítségre szorult. Nagy részük a lakásából nem, vagy csak segítséggel volt képes kimozdulni. Budapest III. kerületében a Magyar Máltai Szeretetszolgálat (MMSZ) házi jelzőrendszeres gondozásából tíz, Székesfehérváron az önkormányzat gondozási központjából öt ember vett részt a modellprogramban. Budapesten az egyik idős nő tizenötösör, egy másik 89 éves férfi egyszer kísérelt meg öngyilkosságot. A budapesti minta résztvevői értelmiségiek voltak. A székesfehérvári mintában – a két középfokú szellemi és egy felsőfokú végzettségű értelmiségi nő mellett – két, korábban fizikai munkát végző férfi is szerepelt. A résztvevők többségét nyolcvan éven felüliek alkották. Tudatosan esett a választás a számítógépet soha nem használó idős emberekre. Mobiltelefont mindegyikük használt ugyan, de

csak rövidebb idejű kapcsolattartásra, ami alapvetően nem elégítette ki a „beszélgetési” szükségletüket.

Módszer

A kutatás előkészítésében és az egész kutatás alatt aktív szerepet vállaltak a két gondozási központ minden új iránt nyitott vezetői. Segítettek a minta kiválasztásában, ismerték a gondozott személyiségét, fizikai és pszichés betegségeit, viselkedését, szociális és családi körülményeit, interperszonális kapcsolati hálóját, technikával szembeni attitűdjét.

A későbbi összehasonlításhoz alapvető volt a helyszíni telepítés során kapott *megfigyelés* és az *idős emberrel* ekkor *folytatott beszélgetés*. A számítógépek kihelyezésekor a rendszergazda vagy helyettese, a gondozási központ vezetője, illetve egy gondozó és a programot kidolgozó kutató volt jelen. A technikai szakemberek, a gondozók, a gondozóközpont vezetője és a kutató tapasztalatai alapján készített, egymást kiegészítő összegzés tette lehetővé az idős ember technikával szembeni „kezdeti” magatartásának megítélését, továbbá azt, hogy mit vár a programtól, hogyan fogadja azt, kikkel és miért szeretne kapcsolatot tartani.

Az ezt követő egy hét *intenzív megfigyeléssel* telt el. A gondozók összegyűjtötték a problémákat, és a rendszergazdák megoldásokat kerestek a géphasználattal kapcsolatos, a gondozók által jelzett nehézségekre. Ezzel párhuzamosan a gondozók megfigyelték az idős emberek magatartását, feljegyezték a skype használatának időpontját, időtartamát, feltérképezték, kikkel, milyen kapcsolatot tart az idős ember, milyen mértékben változott a hangulata, napi időbeosztása, tevékenysége. A feljegyzéseket a gondozási központ vezetőinek adták le, illetve neki számoltak be hetente tapasztalataikról. Velük a programot vezető kutató az első időben hetente, majd két-három hetente, illetve havonta *mélyinterjút* készített. Emellett a gondozóközpontok vezetői azonnal *jeleztek* minden, általuk fontosnak tartott eseményt, érdekességet, a szokásos viselkedéstől való eltérést.

A kutatás negyedik hónapjában egy főiskola (a Kodolányi János Főiskola Szociális Tanulmányok Tanszéke) szociális munkás hallgatói közül is többen bekapcsolódtak a programba. A megadott szempontok szerint esettanulmányt kellett készíteniük az idősekkel, megfigyeléseiket is jelezve. Szándékosan nem adtunk nekik semmilyen előzetes információt az idős emberek gondozási problémáiról, személyiségéről (pl. hogy a gondozott depressziója, magánya miatt mentális gondozásban részesült). Ezzel párhuzamosan az idős ember tanulási folyamatával összefüggő problémákról és azok megoldásáról a gondozókkal is interjút kellett készíteniük (megadott szempont szerint, illetve megfigyelés alapján).

A kutatás székesfehérvári helyszínén a gépek telepítése tudatosan december 16-án kezdődött, mert várható volt, hogy a családnak a karácsonyi ünnepek alatt lesz ideje az idős emberrel foglalkozni, neki az alapvető számítógépes dolgokat elmagyarázni, a számítógép kezelését megmutatni.

A budapesti mintába a kutatás negyedik hónapjától kezdve középiskolai diákokat is bevontunk. Feladatként kapták az idős emberek segí-

tését és a nehézségeikről és haladásukról való beszámolást. Ezenfelül néhány családtaggal is készült interjú.

Székesfehérvár

Az idős emberek a számítógép beszerelése előtt több egymást követő érzelmi hullámon mentek keresztül:

1. *döbbenet* (hogyan számítógépet kap)
2. *érdeklődés*
3. *hárítás* („*En már öreg vagyok ehhez, ez a fiatalok világa*”)
4. *nagyfokú félelem, ijedtség*

Az utolsóként jelentkező, negatív töltetű *félelmet* a gondozóközpont vezetője és a gondozók meggyőző beszélgetésekkel, példabeszédekkel és a számítógép adta előnyök felvázolásával oszlatták el, ami pozitív, egymást követő érzelemsorozatot indított el.

1. *türelmetlenség*: „*Mikor kapom már meg?*”
2. *izgalom*: „*Milyen lesz, hogy néz ki, hogyan használom majd?*”
3. *öröm* a generációk közötti tudáshiány csökkentése miatt: „*Nekem is lesz olyan, mint az unokámnak.*”... „*Jó lesz, ha használni tudom majd.*”

A fiatalabb generáció jelenléte és tanítása (karácsonykor) megkönnyítette az idős emberek számára a tanulást, együtt gyakorolhattak, többen felírták a gyerek, az unoka adta kezelési útmutatásokat.

„Amikor megkapta a számítógépet (karácsony előtt), akkor az egyik fia ment át hozzá, mert ő nagyon jól ért a számítógéphez, és ő állított be neki mindent, és A. bácsinak felírt mindent egy papírra, hogy hogyan kell bekapcsolni, a legalapvetőbb műveleteket leírta egy papírra.” (szociális munkás hallgató)

A tanulást ugyanakkor nehezítette, ha az idős embert nem tudták kellőképpen segíteni a rokonai. Ez történt az egyik, a gyermekétől és unokáitól igen távol (tengeren túl) élő, 88 éves nővel is, aki éppen a családi segítség hiánya miatt bizonytalanodott el, ám az unokákkal való kapcsolattartás reményében ennek ellenére sem adta fel tanulási vágyát (gondozónő tapasztalata).

A tanulási vágy, az akarat nemcsak őt, de a mintában lévők mindegyikét jellemezte.

„A. bácsi elmondta nekünk, hogy nem tanulná meg soha a gép kezelését, ha nincs elég akarata.” (szociális munkás hallgató)

A számítógép használatát az idős emberek funkcióvesztései, motorikus problémái is nehezítették. Többségüknek romló ízületeik miatt okozott gondot az egér mozgatása, gyengülő látásuk következtében nem tudták jól felismerni a piktogramokat, s az egyik idős embernek nehézséget jelentett a bekapcsoló gomb megnyomása is. A problémák egy részét technikailag tudták kezelni: az egér érzékenységét levették, a piktogramokat láthatóbbakká tették az általánoshoz képest (30 százalékkal nagyobb,

1024x768 helyett 880x600-as bontás). A gép fizikai funkciókhoz kapcsolódó használatának megkönnyítését a gondozók kreatív gondolkodása is elősegítette, pl. az egér használatát megelőző, többperces bemelegítő kézi torna kidolgozásával és annak begyakoroltatásával.

A skype megjelenésével kétoldalú, interaktív kapcsolat indult el, amely kezdetben az idős emberek elzárkózása miatt kizárólag az idős ember és a családtagok közötti, mintegy napi egyórás kommunikációra vonatkozott.

„Nem akarok én mással beszélni, csak a fiammal és az unokáimmal.” (78 éves férfi)

Ez azt a képzetet erősítette, hogy az idős ember számára fontosá váló kommunikáció idővel terhes lesz a családnak. Ennek azonban épp az ellenkezője bizonyult be, és ez több okkal hozható összefüggésbe. Az intenzív, napi kapcsolat a családtag részéről addig olykor fizikailag fárasztó, esetleg költségvonzattal is járó tevékenységet igényelt – pl. utazást, felügyeletet –, de az új helyzet most arra is lehetőséget adott, hogy a kommunikáció az otthoni tevékenységek megszakítása nélkül is létrejöjjön.

„Különben meg kell nézmem, minden rendben van-e anyámmal.” (családtag)

A fiatalabb generáció is bekapcsolódott a kommunikációba, akiknek az életvitelébe már beépült az internet, és sok időt töltöttek el e-mailezéssel, chateléssel, skype-olással. Számukra mindez már természetes volt, és nem kényszerű feladatként élték meg.

„Az unokákkal is mindennap skype-olunk, van úgy, hogy már szinte a gép előtt elal szom, mert ők nagyon sokáig beszélnének, én meg már fáradt vagyok, de nem bánom.” (78 éves férfi)

Az „is” szó egy fontos tényezőre világít rá. Családi „beszélgetésmegosztás” alakult ki, vagyis több családtag egymást váltva vett részt a kommunikációban, és ez a családgondozó számára időt szabadított fel.

A videokamera lényeges, mert különféle aktivitásra ösztönözte az idős embereket. A korábban az ágyából felkelni is alig képes, 88 éves nő az Amerikában élő unokájával való beszélgetéshez kiszépeztette magát. A motiváció megegyezett a kutatás ötletét adó esettanulmány szereplőjével: a családtagok visszajelzései fontosak voltak az idős ember számára.

„Az unokákat folyamatosan látom, s ők is engem.” (78 éves férfi)

A kutatás alapjául szolgáló tapasztalathoz hasonlóan az idős ember számára ezzel ismét lehetővé vált a családi életben való aktív részvétel:

„Most fog megszületni a dédunokám, és a webkamerán keresztül én is sok mindent meg tudok mutatni, pl. hogy mit készítettem itthon.” (barkácsolás) (78 éves férfi)

Ezt a kétoldalú kapcsolati rendszert hamarosan egy bővülő interperszonális kapcsolati rendszer váltotta fel.

TANULMÁNY

„A régi ismerősöket is keresem, hátha nekik is van számítógépjük.” (kezdetben a másokkal való kapcsolattartást elutasító, 78 éves férfi)

„Régi horgásztársaimat kerestem meg, találtam is.” (84 éves férfi)

Elkezdődött a fiatalabb generációkhoz való felzárkózás, a generációk közti információs tudáshiány csökkent, és ezzel erősödött érzelmi kötődésük is.

„Jobb lett a kapcsolatunk azóta, amióta megvan a számítógépem és használom az internetet. Végre van közös témánk!” (78 éves férfi)

A kapcsolatot nemcsak az érzelem jellemezte, és a skype nemcsak a család számára könnyítette meg az idős ember felügyeletét, ellenőrzését, gondozását. Ennek a fordítottja is igaz volt.

„Nem aggodok annyit (értük), mert mindennap láthatom őket.” (78 éves férfi)

A kutatás számos nem várt eredménnyel is járt, a skype katalizátor-ként működött. A sikerélmény tanulásra ösztönözte az idős embereket. Az e-mailezést és a chatelést is megtanulták, keresték az érdeklődésüknek megfelelő weboldalakat (pl. horgászat), és folyamatosan tanultak valami újat. A skype elsajátításával az idős emberek megteremtették azt a tudásalapot, amely az internet nyújtotta lehetőségek kiaknázására, s ezáltal új ismeretek megszerzésére ösztönözte őket. Egy tanulási folyamat részesévé váltak, amelynek során az akadályok legyőzésével mindig magasabb szintre kerültek. A kutatás negyedik hónapjában a gyorsabban tanulók infokommunikációs tudása megegyezett a fiatalokéval.

„Amint a számítógépről kérdeztük, azonnal lelkesen bekapcsolta azt, és fellépett a skype-ra és megnézte, hogy kik vannak fent. Én úgy láttam, hogy hat ember van fenn a skype-on. A bácsi az egyik régi ismerősével próbált is beszélni, amíg ott voltunk, de valamiért az ismerőse nem válaszolt, és erre így reagált: »Nem jelentkezik senki, inkább beszélgessünk«. Elmondta nekünk, hogy a számítógépen eddig 300 családi fotó van felrakva, és nyomatékosította számunkra, hogy a gépen már 300 fotó van, s hogy az milyen sok. Azt is elmondta, hogy a számítógépen napi szinten nagyon sok zenét hallgat (kedvence Zámbo Jimmy). Azt is elmondta nekünk, hogy a számítógépen előszeretettel olvassa a napi híreket. Megrendelt számítógép-kezelői kártyákat is, hogy azok segítségével még jobban tudja kezelni a számítógépet.” (szociális munkás hallgató)

Az internet nyújtotta multifunkcionális lehetőségek sokasága jótékony hatást gyakorolt az idős emberek mentális állapotára. A magány következtében megjelenő problémák megszűntek. A demens feleség gondozása miatt bekövetkezett enyhe depresszió (nem lehetett a feleséget magára hagyni, ami a férj bezártságát vonta maga után) a kutatás negyedik hónapjában nemcsak hogy eltűnt, de az ellenkezőjévé alakult át. Ugyanez volt igaz a mintában szereplő alkoholista férfi esetében is.

„A bácsi kinyílt, mint egy rózsa.” (gondozási központ vezetője)

„A bácsi egy kiegyensúlyozott, határozott, kommunikatív, optimista, empatikus embernek tűnt.” (szociális munkás hallgató)

A szociális munkás hallgatónak a beszélgetés és megfigyelés alapján levont konklúziója azért érdekes, mert ő nem tudott az idős ember korábbi mentális problémáiról, és egy nyitott, érdeklődő és optimista személyiségről számolt be. Ez egy rendkívül rövid idő – mindössze négy hónap – alatt végbement pozitív lelkiállapot-változást jelez: az enyhén depressziós, idős ember mentális, lelki állapota éppen az ellenkezőjére fordult. Az adott személyre vonatkozó esettanulmány elkészítésében két hallgató is részt vett, s mindkettő egymástól függetlenül ugyanúgy ítélte meg az idős ember személyiségét. Ez a pozitív változás egyértelműen az internethez köthető.

„A bácsi elmondta, hogy számára azért is nagyon jó a gép, mert keveset jár el otthonról, és a gép ad neki még egy kis plusz kihívást, elfoglaltságot, és hogy a családtagjaival, barátaival úgy tud napi szinten beszélgetni skype-on.” (szociális munkás hallgató)

Az idős emberek közérzete, jól-léte saját megítélésük szerint is pozitív irányba változott.

„Maga is elmondta, hogy sokkal jobban érzi magát, amióta megvan a számítógép. Mert végre felvehette a kapcsolatot a régi barátaival és az Olaszországban élő unokájával. Én úgy láttam, hogy törekedett arra, hogy minél hamarabb megtanulja kezelni a számítógépet!” (szociális munkás hallgató)

A változás még jobban érzékelhető az induló állapot ismeretében.

„A gondozó elmondta nekünk, hogy első alkalommal, amikor elmondta A. bácsinak, hogy lehetősége lenne egy számítógépet kapnia (és azzal beszélgetni), akkor A. bácsi ezt először visszautasította.” (szociális munkás hallgató gondozóval készített interjúja)

Generációs kapcsolatok: a másik pólus

Az esettanulmányt készítő szociális munkás hallgatóknak nem volt feladatuk a saját érzelmeik feljegyzése, mégis leírták a lelkesedésüket. Az idős emberek tanulási vágya, akarata és igyekeve a diákok számára sem várt, és ezért beszámolásra érdemes érzelmi reakciót váltott ki.

„Aznap, amikor meglátogattuk a szaktársammal A. bácsit egy délelőtti folyamán, akkor az a találkozás az egész napunkat pozitívan befolyásolta, mert nagyon jó érzés volt vele beszélgetni, nagyon sok energiát adott ez a beszélgetés nekünk.” (szociális munkás hallgató)

Többről van szó a pusztán örömnél. A „sok energiára” való utalás még a szociális munkás hallgatók számára is meglepő volt, noha ők épp az emberi és társadalmi problémák kezelését és azok segítését tanulják, elméletben és gyakorlatban. Az idős gondozott rejtett adottsága, képessége, egy elsősorban a fiatalabb generációnak tulajdonított tevékenység elsajátítása idézte elő ezt a pozitív megítélést, meglepettséget. Ennek a háttérben a társadalmi előítélet húzódik. Bár az aktív idős embereket a fiatalok is egyre inkább képesnek tartják az új infokommunikációs tudás elsajátítására, mégsem ez a jellemző magatartás. A nappali szakos fiatal

szociális munkás hallgatók közt is akadtak, akik a program sikerét eleve kétségesnek tartották, a kutatást feleslegesnek ítélték, és akik hozzáállása nem tért el a cégek magatartásától.

Budapest

A tapasztalatok megegyeztek a székesfehérvárral, de a skype pozitív hatása még markánsabban látható az öngyilkossági kísérleteket elkövető idős emberek esetében. A gondozók egyértelmű véleménye szerint az öngyilkossági kísérleteket a magány miatti depresszió váltotta ki. A magányosság és az öngyilkosság együvé tartozása kiemelten kezelt, uniós probléma. A European Commission 2010-es összefoglaló anyaga (summary reflections 2010) az idős emberek depressziót, súlyos esetben öngyilkosságot előidéző okai közt jelöli meg a magányt, a függőséget, az izoláltságot. A sikeres öngyilkosságok aránya Angliában a 75 éven felüliek körében a legmagasabb. Magyarországon százezer megfelelő korú lakosságra kivetítve a 60–64 éves férfiaknál 51,7, a nőknél 14,9; a 80–84 éveseknél 127,6, illetve 27,5; a 85 éven felülieknél 160,6, illetve, 28,5 (KSH 2009b, 24, 26). Az idős emberek öngyilkosságainak aránya a korral növekszik, és erőteljes a férfiak és nők közti különbség. Bár az öngyilkosságoknak számos oka van, feltehető, hogy ezek között fontos kiváltó tényező a személyes kapcsolati hálójuk szűkülése. Az öngyilkossági kísérletekről nincsenek megbízható adatok, a mintában szereplő két öngyilkossági kísérlet sem jelenik meg a statisztikákban, de feltételezhető, hogy az idős ember életét nyomon követő, annak mentális állapotát, intimszféráját ismerő gondozók máshol is tudnak ilyen kísérletekről, és ismerik azok okait is.

A budapesti mintában a két idős ember öngyilkossági kísérletét a magány, a céltalan élet következtében kialakult, pillanatnyi vagy tartós depresszió idézte elő. A gondozottak aktív tevékenysége leszűkült, s az egyébként kiterjedt interperszonális kapcsolataik objektív akadályok miatt (dolgozó gyerekek, tanuló unokák, távol élő barát stb.) nem tudták kellően oldani a tartós vagy pillanatnyi magányukat. A család nyaralása és rövid idejű távolléte miatt a 89 éves férfi öngyilkossági kísérletet követett el.

„Magány és depresszió tört rá, ezért akart öngyilkos lenni, véletlenül találtunk rá.”
(gondozási központ vezetője)

A skype használata az ő esetében (is) egy infokommunikációs tanulást indított el, sikert jelentett és további tanulásra ösztönözte, átalakította napi tevékenységét. A skype-olás és az internetezés együttesen napi többórás elfoglaltságot nyújtott számára.

„Azóta kiegyensúlyozott, jó a hangulata.” (gondozó központ vezetője)

A tizenötzöri öngyilkossági kísérletet elkövető, súlyos beteg (asztmás) pontosan eltervezte kísérleteit (elektromos áramot vezetett a kádba), és ezeken túl folyamatosan valamilyen sürgősségi beavatkozást kérő tünet-

tel riasztotta a gondozókat. Az állandó mentális probléma és a pszichoszomatikus betegségek miatt a háziorvos kényszer mellett zárt intézményes ellátását javasolta, de a gondozók ezt a végleges megoldást nem tartották szerencsésnek, inkább vállalták a gondozással járó többletterhet.

A skype elsajátítása (az ő esetében is) erősítette a családi kötelekeket (rendszeres beszélgetés a két fiával), bővítette az ezen kívül eső, interperszonális kapcsolatokat (rendszeres beszélgetés másokkal), és a megszerzett képességekkel elkezdődött az internet nyújtotta, virtuális világ felfedezése. A Google böngésző, a különböző weboldalak meglátogatása a betegsége előtt természetesnek tartott szabadidős programokat tett számára újra elérhetővé: résztvett különböző koncerteken, múzeumok látogatását, színházba járást. Tudatosan oldani akarta magányosságát a társkereső oldalak megkeresésével. Alapbetegségén kívül hamarosan eltűntek a „megrendezett” betegségi tünetei és öngyilkossági kísérletei, kiegyensúlyozottá vált, és internet-függőségbe került, így gyakran a gondozók ottlétekor sem hagyta abba internetezését. Ez a függőség az ő esetében azonban nem károsnak (szakértők szerint az 5 órán túli internetezés függőséget vált ki, annak negatív következményeivel és személyiségváltással), hanem kifejezetten pozitív hatásúnak bizonyult. Sokan vitathatják ezt az állítást, ám ami egy fiatal esetében probléma lehet – pl. a függősége miatt nem képes sportolni, személyes kapcsolatokat tartani, szabad levegőre menni, házi feladatát elvégezni, családjával törődni, sétálni stb. –, az nem érvényes az idős gondozottakra, akik közül többen évek óta nem képesek a lakásukat elhagyni, személyesen ismerőseikkel találkozni, akik nem látják az életük célját, és akik közül többen a halál gondolatával foglalkoznak.³

A pozitív hatás a fenti esetben rövid időn belül, 1-2 hónap elteltével jelentkezett. A kutatás kezdetén ugyanakkor kérdéses volt, hogy mi történik a technikától alapvetően féltő idős emberekkel. Kiderült, hogy csak fáziseltolódásról van szó. A számítógépet bekapcsolni sem merő idős ember lassabban ugyan, de ugyanazokat képes volt elsajátítani a negyedik hónapra, mint a bátrabbak, ügyesebbek.

„... néni, ő volt a félős, most őt személylél tartja a kapcsolatot skype-on, e-maileket olvas, profin használja a Google keresőt”. (gondozási központ vezetője)

A Parkinson-kórral élő idős ember is rendkívül aktívvá vált, és az újságyszerkesztésig is eljutott. Fél év elteltével a programba bevont idős emberek rendszeresen olvastak újságot, tv-műsort, filmeket, fotókat néztek, egyesek templomba jártak, egyikük családfakutatást is végzett. A szókincsük infokommunikációs szavakkal bővült, egyrészt teljesen újakkal: drive, szörfözés, mobilinternet, billentyűzet, rendszergazda, e-mail, chat, facebook, weboldal, Google, kereső, telepítés, youtube, virtuális; másrészt már ismert, de infokommunikációs tartalommal kibővülő szavakkal: egér, ablak, könyvtár, vírus. Az új tartalommal megjelenő régi szavak eltüntették az idős emberek számítógéptől való idegenkedését, azt

³ A kutatás alapjául szolgáló esettanulmányban szereplő 89 éves nő apátiája – „Én már nem akarok élni” – is teljesen eltűnt és a magatartása az ellenkezőjére változott. Családjával közölte: „Élni akarok.”

TANULMÁNY

a gyakori félelmet, hogy az valamilyen nagy bajt hoz rájuk. Egyikük pl. azt gondolta, hogy a számítógép használatától influenzát kap, és hogy ez ellen oltással kell védekezni. Egy másik idős ember az egérről gondolta azt, hogy kárt okoz az élelmiszerben. S miközben erről az alapszintről indultak, a program során igen hamar, már a 6. hónapban a fiatalokéval hasonló vagy azonos tudásra tettek szert, és az övékével azonos szokások birtokosaivá is váltak (pl. internetes vásárlás).

„Ha azt kérdezed: mit adott nekem a számítástechnika?– Kitárta az ismeretszerzés kapuját tágasra! Nagy segítség és állandó kíváncsiság költözött a géppel az otthonomba. ...Családjakutatást végzek az interneten. 1311-től napjainkig ágas-bogas utak vezetnek. Néhány részletes életrajzot már sikerült megszerkesztenem. Lesz mit átadni az unokáknak. Élénk levelezést folytatok a családtagjaimmal, baráti körömmel. Fotókat, videókat váltunk.” (76 éves nő)

Mindez megdönti a beteg idős emberek tanulásával, és különösen az infokommunikációt érintő tanulásával kapcsolatos, általános előítéleteséget. Ennek enyhébb formája a családtag részéről jelentkező *bizonytalan* elfogadás.

„Jaj, nem gondoltam erre, de ha sikerülne, jó lenne.” (lány gyermek)

Ennél sokkal erőteljesebb a *hitetlenség*.

„A család nem hitte el, hogy érdemes számítógépet adni az idős embernek.” (gondozási központ vezetője)

Még markánsabb a gépek beszerelését végző „30 éves fiúk” *lekicsinylése*, aminek alapja az ő magasabb szintű technikai tudása és az idős ember *hiányzó technikai tudása közti olló*.

„Szeretném látni, mit csinálnak majd az idős emberek ezzel, majd csipketerítőt tesznek rá és arra egy vázát, és nézik.”

A fentiek ismeretében nem tekinthető deviáns magatartásnak a piaci cégek és intézmények modellprogrammal kapcsolatos, korábban említett elutasítása sem. A család, a szociális munkás főiskolai hallgatók (szerecsére kisebb része), a gépet beszerelő kétkedő fiúk körében meglévő előítéleteség egy társadalmi szinten is meglévő előítéletrendszer tükröz vissza, illetve ezek az előítéletek társadalmi szinten is megjelennek. Az idős gondozottak infokommunikációs tudatlanságát és ennek változtathatatlanosságát ezek alapján el kellett volna fogadni, és ebben az esetben az akciókutatás is sikertelen lett volna, egy elengedhetetlennek vélt intervenció hiányában, a *rendszeresen segítő önkéntesek* nélkül.

Az önkéntesek szerepe

Az önkéntesség egyre nagyobb jelentőséget kap mind a nemzeti, mind az uniós politikában. A legfrissebb empirikus kutatások a nemre, korra, iskolai végzettségre, életúttal való elégedettségre vonatkozó faktorok-

kal elemezték az önkéntesség társadalmi szerepét (McCloughan Patrick and al. 2011), illetve azt kívánták feltárni, hogy maguk az idős emberek miként akadályozzák meg társadalmi leszakadásukat, más idős embereknek nyújtott önkéntes tevékenységgel (Ehlers – Naegele – Reichert 2011). Az előbbi kutatás a 18 éven felüliek, az utóbbi a 65, illetve 60 éven felüliek körében tapasztalható önkéntességet vizsgálta, ahol a megoldandó problémák közt markánsan jelentkezett a magány, az izoláltság, a céltalanság, különösen a beteg idős emberek körében. A kizárólag a fiatalabb korosztályra fókuszáló Youth for Action (Cselekvési Program a Fiatalok számára) egyik alprogramja, a European Voluntary Service (Európai Önkéntes Szolgálat) a 18–30 évesek önkéntes tevékenységével összefüggő kompetenciák és tudás fejlesztésére irányult a nem iskolai jellegű képzésben, és kivételesen 16–17 évesek esetében is (1996–2006 közt 30 000 fiatal vett részt a programokban, 2007–2013 közt évi 10 000 fős növekedést kívánnak elérni, Kucharczyk–Lada–Pazderski 2011, 6).

A Skype Care modellprogramba (ellentétben az uniós programmal) az iskolai képzésben részt vevő 16 éveseket vontuk be. Az egyik középiskola tananyagában kísérleti jelleggel szerepelt a diákok önkéntes tevékenysége. A 16 éves tanulók különböző rétegekre, csoportokra irányuló önkéntes tevékenység közül választhattak, és nyolcan az idős embereknek nyújtandó infokommunikációs segítségnyújtás mellett döntöttek. A segítségadáson túl vizsgálniuk kellett az idős emberek problémáit, elért kompetenciájukat, technikával szembeni magatartásukat, hangulatukat. Az önkéntesek párban látogatták az idős embereket, és egymást kiegészítő benyomásaik alapján készítették feljegyzéseiket. Náluk is, mint a szociális munkás hallgatók esetében, megjelent a „túteljesítés” saját érzéseik leírásának formájában.

Önkéntes 1

„G. néni technikai tudása és problémái: online sorozatnézés, nehézkes billentyűhasználat, nemzetközi oldalon ismerősök keresése, információkeresés a neten nehezen megy a billentyűzethasználat miatt. Továbbra is látogatni fogjuk. Mert szívesen megyünk, látni a haladást.”

Önkéntes 2

„K. néni, interneteztünk a néivel. A böngészőben kerestünk dolgokat, amiket meg akart venni. Megtanítottuk, hogyan kell a tv-újságot nézni a neten, de ez nem annyira sikerült. Szeretett volna gyapjúfonalat venni a neten, de az még nem sikerült. Továbbra is látogatni fogjuk.”

Önkéntes 3

„K. néninek internetezést tanítottunk. Megtanulta a gépet ki- és bekapcsolni, egerrel. A port.hu-t megnézni, e-mail címet csinálni, és még sok tervem van vele, ezért én K. néniel erőteljesen folytatnám az önkéntes munkámat.”

Önkéntes 4

„J. néni be tudja kapcsolni a gépet, tud skype-olni, és a Google keresőben témákra rámenni, az egér vezetése bizonytalan, de lelkesen csinálja és használja.”

Önkéntes 5

„O. sokat fejlődött, érdemes volt vele foglalkozni. Nagyon lelkesen és odaadóan figyelt. Mindent megfogadott, amit mondtunk neki. A jó tanácsokat is megfogadta. Öröm volt

TANULMÁNY

vele foglalkozni. Sokat segítettünk az internet, a monitor, a webkamera használatával és kezelésével."

Önkéntes 6

"A tanulás során megtanulta ki- és bekapcsolni a számítógépet Ezenkívül megtanulta a skype kezelését, illetve az interneten a hírek nézését, és annak hallgatását. Továbbra is szeretnénk tartani vele a kapcsolatot."

Önkéntes 7-8

"... bácsi, megtanulta a számítógépet ki- és bekapcsolni, tud zenét hallgatni, skype-olni, hívja a lányát és másokat, és a neten híreket olvas. Sok mindenre maga jött rá. Könnyen tanul. (90 éves!)"

A fiatalok pozitív érzései mögött direkt vagy indirekt megfogalmazásban az idős emberek örömet előidéző fejlődése áll (sok tervem van vele; érdemes volt vele foglalkozni). A diák tanárrá válása és a „jól tanuló” idős ember a két generáció közti infokommunikációs tudásbeli különbséget csökkentette.

Az idős emberek problémái, fejlődése, az elért eredmények

Összességében a következők állapíthatók meg.

- A tanítási folyamat több esetben a legalapvetőbb szintről indult (számítógép ki- és bekapcsolása).
- A skype használatát hamar elsajátították, amiben ösztönző szerepe volt a családdal, rokonsággal való kommunikáció gyakorlása iránti vágyak.
- A problémát az internethez kapcsolódó új funkciók megtanulása jelentette.
- Az internet révén a legkülönbözőbb vágyaik, érdeklődéseik kielégítése vált lehetségessé (a gyalpúfonal vásárlásától kezdve a zenehallgatásig).
- Voltak tipikus nehézségek (billentyűzethasználat, egér használata).
- A tanulási igény mindegyiküknél erőteljesen jelentkezett.
- Tanulási ütemük különbözött ugyan, de mindegyikük képes volt hasonló szintre eljutni.
- Két tényező különösen ösztönözte őket: a) a virtuális világ segítségével újra végezhető tevékenységek; b) a korábbinál sokkal szívesebb, nagyobb választékú szabadidős tevékenység.
- Életvitelükbe új szokások kerültek (internetes vásárlás, online sorozatnézés).
- Mind a tanulásához, mind a felzárkózáshoz segítőkre volt szükség.
- A megtanult elemek egy idő után állandó tudássá alakultak, és a segítség már nem a szinten tartáshoz és az indulásnál észlelt nehézségek áthidalásához kellett, hanem egy következő tudásszint megszerzéséhez.
- Az egyes lépcsőfokok elsajátítását az önkéntesek biztosították, így a skype után az internet megtanulása is lehetségessé vált.
- Az idős emberek életét a skype és az internet alapvetően megváltoztatta.

A fiatal önkéntesek magatartásának változása

- A pozitív visszajelzésen alapuló érzelmi többlet, amely
- az önkéntes tevékenység további vállalását eredményezte.

A kutatás negyedik és ötödik hónapjára erőteljes pozitív változás következett be az idős emberek életminőségében. Elindult egy kvázi „nagyözülő–unoka” típusú, generációk közti közeledés. „Öröm volt vele foglalkozni.” Az empátikus fiatalok döntő szerepet kaptak az idős emberek infokommunikációval végbemenő, társadalmi integrációjában. Ugyanakkor nemcsak a mintában, de általánosságban is számolni kell azzal a problémával, amit az önkéntesek időleges (pl. a diákok nyári szünete) vagy végleges kiesése okoz. Az idős ember számára többféle megoldással biztosítható a fontos, állandó segítség: rendszeres pótló-önkéntessel az adott „kieső” időre (pl. egy egyetemi hallgató); rotációs, egymást váltó önkéntesekkel; „ügyeleti önkéntes”-sel (abban az esetben, ha az idős embernek csak néha adódnak problémái); a környező országok magyar nyelvű önkénteseivel; egyéb interperszonális kapcsolatokra támaszkodó önkéntesekkel (szomszéd, barát, kolléga), az unokák intenzívebb bevonásával a nyári szünetben. Az unokák szerepe különösen fontos, hiszen az idős ember erős érzelmi szálakkal kötődik hozzájuk, így tanítói szerepüket könnyen elfogadja.

Ez az újfajta kapcsolat képes egy pozitív trendet elindítani és az idős emberekkel szembeni, negatív sztereotípiákat megváltoztatni.

Intergenerációs kapcsolatok – formális gondozás

Az idős emberek többsége kezdetben kizárólag a rokonokkal való kapcsolattartás miatt fogadta el a skype-ot, és a biztatás ellenére sem kívánt másokkal ezen keresztül érintkezni, beleértve a skype programban részt vevő társaikat is. Ez a viselkedés a bővülő infokommunikációs tudás következtében minőségileg más dimenzióba váltott, amikor – a kommunikáción, szórakozáson, tanuláson túl – megjelent (a negyedik hónapban) és felerősödött az egymás felé fordulás, az egymás megsegítésére való törekvés. Egyikük felfedezte az internetezés egészségre káros hatását (gerincártalom stb.), de az interneten talált kezelési javaslatokat (gyakori felkelés, szemtornáztatás stb.) is, és mindezt elküldte a többi gondozottnak, illetve ismerőseinek. Az idős ember az infokommunikáció segítségével „önkéntes tevékenységet végzett”, amit a kortárs csoport jól-létét növelő elemnek kell tekinteni.

Más lett a formális gondozó és gondozott közti viszony is. A gondozási központnak (Budapest) is lehetővé vált a skype révén a kapcsolattartás, és – a gondozottak korábbi személyes vagy telefonos kommunikációján túl – ez beépült a gondozói gyakorlatba. Ez csökkentette az egyes gondozási típusok ráfordítási idejét, és a telefont sokszor pótolva a gondozóközpontra számára is költségkímélő volt.

Konklúzió

Az intervenciók modellprogram bebizonyította, hogy a nagyon idős, beteg, ápolásra szoruló emberek is képesek megtanulni a számukra addig teljesen idegen infokommunikációs eszköz, a skype használatát, ha van motivációjuk, és ha kellőképpen segítik őket ebben. Ezen túlmenően a skype katalizátorként is szolgál, amennyiben újabb lépcsőfoka egy tanulási folyamatnak. A sikeres tanulás felkelti az idős emberek érdeklődését, kíváncsiságát az újabb infokommunikációs lehetőségek iránt. Ezen keresztül új ismereteket szerezhetnek, elfoglalhatják magukat. A többórás elfoglaltság kitölti a napjaikat, az új utáni vágy és az érdeklődés életcél ad nekik. A fiatalabb generációk számára sokszor függőséget okozó internetezés az idős ember számára pozitív függőséget, doppingot jelent. A tanulási folyamat ugyanakkor segítő mediátort igényel, amelyben – a gondozók, rokonok, szomszédok és a technikával foglalkozó szakemberek támogatásán túl – az önkéntesek rendszeres tevékenysége nélkülözhetetlen. A sikerélmény hiánya lassítja vagy megghiúsíthatja a folyamatos tanulást, de idővel a „tanuló” önjáróvá válhat, és képes lesz egyedül új dolgokat felfedezni. Megszűnik a magányossága és a depressziója, interperszonális kapcsolatai bővülnek. A depresszió megszűnésével számos egészségügyi problémája is eltűnik. Ez makroszinten csökkenti az egészségügyi ellátórendszer (ebben a kutatásban nem mért) kiadásait (pszichoszomatikus tünetekkel járó gyógyszerelés, mentő kihívása, házi orvos igénybevétele), és kisebb lesz a szociális gondozókra háruló teher is. Az infokommunikáció adta lehetőségek révén az idős ember képes saját magát a társadalomba visszaintegrálni. A beteg idős ember infokommunikációs tudásának így egyszerre van makro- és mikroszintű pozitív hatása. A mintában szereplő idős emberek mindegyike képes volt közel hasonló ismeret megszerzésére, különbség csak a tanulási folyamat gyorsaságában nyilvánult meg, így csupán fáziseltolódásról van szó.

Mindezek folytán tehát nem igaz, amit a társadalmi előítéletek feltételeznek, hogy a gondozásra szoruló, idős emberek a romló funkcionális adottságaik, a rossz egészségi állapotuk miatt nem képesek a modern technikai tudás megszerzésére. A projekt éppen ennek az ellenkezőjét igazolta. A kutatás eredményességének egyik legjobb visszajelzését maguk az idős emberek adták, akik a program befejezését követően mindannyian vállalták az internet előfizetését, és ezt a számítógépnek és az internetnek az életüket teljesen megváltoztató szerepével indokolták. Kérdés, hogy a hátrányos vagy többszörösen hátrányos helyzetűek esetében hogyan lehetséges ezt a pozitív folyamatot elindítani. Milyen fáziseltolódással lehet számolni a különböző korú, szociális háttérű, iskolai végzettségű és nemű, eltérő településstruktúrában és régióba élő idős emberek körében? Előfordulhat-e, és ha igen, milyen mértékben és kiknél a teljes kudarc? Milyen más jellegű problémákra és az ezekből fakadó intervencióra kell felkészülni? A bemutatott kutatás iránymutatóként szolgál, de a kérdéseket sok mással együtt csak egy újabb, az eddigi eredményeket figyelembe vevő akciókutatás tudja megválaszolni.

Irodalom

- CARICT (2011): ICT based solutions for caregivers: Assessing their impact on the sustainability of long term care in an Ageing Europe. European Centre for Social Welfare Policy and Research– IPTS –JRCP European Commission.
- Ehlers Anja – Naegele Gerhard – Reichert, Monika (2011): Volunteering by older people in the EU. European Foundation, Dublin.
- European Commission DG SANCO (2010): DG SANCO workshop with experts on 11-18 October 2010, Brussels. Reflection on Healthy Ageing: Healthy System-Innovations-Consumers. Directorate-General for Health and Consumers Healthy AGEING summary reflections.
- HAPPY AGEING (2009-2011): A Home based Approach to the Years of AGEING. AAL project. ICT & Ageing, www.ict-ageing.eu (hozzáférés 2011. 05. 06.).
- ISISMD Intelligent System for Independent Living and Selfcare of seniors with cognitive problems. European Commission Information Society and Media ICT PSP www.isisemd.eu (hozzáférés 2011. 07. 31.).
- KSH (2009a): Statistical Pocket-Book of Hungary, 2008. Budapest, Hungarian Central Statistical Office.
- KSH (2009b): Ezüstkor, Idős emberkorúak Magyarországon 2008. Budapest, Hungarian Central Statistical Office.
- Kucharczyk Jacek – Lada Agnieszka – Pazderski Filip (2011): European Partnership for Volunteering-an opportunity for the Polish EU Presidency. Analyses & Opinions, No.17, The Institute of Public Affairs.
- Marziali Elsa (2004): Virtual support group: Helping caregivers cope. Rehab and Community Care Medicine. 13, 36.
- Marziali Elsa (2005): Virtual Support Groups for Family Caregivers of Persons with Dementia. Geriatrics and Aging, 8, 74.
- Chiu Teresa – Marziali Elsa – Colantonio Angela – Carswell Anne – Gruneir Marilyn – Tang Mary – Eysenbach Gunther (2009): Project MUSE Canadian Journal on Aging / La Revue canadienne du vieillissement. Volume 28, Number 4.
- McCloughan Patrick – Batt, William H. Costine – Mark – Scully Derek (2011): Participation in volunteering and unpaid work. Second European Quality Life Survey. Dublin, European Foundation.
- Mollenkopf Heirun – Kloé Ursula – Obermann Elke – Klumpp Guido (2010): The Potential of ICT in supporting Domiciliary Care in Germany. Scientific and Technical Reports. European Commission Joint Research Centre- Institute for Prospective. Technological Studies. Luxembourg, Publications Office in the European Union.
- Zivot 90 <http://eng.zivot90.cz/7-european-projects-and-foreign-activities> (hozzáférés 2011.04.28) <http://is.jrc.ec.europa.eu/pages/EAP/eInclusion.html> (hozzáférés 2011. 05.05).

SIMONOVITS BORI

A diszkriminációtesztelés etikai dilemmái¹

A diszkriminációs esetek feltérképezésének a leghatékonyabb, és a diszkrimináció mértéke megismerésének sok szempontból legcélszerűbb módja a diszkrimináció tesztelés módszere. A tesztelés módszerének lényege, hogy a mindennapi élet legkülönbözőbb területein megjelenő diszkrimináció előfordulási gyakoriságát és e folyamat jellemzőit vizsgáljuk, tesztelő párok segítségével. A hátrányos megkülönböztetés esélyét a sokszor és azonos módon ismételt kísérleti helyzetek összehasonlításával mérjük. A teszteléses módszer a diszkrimináció elkövetőjének megtévesztésén alapul, ami komoly etikai dilemmákat vet fel. Mivel a diszkriminációtesztelés elvégzéséhez nem lehet a kutatás alanyaitól előzetesen engedélyt kérni, fontos, hogy a módszerrel kapcsolatos etikai kérdéseket szakmai vita tisztázza. A tanulmány bemutatja azokat az érveket és ellenérveket, amelyek alátámasztják vagy megkérdőjelezzik azt, hogy a kutatás céljának eltitkolása korrekt eljárás lehet, ha a kisebbségek mindennapi életét meghatározó kirekesztő viselkedés felmérését szolgálja.

1. Bevezetés

A diszkriminációs esetek feltérképezésének a leghatékonyabb, és a diszkrimináció mértéke megismerésének sok szempontból legcélszerűbb módja a diszkriminációtesztelés módszere. Ezt a módszert Magyarországon 1990-es évektől alkalmazták először az igazságügyi bizonyítás területén², majd az ezredforduló után társadalomtudományos céllal is használták (Sik–Simonovits, 2006, 2008, Pálosi–Sik–Simonovits, 2007).

¹ Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Sik Endrének a tanulmány elkészítése során nyújtott értékes kritikai észrevételeiért. A cikk a készülő doktori disszertáció részét képezi, melyet a 2011-es évben az MTA–SYLFF (Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund) ösztöndíjprogramja támogatott.

² A tesztelést Magyarországon elsőként a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI) alkalmazta abból a célból, hogy jogi segítséget nyújtson a Magyarországon élő, a kisebbségi törvényben felsorolt nemzeti, etnikai kisebbségek azon tagjainak, akiket etnikai

A tesztelés módszerének lényege, hogy a mindennapi élet legkülönbözőbb területein – munkaerőpiac, lakáspiac, szolgáltatások – megjelenő diszkrimináció előfordulási gyakoriságát és e folyamat jellemzőit tesztelő párok segítségével vizsgáljuk. A hátrányos megkülönböztetés esélyét a sokszor és azonos módon ismételt kísérleti helyzetek összehasonlításával mérjük (például meghatározott állástípusokra jelentkeznek roma és nem roma tesztelők).

A teszteléses módszer tehát a diszkrimináció elkövetőjének megtevésén alapul, ami komoly etikai dilemmákat vet fel. Mivel a diszkriminációtesztelés elvégzéséhez nem lehet a kutatás alanyaitól előzetesen engedélyt kérni, fontos, hogy a módszerrel kapcsolatos etikai kérdéseket szakmai vita tisztázza. A tanulmány fő célja azoknak az érveknek és ellenérveknek felsorakoztatása, amelyek felmerülnek a diszkriminációtesztelés alkalmazhatóságával kapcsolatban, felhasználva a külföldi és hazai kutatások tanulságait. A pro- és kontra érvek mérlegelésének eredményeképpen végezetül állást foglalunk amellett, hogy a kutatás céljának eltitkolása korrekt eljárás annak érdekében, hogy a kisebbségek mindennapi életét meghatározó kirekesztő viselkedés vizsgálhatóvá váljon.

2. Röviden a tesztelés módszeréről, céljáról és típusairól

A diszkriminációtesztelés módszere egy kontrollált kísérleti elrendezésen alapul, amely annyiban tér el a laboratóriumi kísérletektől, hogy míg a laboratóriumi kísérlet *szimulált* körülmények között zajlik, addig a tesztelést a mindennapi élet *valós* terepein végezzük, és éppen ezért nincs lehetőség a kutatásban részt vevő szereplőktől engedélyt kérni a kutatás elvégzéséhez.

A diszkriminációtesztelés célja szerint alapvetően három csoportba osztható: (1) igazságszolgáltatási célból (az egyenlő bánásmód érvényesülésének vizsgálata); (2) valamilyen intézmény működésének belső ellenőrzése céljából (pl. a rendőrség igazoltatási gyakorlata); és (3) társadalomtudományos célból végzett tesztelés.

Jelen tanulmány elsősorban a társadalomtudományos céllal végzett tesztelések etikai dilemmáival foglalkozik, amelyek során relatíve nagy elemszámú és anonim módon elvégzett (tehát nem konkrét területeket ellenőrző vagy jogsértő eseteket leleplező szándékkal) teszteléseket végzünk.

A kutatási célú tesztelés lényege az, hogy sokszor és azonos módon megismételve a tesztelést – a kiválasztott védett tulajdonságot (és annak hiányát) jól megjelenítő tesztelők alkalmazásával – becsülhetővé válnak a diszkriminációs viselkedés gyakorisága és főbb jellemzői. A diszkriminációtesztelés módszereit, aszerint hogy milyen csatornán keresztül végzik el a tesztelést, három altípusba sorolhatjuk:

---

hovatartozásuk miatt valamilyen jogsérelem, hátrányos megkülönböztetés ért. A NEKI évente körülbelül harminc bejelentést tekint (a kb. 150 jogtalan munkahelyi és vendéglátóipari megkülönböztetésből fakadó panaszból) tesztelésre méltónak, s az ilyen esetek 70–80 százalékában a tesztelés alátámasztja a bejelentő gyanúját.

- személyes,
- telefonos és
- írásos, azaz levél útján történő tesztelés (ez utóbbi lehet fiktív önéletrajz, vagy akár szállodai szoba, illetve konferencia-helyszín foglalása, és küldhető postai úton vagy elektronikus formában).

2.1. Személyes tesztelés

A személyes tesztelésre példa egy munkaerőpiacon zajló, 2006-ban végigvitt tesztelés, amelynek során budapesti bevásárlóközpontokban vizsgáltuk a kövér, illetve roma munkavállalókkal kapcsolatos munkáltatói viselkedést. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy három budapesti bevásárlóközpont ruha- és cipőüzleteibe eladónak jelentkezett egy fiatal roma, egy kövér, és egy nem roma, normál testalkatú lány. A roma származást a tesztelő megjelenésével, a kövérséget a testtömeg-index segítségével valószínűsítettük. Kutatásunk tárgya az álláskeresés során felmerülő diszkrimináció volt, de a folyamatnak csupán az első lépését vizsgáltuk. Azt a helyzetet teszteltük, amikor az álláskereső „jelentkezik”, és információt kér a munkára vonatkozóan. A tesztbeszélgetések arra adtak tehát lehetőséget, hogy a beszélgetési szituáció verbális és nonverbális elemeinek halmazódását megfigyelve vizsgáljuk meg a diszkriminációra utaló elemeket.

A tesztelők tapasztalatai szerint míg a kontroll tesztelők több mint kétharmadát előre köszöntötték a belépésekor, és a kövér tesztelő esetében is hasonló volt ez az arány, addig a roma tesztelő esetében az esetek elenyésző arányában köszöntek előre, inkább fogadták a köszönését.

Jól jellemzi a romákkal és kövérekkel kapcsolatos negatív munkáltatói attitűdöket az a nonverbális (és esetleg nem is tudatos) attitűd, amit „végigmérésként” érzékelték a tesztelők. Míg a roma tesztelő az esetek háromnegyedében érezte úgy, hogy végigmérték, addig a kövér tesztelőnél ez az arány kétharmad, a kontroll tesztelő esetében pedig elenyésző volt.

Az álláskeresés során tanúsított viselkedési elemek³ – amelyek önmagukban nem, de kumulálódva diszkriminációt valószínűsíteneek – együttes hatását vizsgálva egyértelmű volt, hogy a nem-roma, átlagos testsúlyú nő esélye a legjobb a bevásárlóközponti eladói állás megszerzésére.⁴

³ Az összevont mutatóban diszkriminációra utaló magatartáselemek a következők voltak: a munkaadó nem vagy a tesztelő után köszönt, nem mutatkozott be, nem fogott kezét, nem tájékoztatta fizetésről, munkarendről és a műszakbeosztásról, a jelentkezőnek várakozni kellett, végigmérték és nem kértek tőle önéletrajzot.

⁴ További részletek a kutatásról: Pálosi, Sik és Simonovits, 2007-es Diszkrimináció a plázában című tanulmányában olvashatók

2.2. Telefonos tesztelés

A munkaerő-piaci diszkrimináció telefonos tesztelésére számos nemzetközi (pl. az International Labour Organisation kutatása)⁵ és hazai példa áll rendelkezésünkre. 2006-ban előbb egy nemi és származási, majd egy nemi, származási és fogyatékossgal élő munkahelyi diszkrimináció-kutatást végeztünk. A technika azonos volt: száz apróhirdetésre jelentkezett (ezek speciális képzettséget nem igénylő és telefonon „tesztelhető” állások voltak) pár perces eltéréssel egy férfi és női, roma és nem roma nevű, illetve a második esetben fogyatékossgal élő tesztelő.

Tisztában voltunk azzal a korláttal, hogy az apróhirdetésre való jelentkezés csak legelső fázisa az állás megszerzésének, hiszen ilyenkor a munkaadó megbízottja csupán előszűrést végez, rutinfeladatot lát el, nem áldoz sok időt a tárgyalásra. Ugyanakkor a munkavállaló sem áldoz sok pénzt vagy időt a keresésre, továbbá a személyesség hiánya miatt sem kockáztat sokat. Mégis már az álláskeresésnek ebben az alacsony kockázatú fázisában megjelenik a munkaerőpiac nemi szegmentáltsága, és a roma származás hátránya.⁶

2.3. Írásos tesztelés

A levél útján végzett tesztelés egyik leggyakoribb típusa a fiktív önéletrajzok küldése. 2006-ban négy város munkaerőpiacán titkárnői, üzletkötői, eladói, telemarketinges, felszolgálói vagy asszisztensi állást ajánló apróhirdetésekre küldtünk fiktív önéletrajzokat, amelyek egy részéhez fényképet is csatoltunk. Minden hirdetésre azonos számban érkezett férfi vagy nő, roma vagy nem roma nevű, illetve kisebb fogyatékkal élő önéletrajza (Otlakán, 2007).

2006-ban az önéletrajzok negyedére érkezett érdeklődést kifejező visszajelzés. Alacsonyabb volt a visszajelzés aránya az asszisztens és ügyintéző, illetve a fényképes, magasabb volt a visszajelzés aránya a telemarketinges és üzletkötő munkakörök, illetve az on-line válaszlás esetében. A visszajelzés elmaradása – tehát az elutasítás legegységesebb formája – nagyobb volt a férfiak, a roma származásúak és a fogyatékkal élők körében. A nem és a származás hatását együttesen vizsgálva, egyértelműen a nem roma nőknek volt a legnagyobb esélye visszajelzésre (38%), a többi munkaerő-piaci csoport esélye a visszajelzésre jelentősen kisebb (18–30% között volt) a fénykép nélküli önéletrajzok esetében.

Ha az önéletrajzhoz fényképet is csatolt a „jelentkező”, a visszajelzés esélye valamelyest csökkent és csoportonként jelentősen eltért. A fénykép nélküli és fényképes önéletrajzokra érkezett válaszokat összehasonlítottuk

⁵ A munkaerő-piaci diszkrimináció legjelentősebb európai vizsgálata az ILO (International Labour Organisation) négy európai országban – Belgiumban, Németországban, Hollandiában és Spanyolországban – 1996-ban végzett összehasonlító kutatása. Erről részletesen lásd: *Discrimination...*, 2000.

⁶ A kutatás módszeréről és az eredményekről részletesen lásd: Otlakán 2006 és Otlakán 2007a és b tanulmányait.

a roma nők esetében csökkent legnagyobb mértékben a visszajelzés esélye.⁷

A teszteléses módszer legfőbb módszertani előnye, hogy a diszkrimináció előfordulását valós környezetében figyeljük meg, ezért pontos és árnyalt képet kaphatunk a diszkriminációt magában foglaló interakcióról (azaz a mérés érvényessége és megbízhatósága magas szintű). Hátránya pedig a korlátozott elemszámból (elsősorban a személyes tesztelésnél jelent gondot a megfelelő elemszám biztosítása) és a reprezentativitás nehéz megvalósításából adódó általánosíthatósági korlátok.⁸

Mielőtt rátérünk az etikai dilemmák boncolgatására, fontosnak tartom eloszlatni azt a gyakori félreértést, hogy a tesztelés az *egyes* diszkriminációgyanus esetek megismerésére szolgál. Az igazságszolgáltatási célú teszteléssel szemben, a társadalomtudományos célú tesztelés kellően nagy számban, anonimizált módon és kontrollált helyzetben megismert viselkedések eltérése alapján teszi *becsülhetővé és mérhetővé* a diszkrimináció bekövetkezésének valószínűségét. Noha a vizsgált esetekben esetleg nem tudjuk pontosan, milyen szempontok alapján jött létre a diszkrimináció (meggyőződés miatt, statisztikai alapon, vagy nem is diszkriminálnak, hanem mérési hiba történt, illetve indokolható okok miatt csak látszólag volt jelen hátrányos megkülönböztetés), a nagy számú és jól elrendezett mérés statisztikai tesztje ezeket az eseti bizonytalanságokat kiszűri.

3. Etikai dilemmák⁹

3.1. Az alapdilemma: „fizetett provokáció”, avagy a társadalmi igazságtalanság leleplezése tudományos módszerrel?

A módszerrel szemben leggyakrabban megfogalmazott kritika, hogy a tesztelés nem más, mint fizetett provokáció. Ez a kritika elsősorban az igazságügyi tesztelés esetében áll fenn, amikor egy jogvédő szervezet megfizet tesztelőket, hogy leleplezzék a diszkriminációgyanus munkáltatókat, ingatlanosokat, szórakozóhely-tulajdonosokat. A tesztelők információt gyűjtenek, majd dokumentálják, mi történt (azt azonban senki sem ellenőrzi, hogy a dokumentálás megfelel-e a valóságnak), végül a bíróságon a tesztelést elrendelő és koordináló szervezet képviseli a felpe-rest. A bizonyítási eljárásban a tesztelők tanúkként vesznek részt.

A társadalomtudományos célú tesztelésnél ennél kevésbé kiélezett a helyzet, ugyanis ezeknél a kutatásoknál nem az *egyes* esetek leleplezése

⁷ További részletek a magyarországi kutatási példákról Sik–Simonovits 2008-as írásában olvashatók.

⁸ Itt jegyzem meg, hogy általánosíthatóság tekintetében nagy eltérést mutatnak a különböző módszerekkel (telefonos, személyes és önéletrajzos) végzett tesztelések: nyilvánvaló, hogy egy önéletrajz-alapú munkaerő-piaci tesztelés esetében magasabb általánosíthatóság (és esetlegesen reprezentativitás) érhető el, mint a telefonos vagy személyes tesztelések esetében. Erről a problémáról lásd részletesebben Simonovits 2010.

⁹ Az írásban hivatkozott angol tanulmányok idézésénél felhasználtam Sik Dorka fordításait.

a cél, hanem a diszkrimináció mértékének meghatározása, ismételt adatgyűjtéssel. Ugyanakkor, mivel a módszer alapvetően megtevesztésen alapul (az ingatlanügynök azt hiszi, hogy valóban lakást szeretne bérelni a hozzá forduló érdeklődő, és a munkaadók sem tudják, hogy a lelkes érdeklődőknek eszük ágában sincs munkát vállalni), beleegyezésre ennél a típusnál sincs mód.

Ugyanakkor, mivel a diszkrimináció elterjedtségének mérése (illetve a jogi esetben a konkrét esetek leleplezése) a közjót szolgálja, a tesztelés társadalmi érdek, ráadásul a tesztelés során nem avatkozunk bele a felvétel folyamatába, csupán „bekapcsolódunk” abba. Emellett nem magánügyeket vizsgálunk (ki kinek adja ki a lakását informális úton), hanem csak a nyilvánosan meghirdetett szerződéses kapcsolatokat (újságban meghirdetett lakáshirdetések) teszteljük, amit a Magyarországon hatályos jogi szabályozás is lehetővé tesz.

Végezetül egy általánosan megfogalmazható tesztelés mellett szóló érv az, hogy a tesztelés a „köz” érdekét szolgálja. A társtudományos kutatók eredményei jelentős hatást gyakorolhatnak a szociálpolitikára és a közvélemény alakulására, amit egy, az 1960-as években Angliában zajló kutatás is alátámasztott. Banton (1997) cikkében többek között szociálpolitikai szempontból is vizsgálja a diszkriminációtesztelés etikai dilemmáit, tehát azt az alapvető kérdést, hogy az adott társadalomkutatásnak milyen gyakorlati, szociálpolitikai hatásai vannak.

Egy korai angliai tesztelés-sorozatban (Daniel, 1968, in Banton, 1997) három különböző etnikai hovatartozású tesztalany jelentkező állás- és lakáshirdetésekre, továbbá autóbiztosításról és egyéb szolgáltatásokról kértek információt. A kutatás rámutatott, hogy a diszkrimináció sokkal mélyebb és elterjedtebb volt, mint azt bárki feltételezte volna. Ennek a kutatásnak az eredménye döntő szerepet játszott az etnikai diszkrimináció elleni jogi védelem körének és alkalmazási lehetőségeinek kiszélesítésében. Megmutatta a brit közvéleménynek az etnikai diszkrimináció természetét, jellegét; valamint magyarázatot adott arra a tényre, hogy a brit jogszabályok miért sokkal alaposabbak, mint a többi európai országéi. 1968-ban az etnikai diszkrimináció általános tilalmát kiterjesztették a munkaerő- és lakáspiac, az oktatás területére, valamint a szolgáltatások igénybevételére és a hirdetésfelvétel területére is.

3.2. Jogszabályi környezet

A tesztelés alkalmazását a jogi bizonyítás során az Egyesült Államokban az 1960-as évektől alkalmazzák, kezdetben a lakhatás, majd a foglalkoztatás, később a szolgáltatások nyújtása területén. Az utóbbi évtizedekben az Európai Unió tagállamainak egy részében is elterjedt a tesztelés módszere a jogi bizonyítási eljárásokban, azonban ennek lehetőségét csak Magyarország, Franciaország és Belgium rögzítette jogszabályban.¹⁰

¹⁰ Hazai kontextusban fontos megemlíteni, hogy a magyar jogi szabályozás 2004-es hatályba lépése óta (Egyenlő bánásmódról, az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról röviden, Ebktv, 2003) lehetővé teszi a tesztelés alkalmazását a jogi bizonyításban.

Ez az alternatív bizonyítási mód különleges és egyedülálló lehetőség a védelem kezében. A panaszosokat ezekben az eljárásokban általában civil jogvédő szervezetek [Magyarországon a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI)] képviselik. A képviseletet az ún. közérdekű igényérvényesítés teszi lehetővé. Bár a módszerrel kapcsolatban számos jogi aggály merült fel, a Legfelsőbb Bíróság számos precedensértékű döntésében befogadta a tesztelés útján nyert bizonyítékokat.¹¹

3.3. A tesztelés alanyait ért erkölcsi és anyagi károk és ezek minimalizására tett kísérletek

A teszteléssel jelentős erkölcsi károkat, emellett idő-, és végső soron anyagi veszteséget okozunk a megtevésztett munkáltatónak illetve lakáskiadónak. Egy svéd egyetem által benyújtott diszkriminációtesztelésre vonatkozó pályázatot (Banton, 1997) 1993-ban elutasították, etikai problémák miatt.

Bár kutatási tervük részeként a nevezett szerzők (Ake Sander és Marietta Soininen) számos, etikai szempontból fontos megállapítást tettek (a tesztelés közérdek, a társadalmi igazságtalanságok leleplezését célozza, megfelelő kivonulási mozzanat stb.), a kutatás támogatását elutasították, etikai problémákra hivatkozva.

Az elutasítást tartalmazó jelentés ugyan megfogalmazta, hogy a közvélemény érdeke minél többet megtudni a diszkrimináció elterjedtségéről, valamint hogy a javasolt módszer valószínűleg az egyetlen kivitelezhető megoldás a diszkrimináció struktúrájának és folyamatának a felfedezésére, de kétségét fejezte ki a megpályázott kutatás etikai álláspontjával kapcsolatban.

A legfontosabb ellenérveket a bírálók a következőkben foglalták össze (Banton alapján):

- A tesztalanyokra nagy valószínűséggel gyakorolt negatív hatásáról, kiemelt figyelmet fordítva a diszkrimináció miatt felelősségre vonhatókra gyakorolt lehetséges hatásokra.

- A munkaadók esetleg olyan tetteket hajtanak végre, amelyeket egyébként, ha a körülményekkel tisztában lennének, valószínűleg elkerülnének, így jelenetős anyagi vagy erkölcsi kár érheti őket.

- A diszkriminációtesztelésnek polgári és büntetőjogi következményei lehetnek. Ha provokáció történik, hasonlóan a javasolt kutatási módszerben leírtakhoz, az büntetőjogi felelősséggel jár. Ráadásul veszélybe kerülhet a munkáltató jó hírneve, büntető eljárás lehet belőle.

- Ha a diszkriminációtesztelés bármilyen kárt okoz egy munkaadónak, a kutatásban részt vevőket polgári úton be lehet perelni. A munkaadó nem járult hozzá a kísérlethez, így a kutatás társadalmilag fontos természete nem lehetne indok a felmerülő extra kiadásokra, ezért a munkaadók a munkafelvételi folyamat (ami a kísérlet része) során elszenvedett károk után kártérítést igényelhetnek.

¹¹ Az esetek leírását lásd *Fehér Füzetek*, www.neki.hu

Általánosan megfogalmazható érv a tesztalanyt ért esetleges károkkal kapcsolatban, hogy ha a megfelelő módon megtervezzük a „kivonulást” (időben lemondjuk a tesztelés útján elnyert lakást vagy munkát), akkor ezek a károk jelentősen csökkenthetők. A társadalomtudományos céllal végzett tesztelések – szemben az igazságszolgáltatással – nem leplezik le az egyes eseteket, így a „feljelentésből” származó károk nem állják meg a helyüket ezekben az esetekben.

3.4. A tesztelőket ért pszichés károk és mentálhigiénias kezelésük

Banton felhívja a figyelmet arra a problémára, hogy a kutatás résztvevőinek nagyon kellemetlen érzéseket okozhat a tesztelés (Banton, 1997). A tesztelés valóban megterhelő lehet mind érzelmileg, mind a későbbi álláskeresések szempontjából, de ezek a negatív hatások megfelelő szupervízióval hatékonyan csökkenthetők. Nem kell más tennünk, mint a tesztelőkkel rendszeresen, minden teszt nap és a teszt hét végén is beszélgetni az érzéseikről.

Ezek az alkalmak rendkívül fontosak, kiváltképpen a kisebbségi tesztelők számára, mert hiába jól felkészítettek, többségüket mégis traumatizálják a tapasztalataik. Az etnikai kisebbséghez tartozó tesztelők dühöt és elutasítást érezhetnek, és frusztrációnak vannak kitéve a tesztelések révén. A többségi csoporthoz tartozó partnereik pedig közvetve megtapasztalhatják, milyen érzés megkülönböztetett helyzetűnek lenni, amitől bűnösnek érezhetik magukat és szégyenkezhetnek. Ugyanakkor fokozhatja érzékenységüket az esélyegyenlőség kérdése iránt.

A szociális szakmában bevett gyakorlatnak számító szupervíziós ülések célja ezeknek az érzelmeknek a felszínre hozása, kibeszélése. A tesztalanyok visszajelzései alapján ezek az ülések segítenek visszanyerni a tesztelés dehumanizáló tapasztalataitól megsérült önbecsülésüket és magabiztosságukat (Banton, 1997).

Ezzel szemben vannak olyan problémák, amelyek már nem olyan könnyen ellensúlyozhatók: Mi történik, ha a tesztelés megakad, mert a tesztelő nem jut el a többlépcsős tesztelés következő szintjére?

Egy holland többlépcsős diszkriminációtesztelést alkalmazó kutatás az eredményeit bemutató jelentésben a következő problémákra hívja fel a figyelmet: a tesztelők egy részét behívták interjúra. Voltak, akik elmentek, de nem várta őket senki vagy a hely zárva volt. Olyan is előfordult, hogy a kutatás vezetője döntött úgy, hogy ne menjenek el, mert nem tudtak volna a tesztelők megfelelni a helyszíni elvárásoknak (pl. halfilézés, húscsontozás), vagy nem tudtak volna megfelelő diplomát felmutatni. Legalább kétszer majdnem lebuktak, egyszer azért, mert a munkaadó felismerte az egyik tesztelőt, másodszer azért, mert amikor a munkaadó telefonált, a tesztalany anyja vette fel a telefont.

A jelentés megállapította, hogy a tesztalanyok számára a kifogások és magyarázkodások voltak a legnehezebb és lelkileg leginkább megterhelőbb momentumai a kutatásnak (Banton, 1997).

3.5. Elfogadható-e a megtévesztés, ha „a cél szentesíti az eszközt”?

Több állami hatóság derít fel törvényileg tiltott tevékenységeket teszteléssel. Az így elkapott szabálysértők büntethetőek, és bíróság által engedélyezett hatósági eljárásnak számít a törvénytelen viselkedést ilyen módon ellenőrző gyakorlat. Gondoljunk például azokra az APEH, illetve Fogyasztóvédelmi Felügyelőség által szervezett próbavásárlásokra, amelyek célja lebuktatni a számlát nem adó adócsalókat, vagy éppen a fiatalkorúaknak italt vagy cigarettát eladó árusokat.

Ezekben az esetekben ráadásul az adóhivatal és a fogyasztóvédelem gyerekeket toboroz az iskolákban, akik önként, szülői engedéllyel (illetve a revizorok saját gyermekei, szülői ellenőrzéssel) próbavásárlásokat tartanak (a kilencvenes években például a Sziget Fesztiválon, ahol egy arab fiú görkorcsolyával járta a bódékat). A cél mindig az, hogy a környezetbe jól belesimuló ellenőrök dolgozzanak (például nyáron a Balaton-parton vagy Sopronban, németül beszélő próbavásárlókkal), illetve a bizalmat fokozó technikával buktassák le a csalót (fiatal szerelmespár, többször visszatérő törzsvevő, aki másodszorra már nem kap számlát).

Az így elkapott szabálysértők büntethetőek, s bíróság által engedélyezett hatósági eljárásnak számít a törvénytelen viselkedést ilyen módon ellenőrző gyakorlat. Az alapkérdés azonos a fogyasztóvédelem próbavásárlásainál és az adóhatóság vagy a korrupcióellenes hatóság ellenőrzésénél felvethető kérdéssel: szabad-e becsapni a „csalókat”? (Gyenis, 2004) Bizonyos szempontból párhuzamba állíthatóak a diszkriminációtesztelés és a hatósági próbavásárlások: mindkét esetben teszteléssel leplezzük le az esetleges szabálysértőket.

Kérdés azonban, hogy ha a próbavásárlás esetében elfogadott érv, hogy a „közös cél” (társadalmi normák és jogszabályok betartása) érdekében szabad provokálni az eladókat, akkor a diszkriminációtesztelés módszere is elfogadható-e ugyanezen az alapon. A próbavásárlás és a diszkriminációtesztelés esetében ugyanis van egy fontos különbség: a próbavásárláskor csak a csalók járnak rosszul, az ügyfeleket szabályosan kiszolgáló eladóknak semmiféle kárjuk nem származik a tesztelésből, sőt, eggyel több vevőjük volt a próbavásárlás révén. Ezzel szemben a diszkriminációtesztelésnél éppen azokat éri (érheti) kár, akik nem diszkriminálnak, azaz felvennék a kisebbséghez tartozó munkát keresőt, vagy kiadnák a lakásukat számukra. Tehát a tesztelésből származó idővesztéssel és végső soron anyagi veszteséggel számolnunk kell a nem diszkriminálók esetében.

Még egy további érv, hogy a diszkriminációtesztelés nem az egyetlen társadalomtudományokban alkalmazott módszer, amelyben a kutatás valódi célját eltitkolják, illetve a résztvevőktől nem kérnek előzetes beleegyezést.

A pszichológiai kutatásokban közkeletű laboratóriumi kísérletekben többnyire önként jelentkezőket toboroznak egy meghatározott kutatási témára, de valójában a kutatás célja egy burkolt, a résztvevők elől eltitkolt kérdés. A legismertebb példája az ilyen kutatásoknak az 1960–1963 között zajló, ma már klasszikussá vált Milgram-kísérlet, amelynek során a Yale egyetemen azzal az ürüggyel toboroztak önkénteseket, hogy a

memóriájukat szeretnék vizsgálni, valójában azonban a hatalomnak való engedelmességüket, behódolásukat tesztelték. A résztvevők nagy százaléka engedelmeskedett a kísérlet vezetőjének, és egyre erősebb áramütést adott a hibásan válaszolóknak.

A szociológiában a megtévesztésen alapuló kutatási módszerekre jó példák azok a részt vevő és nem részt vevő megfigyelések, amelyekben a megfigyeltnek nincs tudomásuk arról, hogy megfigyelik őket (ld. például Günter Walraff 1986-os álcázott vizsgálatát, amelynek során az oknyomozó újságíró török vendégmunkásnak álcázva magát vett részt a gyári munkások mindennapjaiban). Ezek a megfigyelések súlyos etikai problémákat vetnek fel, még akkor is, ha a megfigyelést anonim módon végzik (azaz például nem hozzák nyilvánosságra a kutatás végén a jogszértlő eseteket, és az egyes megfigyeléseket anonim módon rögzítik).

Míg a pszichológiai kísérletekben a helyzetek szimuláltak, a megfigyelések esetében – hasonlóan a diszkriminációteszteléshez – *valós* viselkedést vagy tevékenységet figyel meg a kutató, a jelenség természetes közegében.

Következtetések és ajánlások

Láttuk, hogy csaknem 20 évvel ezelőtt egy diszkriminációtesztelésre épülő pályázati anyagot Svédországban először elutasítottak a felmerülő etikai problémák miatt, mert érvrendszere nem volt meggyőző a bírálók számára. Azóta Svédországban is, csakúgy, mint a legtöbb EU-államban életbe lépett az etnikai diszkriminációt szabályozó új törvény, és számos diszkriminációtesztelést alkalmazó kutatás lezajlott. A kétségek többsége alaptalannak bizonyult. Az esetleges jogi következmények megfelelő adatkezeléssel (nem készül hangfelvétel, csak tesztkérdőívet töltenek ki a tesztelők) és az anonimitás biztosításával elkerülhetők.

Összegezve a pro- és a kontra érveket, az etikai szempontból problémásnak tartott kérdések területén, az ezekre adott megoldási módok a következőkben foglalhatóak össze:

- a tesztelők „elveszik” mások elől a helyet, azaz például azért nem hívnak be egy egyébként esélyes jelentkezőt, mert a tesztelőt behívták;
- a munkáltató/lakáskiadó idejét „raboljuk” a kutatással, de ez nem jelentős kár, feltéve, ha „elég sokan” jelentkeznek, tehát nem kell a visszavonulás után újra meghirdetni az adott pozíciót, lakást. A veszteségek minimalizálásának érdekében fontos, hogy alaposan megtervezzük a „kivonulási stratégiát”. A legegyszerűbb megoldás az, ha a tesztelési nap végén a tesztelő lemondja a „megnyert” állást. Dönthetünk azonban úgy is, hogy akkor járunk el tisztességesen, ha a lehető legkorábban, vagyis a már eredményt hozó tesztelés befejezése után közvetlenül közöljük például a munkaadóval, hogy egy tudományos célú kutatás résztvevői voltak, megköszönjük fáradozásaikat, elnézést kérünk az esetleges kellemetlenségekért, valamint biztosítjuk őket arról, hogy kérésükre a kutatás eredményeiről összefoglaló beszámolót küldünk nekik;
- kisebbségi tesztelőket ért pszichés károk és a többséget is érintő „kiegész” kezelése szupervízióval és rendszeres esetmegbeszéléssel megoldható.

Megmutattuk, hogy a tesztelés megfelelő megvalósítása és a módszer szisztematikus alkalmazása rendkívüli körültekintést, óvatosságot és szervezést igényel.

A NEKI ajánlása (2004) azokat a szempontokat tartalmazza, amelyeket szem előtt kell tartanunk a tesztelés gyakorlati megvalósítása során a tesztelők, a teszthelyszínek megfelelő kiválasztásakor:

- Soha ne teszteljünk olyan helyen, ahol tudomásunk van arról, hogy előfordult már fizikai bántalmazás is.
- Ne küldjünk ki például tesztelőt olyan szórakozóhelyre, ahol a bejáratnál szolgálatot teljesítő biztonsági őrök bántalmaztak már romákat azért, mert azok mindenáron be akartak jutni a szórakozóhelyre.
- Csak olyan tesztelővel dolgozzunk, aki biztosítani tudja, hogy érzelmentesen, elfogulatlanul viselkedik a tesztelés során, és betartja az instrukcióinkat.
- Amennyiben tesztelési adatbázisunkba új személyt veszünk fel, győződjünk meg arról, hogy személyisége alkalmassá teszi a feladat elvégzésére.
- Ne teszteljünk olyan személlyel, akinek korábban konfliktusa volt a vizsgált szórakozóhelyen vagy munkahelyen.

Az anonimitás biztosítása a társadalomtudományos célú tesztelések-nél alapszabály, a jogi célúaknál azonban nem megvalósítható, mert a tanúvallomások bizonyítékként szolgálnak a jogi eljárás során.

Fontos továbbá annak tisztázása, hogy mely terület tesztelhető „biztonságosan”. Etikai és jogi szempontból a legérzékenyebb terület az egészségügy és az igazságszolgáltatás. Ugyanis azzal, hogy feleslegesen veszünk igénybe egészségügyi szolgáltatásokat, anyagi károkat okozhatunk a rendszernek, és késlekedést a rászorulóknak. Az igazságszolgáltatás esetében pedig könnyen büntetőjogi felelősség alá eshet az a tesztelő, aki valótlan sérelmek miatt hívja ki a rendőrséget, jelent fel valakit stb. Ezért az utóbbi két esetben a tesztelés módja információkérés és tájékozódás lehet csupán (pl. tájékozódás házi orvosok körzetébe való bejelentkezéssel kapcsolatban), és a valódi interakciókat inkább beavatkozásmentes módszerrel, leginkább nem részt vevő megfigyeléssel tanulmányozzuk.

Mindent összegezve, mivel a diszkriminációs esetek leleplezésének leghatékonyabb módja a tesztelés, és eddigi tapasztalataink szerint jelentős károkat okoz (a védett tulajdonságú csoportoknak anyagi, önértékelésbeli, pszichés károkat), ezért a hasznokat és károkat mérlegelve az utóbbiak elhanyagolhatóak az előbbiekhöz képest. Fontos azonban szem előtt tartani a felsorakoztatott etikai aggályokat, és ezért minden esetben kellő körültekintéssel kell eljárni, különösen ügyelve arra, hogy a tesztelés minél kisebb veszteséget, kellemetlenséget okozzon a diszkriminációt *nem* folytató munkáltatók, lakástulajdonosok, illetve a szolgáltatás tényleges igényelők (pl. valós jelentkezők az állás- vagy lakás hirdetésre) számára.

Irodalom

- Banton, Michael (1997): A diszkriminációtesztelés etikai kérdései (Eredeti cím: The ethics of practice-testing). *New community* 23 (3) pp. 413–420
- Discrimination against migrant workers in the labour market: A comparative study of four European countries (2000): (Ed: Roger Zegers de Beijl) ILO, Geneva.
- Gyenis Ágnes (2004): Az élet sűrűjében, HVG október 16, 124–125 old.
- NEKI, (2004): Tesztelés. elérhető: <http://www.neki.hu/kiadvanyok/teszteles/Teszteles.htm>
- Otlakán, Krisztián (2007a): Diszkriminálnak-e a hazai munkavállalók – I *Munkaiügyi Szemle* 51 március, 25–28 old.
- Otlakán, Krisztián (2007a): Diszkriminálnak-e a hazai munkavállalók – II *Munkaiügyi Szemle* 51 április, 32–36 old.
- Otlakán Krisztián, Sik Endre, Simonovits Bori, Szabó Endre (2006): Munkahelyi diszkrimináció a kis- és középvállalkozások körében. Kézirat, Társaság, Budapest.
- Pálosi Éva, Sik Endre és Simonovits Bori (2007): Diszkrimináció a plázában, *Szociológiai Szemle*, 2007/3–4. pp. 135–149.
- Sik Endre és Simonovits Bori (2006) A diszkrimináció-tesztelés módszeréről *Esély* 4. sz. 72–85. old.
- Sik Endre és Simonovits Bori (2008): Egyenlő bánásmód és diszkrimináció. Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Rióport 2008*, 363–382. Budapest: Társaság.
- Wallraff, G. (1986): *Legalul*. Magvető, Budapest.

SIMONYI ÁGNES

Aktiválás – foglalkoztatás- és szociálpolitikák eszközeinek és intézményeinek összehangolása a fejlett országokban¹

A tanulmány bemutatja, hogy Nyugat-Európában már a kilencvenes évek közepétől kételyek fogalmazódtak meg a szűken kezelt foglalkoztatáspolitikai eszközök hatásossága és a munkaerő-piaci, valamint a szociális ellátások és szolgáltatások egymástól való elszakíttottsága miatt. Az ekkortájt formálódni kezdő aktiválási politikák két területen kezdtek reformokba: a szegénységet enyhítő segélyezés és a munkanélküliek ellátása közötti viszonyt illetően, valamint a munkaerőpiaci és a szociális szolgáltatási együttműködés szervezeti, intézményi kereteit illetően. A tanulmány különböző országok azonos irányba mutató – bár megvalósításukban különböző – törekvéseit mutatja be az ellátásokhoz fűződő jogok és kötelezettségek újraszabályozása terén is. Felhívja a figyelmet arra, hogy a támogatottak sokféle aktiváló programban való részvételi kötelezettségét mindenütt intenzív, minőségi szolgáltatásokkal kísérték. Az aktiváló politikák ezen alapvető feltételének érdekében a szolgáltató rendszerekért és együttműködésükért felelős szakigazgatási és önkormányzati rendszerekben is reformokat hajtottak végre.

Bevezetés

A szociális ellátások – tágabban a jóléti juttatások – foglalkoztatási ellenőztönző hatása Magyarországon az elmúlt évtizedben, különösen pedig néhány segélyezéssel, közmunkákkal kapcsolatos intézkedést követően a közelmúlt pár évében került a szakmai és közpolitikai viták közé-

¹ A tanulmány a Foglalkoztatási Hivatal TÁMOP 1.3.1 projektje, V. részfeladata „A szociális ellátás hatása a foglalkoztatásra” téma keretében készült, a témavezető Adler Judit volt.

pontjába. Az elmúlt évtizedek egyesült államokbeli és nyugat-európai „welfare/workfare” vitái itthon 2008-tól a „segély helyett munkát”, majd pedig a 2010-es kormányváltást követően a jólétivel szembeállított „munka-alapú társadalom” foglalkoztatás- és szociálpolitikai követelményeinek megfogalmazása kapcsán lángoltak fel. E résztanulmány célja áttekinteni és értékelni azokat a szakpolitikai folyamatokat (eredményeket, problémákat és diszfunkciókat együtt), amelyek az aktiválás gyakran hangsúlyozott célkitűzései mögött a fejlett országok jóléti rendszereiben – közelebbről foglalkoztatáspolitikájában és segélyezési rendszereiben – végbementek, illetve végbemennek.

A folyamat ugyanis nem zárult le. Az „Európa 2020 Stratégia”² az intelligens és fenntartható növekedés hosszú távú céljai mellett harmadikként az „inkluzív növekedést” fogalmazta meg, vagyis a magas foglalkoztatáson, valamint szociális és területi kohézió alapuló növekedés prioritását. A foglalkoztatás növelését célzó munkahelyteremtés mellett így kiemelt cél az adó- és szociális juttatási rendszerek hatékonyságának emelése, az, hogy „meg is érje dolgozni”. Kiemelt célja az Uniónak a társadalmi kirekesztés elleni küzdelem és a munkaerőpiacról kirekesztettek integrálása a foglalkoztatásba. Az európai stratégia ezen alapvető és hosszú távú törekvései Magyarország foglalkoztatás- és szociálpolitikájának is a tengelyében állnak. A foglalkoztatottság, a munkaerő-piaci aktivitás növelése – különösen a leghátrányosabb helyzetű társadalmi rétegeké – a növekedés és a társadalmi integráció alapvető kérdése. Ennek érdekében kell erősíteni a munkavállalást mind szélesebb körben elérhetővé és kifizetődővé tevő foglalkoztatás- és szociálpolitikai eszköz- és intézményrendszert, valamint egyensúlyt teremteni a szociális biztonságot és a munkára ösztönzést szolgáló támogatások között. Ehhez kell rendelni nálunk is a szociális és foglalkoztatási szolgáltatások komplex, széles körben hatni tudó, differenciált szolgáltató rendszerét. A nemzetközi tapasztalatokat a továbbiakban ezeknek az európai és hazai foglalkoztatás- és szociálpolitikai prioritásoknak a szempontjából tekintem át.

Mivel az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök felülvizsgálata és a szociális segélyezéssel való összefüggéseinek áttekintése Nyugat-Európában (valamint az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában és Japánban) már a kilencvenes években megkezdődött, e résztanulmányhoz a kilencvenes és 2000-es évek rendkívül gazdag nyugat-európai szakirodalmából merítettem. Ezek jelentős része – és nemcsak az OECD és EU megrendelésre készültek, hanem a különböző nemzeti kutatási alapokból finanszírozottak is – két vagy több ország tapasztalatait és folyamatait összehasonlító elemzés. Fontos jellemzőjük a számok, adatsorok mögé tekintő, a közpolitikák alakulását hosszabb távon befolyásoló tényezőket értelmező kvalitatív voltak.

² Európa 2020 – Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája, a Bizottság közleménye, Brüsszel, 2010. 3. 3. COM (2010)

A foglalkoztatáspolitikák többoldalú felülvizsgálata a kilencvenes évektől kezdődően

Jóléti függés, segélyezési csapda, jogok és kötelezettségek egyensúlya, foglalkoztatás-barát jóléti politika, foglalkoztathatóság, legyen a munka kifizetődő, aktiválás... Különböző kifejezések és jelszavak, amelyek a fejlett országok szakpolitikai vitáiban sűrűn felbukkantak. Mit is jeleznek ezek a kifejezések? Jelzik a különböző szakpolitikák, szakpolitikai eszközök és intézmények egymáshoz való viszonyának változását, és természetesen jelzik azokat a társadalmi változásokat is, amelyek a foglalkoztatás rendszerének átalakulásával – a globalizálódással, a technikai és technológiai fejlődéssel, a migrációval – a fejlett ipari társadalmakban a XX. század második felétől végbementek. Azokat a változásokat, amelyek egyúttal a fejlett világ jóléti rendszereit – társadalombiztosítását, egészségügyi és nyugdíjrendszereit, oktatását, lakhatást és megélhetést nyújtó segélyezési rendszereit – is kihívások elé állították.

A változások átszüremlése a foglalkoztatáspolitikába lassú és fokozatos volt, míg napjainkban kezdenek kiterjedni a többi közpolitikai alrendszerre, így elsősorban a szociális ellátásokra és szolgáltatásokra, de jelentős mértékben már a nyugdíjrendszerekre és családtámogatási rendszerekre is. A munkanélküliséget kezelő európai foglalkoztatáspolitikai eszközeinek korábbi felosztása aktív (a foglalkoztatásba visszasegítő) és passzív (az elvesztett jövedelmet kompenzáló) ellátásokra már korábban is jelezte az aktiválás szándékát. De a foglalkoztatási folyamatokat befolyásoló közpolitikák elemzése Nyugat-Európában már a kilencvenes évek közepétől kezd túllépni a szűken vett foglalkoztatáspolitikáért felelős szakigazgatás keretében működtetett foglalkoztatáspolitikai eszköz- és intézményrendszer működtetésén. A hazai közpolitikai figyelem középpontjában azonban épp ekkor a foglalkoztatáspolitikai szakigazgatás kiépítése, az aktív és passzív foglalkoztatáspolitikai eszközök, ellátások kialakításának, szabályozásának, finanszírozásának és lebonyolításának kérdései vannak napirenden. Ez volt az a történelmi periódus, amikor a kelet-közép-európai országok piaczgazdasági átalakulása során e térségben is bevezetésre kerültek a nyugat-európai foglalkoztatáspolitikai eszközök, intézmények. Akkor, amikor a szakirodalmat áttanulmányozva már látható, hogy a fejlett országokban (az OECD térségében és az EU-tagállamok majd mindegyikében) az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök eredményességét illetően kemény kételyek fogalmazódtak meg ezeknek a más jóléti ellátásoktól és szolgáltatásoktól, elsősorban a segélyezéstől és oktatástól, képzéstől való elszakíttóságuk vagy nem kellő összehangoltságuk miatt. Térségünkben, azon belül nálunk viszont ekkor épül ki a szociálpolitika önálló intézmény- és eszközrendszere, ekkor formálódik az önálló szakképzési rendszer és a demokratikus oktatási rendszer, párhuzamosan a munkaerő-piaci intézményrendszerrel, és sajnos attól számos szakmai, közpolitikai, intézményi érdekből, törekvésből kifolyólag elhatároltan. Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában (először az Egyesült Királyságban, majd Hollandiában, némileg később Németországban) a foglalkoztatási aktiválás igénye azonban már ekkor felvetette a munkaerő-piaci és a szociális ellátások közötti viszony

átgondolását, a munkaerő-piaci intézmények szociális szolgáltatásokkal, valamint az oktatással, szakképzéssel való fokozott együttműködésének szükségességét.

Az aktiválási politikák két nagy kérdést kezdtek feszegetni a kilencvenes évek közepétől. Az egyik a szegénységet enyhítő segélyezés és a munkanélküliek ellátása közötti viszony kérdése. A másik pedig – egyre inkább az előtérbe nyomulva – a szociális segélyezést és társadalmi beilleszkedést segítő szociális szolgáltatások, valamint a munkanélküliek ellátására és a munka világába való be-, illetve visszailleszkedésükre hivatott munkaerő-piaci intézményrendszer közötti viszony kérdése. A biztosítási jogosultság és a szociális támogatásokra való jogosultság, valamint az ezekkel kapcsolatos kötelezettségek, ezek érvényre juttatásának és biztosításának mértéke, mikéntje pedig mindkét kérdés mögött meghúzódva máig kíséri a szakpolitikai és szakmai vitákat.

Az első kérdést illetően kezdetben a hagyományosan biztosítás-alapú munkanélküli ellátások bőkezűsége került napirendre, hiszen számos kutatás szerint a hosszú ideig járó és a jövedelmeket magas szinten viszapótló ellátások kevéssé ösztönözték a munkanélkülieket munkakeresésre. Ezek átalakításának, megkurtításának szándékai viszont beleütköztek egy más típusú jövedelempótlás kérdésébe; a munkanélküliségből, inaktivitásból és/vagy alacsony keresetkből fakadó és adókból finanszírozott, szegénységet enyhítő ellátásokkal való összehangolás kérdésébe. Abba, hogy hol húzódjon a határ a munkájukat elvesztő, időlegesen jövedelem nélkül maradtak és a munkajövedelem nélküli szegények között, milyen legyen az arány az ún. „utolsó menedéket” jelentő szociális segély(ek) és a korábbi keresetektől is függő, de általában magasabb szintet jelentő munkanélküli ellátások között.

A kérdés a kilencvenes évektől azért is élesen vetődik fel, mert a hagyományos, biztosítás-alapú munkanélküli ellátás már szűknek bizonyul a foglalkoztatási gondok kezeléséhez. A gyakran posztindusztriálisnak mondott munkaerőpiacokon, a szolgáltatási szektor és a rugalmas foglalkoztatási formák térnyerésével egyre kevesebben tartják el a biztosítási rendszereket és egyre kevesebben szereznek jogokat az ellátásokra. Így egyre több teher hárul a szegénység ellen védelmet és minimális jövedelmet nyújtó, adókból finanszírozott, legtöbbször helyi, önkormányzati szinteken megítélt szociális támogatásokra. Így a kormányzati foglalkoztatáspolitikai ágazati eszközrendszere és a jóléti rendszerek szegénységet kezelő segélyezési politikája (és számos országban az azt működtető önkormányzatok) közötti viszony újraszabályozása figyelhető meg a kilencvenes évektől.

A 2000-es években a szakirodalom a jóléti politikában egyre erősebb hangsúlyt kapó foglalkoztatási szempontok (a „foglalkoztatás-barát jóléti politika”) kapcsán két megközelítést mutat fel. Az egyik az ún. „liberális aktiválás”, amely döntően pénzügyi ösztönzőkkel, így elsősorban az alacsony bérű munkák adóhiteleivel teszi „kifizetődővé” a segélyekhez képest a munkát, amihez némi képzési, átképzési támogatást szervez. E – legkarakterisztikusabban a brit konzervatív Thatcher-kormányra jellemző – felfogásban szigorítják a munkanélküliek ellátásának, segélyezésének feltételeit és a munkaerőpiac alsóbb szegmenseiben elérhető munkaalkalmak elfogadásra ösztönzik a munkanélkülieket. A másik, a

leginkább a skandináv országokra jellemző ún. „univerzális aktiválás”, amely a szociális védelem magasabb szintjei, intenzív szolgáltatásai mellett az oktatásra, képzésre és általában a foglalkoztatás minőségére fektet nagy hangsúlyt (Barbier 2004, 2005).

Az aktiválás kérdésének egyre tágabb összefüggésekre kitékintő körbejárása, a szociális segélyek és munkanélküli ellátások, valamint a különböző szolgáltatások közötti összehangolás erőfeszítései és a támogatások ösztönzőbb és jobb célzására irányuló törekvései során jutottak el a fejlett országok foglalkoztatáspolitikai reformjai az ellátásokat és szolgáltatásokat nyújtó intézményrendszerek közötti szinergiák felébresztésének, később koordinált és integrált együttműködésének igényéhez. Ez elsősorban a történeti fejlődéssel kiépült hagyományosan önkormányzati keretek között zajló szociális ellátások és szolgáltatások, valamint a fejlett ipari társadalmakban kormányzatilag szervezett munkaerő-piaci intézményrendszer, az állami foglalkoztatási szolgálatok közötti viszony újragondolását jelentette. De a munkanélküli biztosítás rendszerének változtatása és a jövedelemtámogatások alakítása több európai országban a munkaügyi kapcsolatok – munkáltatók és szakszervezetek, valamint a kormányok közötti párbeszéd – rendszerét is érintette.

A munkanélküliség elleni jövedelem pótló védelem és a foglalkoztatásba vezető ún. aktív eszközök viszonya azonban még mindig csak az aktiválás bizonyos „szűk” felfogását jelenti. Tágabb értelemben az aktiválás a foglalkoztatásban való részvétel növelésére, a munkából való időleges vagy (egészségi, családi, életkori vagy más okból való) tartós távolmaradás csökkentésére irányuló komplex politikát jelent, amely korábban rögzült jóléti jogosultságokat erősebben kapcsol össze a munkakeresés, a foglalkoztatásba illeszkedés egyéni és kollektív eszközökkel megtámogatott erőfeszítéseivel (Clasen, Clegg 2006, Immervoll 2010).

E résztanulmány e kérdésköröket együttesen ebben a tág felfogásban tárgyalja. Egyúttal azt is szem előtt tartja, hogy a különböző ellátások és szolgáltatások egymáshoz való viszonya nemcsak a támogatások színvonalával összefüggő kérdés, hanem a ráfordítások mikéntjének, hatékony megszervezésének (végső soron természetesen ráfordítási) kérdése is. Bemutatja, hogy az aktiválási törekvések már nagyon korán, a kilencvenes évek közepétől megfogalmaznak bizonyos feltételeket az ellátásokhoz, segélyekhez való hozzájutás kapcsán. Az ilyen típusú aktiválással azonban új kérdések is felmerülnek; milyen legyen a viszony az egyének munkanélküli ellátásai és inaktív családtagjaik támogatása között, mennyire szükséges differenciálni az ún. aktiváló támogatásokat a foglalkoztatásba juttatandó fiatalok és idősebbek, egészségkárosultak, gyermeket nevelők, netán egyedül nevelők között, milyen egyéb intézményrendszereket (oktatást, gyermekintézményeket, egészségügyi rehabilitációt stb.) kell még bekapcsolni az aktiválást elősegítő politikákba. A tágan és komplexen értelmezett aktiválásnak ezek a felvetései mind az EU, mind az OECD dokumentumaiban az elmúlt években igen nagy hangsúlyt kaptak (Commission 2007, 2008, OECD 2010, 2011, Immervoll 2010).

A következőkben néhány nyugat-európai ország példáján mutatom be az aktiválás lépcsőit, folyamatait, megközelítésének egyre komplexebb válását. Leginkább azoknak az országoknak az aktiválási törekvéseire koncentráltam, amelyekkel az elmúlt két évtized hazai foglalkoztatás-

politikájának és foglalkoztatáspolitikai eszköz- és intézményrendszerének alakítása során is a legintenzívebben működtünk együtt különböző kétoldalú és uniós kutatási, fejlesztési programok során. Igyekszem a mai hazai aktiválási törekvések fényében ezeknek az országos szintű intézkedéseknek az átgondolása során az olyan reformelemeket is bemutatni, amelyek korábban elkerülhették figyelmünket vagy adott körülmények és összetett érdekviszonyok között kimaradtak a tapasztalatok átvétele, adaptálása során.

Németország

Németországban a foglalkoztatáspolitikai eszköz- és intézményrendszer reformja (az ún. Harz-reformok) és az intézményi reformok a kilencvenes évek közepétől szorosan összefonódva valósultak meg. Mégpedig oly módon, hogy a szociális és foglalkoztatási problémák integrált kezelésével a szövetségi állam, valamint a tartományok és a helyi önkormányzatok viszonya több lépcsőben és fokozatosan átalakult.

Németországban a munkaerő-piaci politika és intézményrendszer működtetése a szövetségi kormány felelősségi körébe tartozik. A munkanélkülieknek nyújtott szolgáltatásokat, az aktív munkaerő-piaci politika eszközeit (az álláskereső támogatásától, a képzések és átképzések szervezéséig, a munkaerő-piaci központok fenntartásáig az 1969-ben bevezetett Munkatörvény (Arbeitsförderungsgesetz – AFG) szabályozta. Ez a törvény mindenek működtetését a Szövetségi Foglalkoztatási Hivatalra bízta, amely a maga 140 nyugat-németországi, majd később még 40 kelet-németországi regionális hivatalával és kb. 90 ezer alkalmazottjával az egyik legkiterjedtebb szövetségi hatóság.

Az ebben meghatározott munkanélküli biztosítási rendszer kétféle ellátást nyújtott: 1) a keresettől függő munkanélküli ellátást (Arbeitslosengeld) azoknak, akiknek korábbi munkaviszonyuk során volt befizetésük a munkanélküli biztosítási alapba, amely a kifizetéseket fedezi; 2) a rászorultsági alapon megítélt és a korábbi nettó jövedelem 50–60 százalékát kitevő munkanélküli segélyt (Arbeitslosenhilfe) azoknak a munkanélkülieknek, akik munkaviszonyuk alapján a keresetfüggő ellátásra nem, csak erre a segélyre szereztek jogot. Ezt a segélyt az előzőtől eltérően szövetségi adókból fedezik. A szövetségi kormány azonban a munkavállalók és munkáltatók befizetéseiből finanszírozott biztosítási alap deficitjét is fedezi a költségvetésből.

A munkaerő-piaci politika szövetségi szintű felelőssége a foglalkoztatást befolyásoló adó- és pénzügypolitikával azonos szinten fogalmazódott meg. A szövetségi kormányzati szinthez köti a munkaerő-piaci politikát az is, hogy a munkaügyi kapcsolatok keretében intézményesült országos béralkukhoz is szorosan kapcsolódnak a munkanélküli ellátásokról való megállapodások.

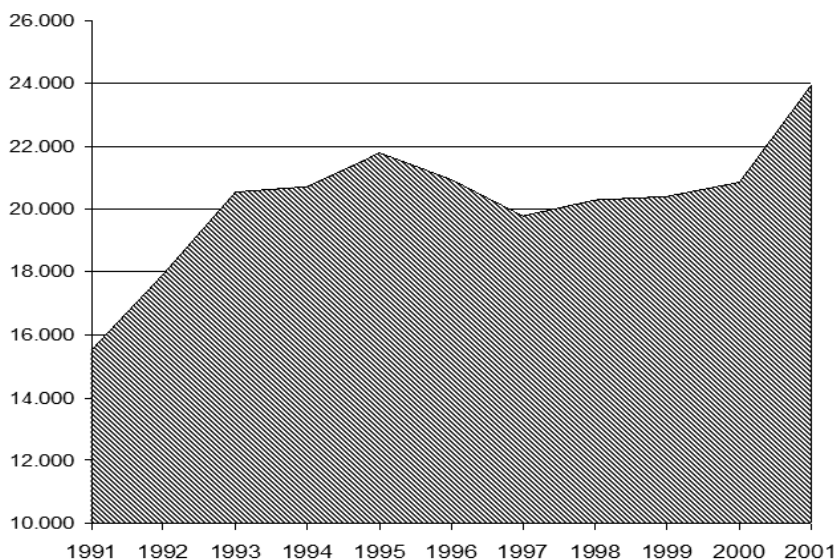
Ugyanakkor a szegényeket támogató szociális segélyezés történelmileg a városokhoz, helyi szintekhez kötődően alakult ki Németországban is a többi fejlett nyugat-európai országhoz hasonlóan. Az 1963-as Szövetségi Jóléti Törvény (Bundessozialhilfegesetz – BSHG) a nehéz helyzetben

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

levő állampolgárok társadalmi támogatáshoz való jogait egységesítette, de egyúttal a végrehajtást és a finanszírozást a helyi hatóságok felelőségi körébe utalta. Miközben a három nagy társadalombiztosítási rendszer: a nyugdíjrendszer, az egészségbiztosítási rendszer és a munkanélküli biztosítás rendszere volt hívatott a legnagyobb társadalmi (időskori, egészségi és foglalkoztatási) kockázatok kezelésére, addig a helyi szintű szociális segélyezés szinte „maradvány-elvűen” marginálisnak gondolt szegénységi kockázatok kezelésére volt kialakítva.

A jövedelemellátási rendszer tehát az ún. háromszintű (three-tier) rendszernek felelt meg: a legmagasabb ellátást a keresetarányos munkanélküli ellátás, a középső szintet a munkanélküli segély, a legalsó szintet pedig a szociális segély nyújtotta. Ezt a strukturális és intézményi koncepciót a nyolcvanas évek közepétől számos kihívás érte. A munkanélküliek száma 1990 és 2002 között 2 milliőről 4 millióra, kétszeresére nőtt. E növekedés kétharmada az újonnan csatlakozott keleti tartományokból eredt. A munkanélkülieken belül megnőtt a biztosítási alapú ellátásból kiesettek, illetve oda be sem jutottak aránya, és a szociális segélyezésre egyre nagyobb teher hárult a jövedelmek pótlásában. A 60-as évektől 2002-ig a helyi szinteken szociális segélyezetttek száma hatszorosára nőtt, úgy, hogy közben a városokra és régiókra nehezedő terhek kiegyenlítésére sem nyílt mód, és egyes önkormányzatok súlyos költségvetési nehézségekkel küzdöttek. A 2000-es évek elején 1,68 millió 15 és 64 év közötti személy kapott szociális segélyt Németországban, miközben közülük közel egy millióan munkaképesek voltak (Schulze-Böing 2005).

1. ábra A szociális segélyezés kiadásai Németországban 1991–2001 között (millió euróban)

Forrás: Német Szövetségi Statisztikai Hivatal (Schulze-Böing 2005)

A helyi önkormányzatok közül a kilencvenes évek közepétől egyre többen és egyre gyakrabban kezdtek helyi foglalkoztatási programokba a munkanélküliséggel felduzzadt szociális terhek ellensúlyozására. E kezdeményezések a szociális segélyezésben részesülők és a tartós munkanélküliek foglalkoztatásának előmozdítását célozták. Leggyakrabban hátrányos helyzetű fiataloknak szervezett képzések és induló vállalkozások támogatása voltak ennek a pénzügyi és szociális nyomásra kibontakozó helyi foglalkoztatáspolitikai eszközszerkezetnek az elemei. A segélyezetteteket megcélzó helyi foglalkoztatási projekteket a szociális segélyezésre rendelkezésre álló költségvetésből fedezik a Jóléti törvény (BSHG) „az emberek munkához segítségét célzó” paragrafusai alapján.

Egy, a német önkormányzatok 2002. évi országos tanácskozásán (Stadtag) közzétett adat szerint e helyi programoknak köszönhetően mintegy 400 ezren találtak időszakosan munkát. Közel felük társadalombiztosítási jogszerző idővel járó határozott idejű munkaszerződés alapján dolgozott, másik felük pedig a segélyezés fenntartása mellett alacsonyabb díjazású közhasznú munkán vett részt. Ez utóbbi keretében többnyire közterek, kulturális és szociális intézmények karbantartását, középületek felújítását, hulladékfeldolgozást és -újrahasznosítást végeznek. Terjedni kezdtek a tartós munkanélkülieknek és a foglalkoztatásba nehezen reintegrálhatóknak szóló olyan helyi foglalkoztatási projektek is, amelyeket 75 százalékban a Szövetségi Foglalkoztatási Hivatal finanszíroz. Az ő adataik szerint 2002-ben az így teremtett – társadalombiztosítási jogszerzést is nyújtó – munkaalkalmak száma közel 250 ezer volt.

A helyi önkormányzatok a munkahelyteremtés és munkába integrálás mellett az ún. preventív munkaerő-piaci politika terén is kezdeményezően léptek fel Németországban, amikor a felnőttképzéssel, továbbképzéssel kapcsolatos helyi és regionális információs szolgáltatásokat építettek ki a területükön élő hátrányos helyzetű, szociális segélyben részesülő és/vagy tartós munkanélküli célcsoportnak (Csoba 2001). A kilencvenes évek közepétől/végétől azonban a helyi önkormányzatok segélyezettekkel foglalkozó szolgáltatásai között megjelent a munkahelyekre való kiközvetítés, a közvetlen munkába helyezés is. Ezzel kiegészítették a Foglalkoztatási Hivaltól kapott munkahelykínálatot. Ez utóbbiaktól eltérően a helyi munkahelyközvetítés jobban alkalmazkodott a nehezen elhelyezhető állástalanok helyzetéhez, és az önkormányzatok szolgáltatásai rugalmasabban tudták kombinálni a különböző ellátási és foglalkoztatási integrációs eszközöket és lehetőségeket a legproblematisabb segélyezett réteg esetében. A szociális segélyezés terén a német önkormányzatoknál is teret nyert az „először a munka” (work first) megközelítés; a segélyezés megkezdését megelőzően a kérvényező munkába helyezésének lehetőségeit vizsgálták meg, a segélyt pedig a munkakeresést támogató szolgáltatásokkal együtt vagy a munkába helyezés és az abból befolyt jövedelem függvényében állapították meg. A munka keresését saját szervezésű képzésekkel (IT kurzusokkal, bevándoroltak esetében nyelvtanfolyamokkal, fiataloknál képzési információs szolgáltatásokkal) támogatták. Egyes önkormányzatoknál a hozzájuk segélyigénnyel forduló, nehezen elhelyezhető rétegnél 60 százalékos munkabehelyezési arányt is el tudtak érni (Schulze-Böing 2005).

Míndezenek alapján kijelenthető, hogy a kilencvenes évektől a német

foglalkoztatáspolitikai egyik leginnovatívabb eleme a helyi önkormányzatoknak ez a formális mandátum nélkül kialakított munkaerő-piaci szerep- és felelősségvállalása volt.³ Az önkormányzatok kitágították a leghátrányosabb társadalmi csoportokért viselt felelősségüket és e célt szolgáló eszközeik felhasználását. A szociális segélyeket aktiváló módon kezdték felhasználni, azzal a céllal, hogy ne csak a segélyezettek egy minimális jövedelemszintjét tartsák fenn, hanem társadalmi, gazdasági státusát is meg tudják változtatni a foglalkoztatásba való be- vagy visszajuttatással. Ezeknek a törekvéseknek az eredményeképpen olyan, helyi non-profit szervezetek, vagy az ún. szociális gazdaságnak azok a formái jöttek létre, amelyek segítették az önkormányzatok foglalkoztatási céljait. A német regionális, városi és kisebb helyi önkormányzatok szintjén a helyi gazdaságfejlesztés céljaival összhangban kezdték felhasználni a szociálpolitika minimumjövédelmet nyújtó segélyezési eszközeit és szolgáltatásait, és ezekkel összhangban a központi foglalkoztatási intézményrendszer bizonyos – munkaerő-piaci képzéseket, munkaközvetítési szolgáltatásokat biztosító – erőforrásait is. Schulze-Böing (2005:7), a német önkormányzatok szövetségének vezetője szerint a helyi erőforrásokból foglalkoztatási támogatásra fordított összegek a 2000-es évtized elején már a szövetségi munkaerő-piaci kiadásoknak 20 százalékát tették ki. Ez főként a munkaerő-piaci problémák és szociális segélyezés tömegessége miatt nagy nyomás alatt levő nagyvárosok számára különösen megterhelő volt.

A 2000-es évek közepétől a német foglalkoztatáspolitikai aktiváló törekvése új fejezethez érkezett, ami részben a munkanélküli biztosítás és segélyezés átalakítását, részben pedig a helyi foglalkoztatási törekvések újrapozicionálását jelentette. A szövetségi kormány Agenda 2000 programjának keretében a 2003-tól megvalósított munkaerő piaci reform célja igen összetett volt. A munkaközvetítés rendszerében a minőségi követelmények megerősítése, a rugalmas foglalkoztatási formák támogatása, a fokozott munkára ösztönzés, a nagyobb költséghatékonyság és a jobb átláthatóság egyaránt célokként fogalmazódtak meg részben a saját – korábban leírt – munkaerő-piaci fejlemények, részben pedig brit, holland és egyes skandináv példák tanulságai alapján.

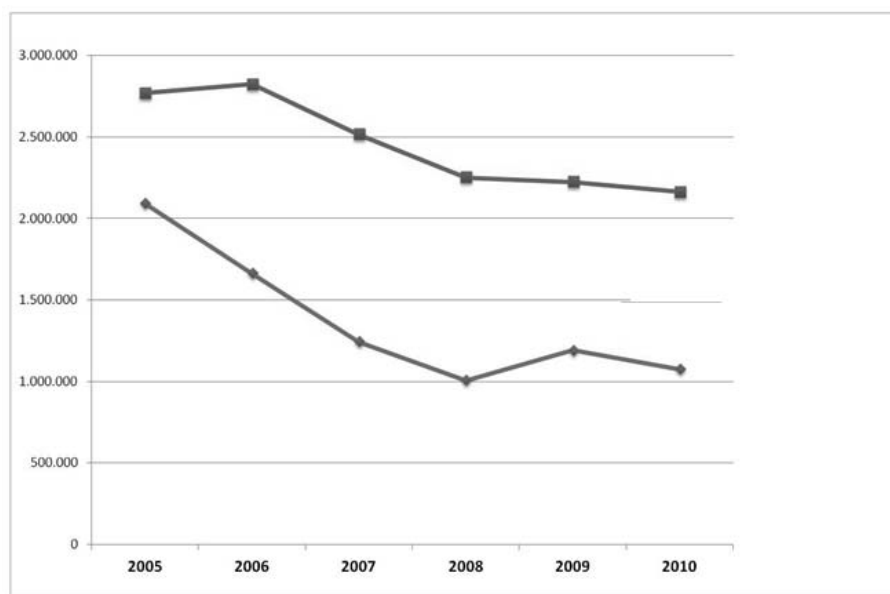
Az ellátások terén az ún. Hartz-reformok – és hosszú viták és módosítások – alapján a korábbi háromszintű (three-tier) rendszer kétszintessé (two-tier) alakult. A korábbi munkanélküli biztosítás – mértéke és folyósítási időtartamának változása mellett, de – megmaradt a szociális háló felső szintjének (munkanélküli ellátás I.). A korábbi munkanélküli segély és a korábbi szociális segély azonban összevonásra került az ún. munkanélküli ellátás II-ben. A munkaképes rászorultak korábbi szociális segélyezése tehát megszűnt, illetve beintegrálódott a munkanélküli ellátás II-be. Ezt az ellátást kiegészítheti az ellátásban részesülő családtagjainak szociális támogatása és bizonyos lakhatási támogatás is. Am ezek közül csak a lakhatási támogatást nyújtják rászorultsági alapon a helyi önkormányzatok, a többi ellátást szintén rászorultsági alapon, de – az egyéb-

³ Ebben az időszakban jelennek meg a rászorultsági alapon munkanélküli segélyben részesülők munkavállalási kötelezettségei is „Hilfe zur Arbeit” címen a munkanélküliek ellátását szabályozó törvényben.

ként úgyszintén átalakított – szövetségi munkaerő-piaci szervezet, a Szövetségi Munka Ügynökség biztosítja.

Az alábbi 2. ábrában a *rombusz jelzés* a munkanélküli ellátás I-ben, tehát a keresetarányos biztosításban részt vevők számát mutatja. A *négyzet jelzés* az ilyen ellátásra már vagy egyáltalán nem jogosult munkaképes korúak közül összevont (munkanélküli és szociális) segélyében részesülők számát jelöli. Jól látható, hogy a 2005-ös helyzethez képest mindkét típusú ellátásban csökkent a résztvevők száma a 2008-as válságot követő két évben is. Az arányok viszont megváltoztak, és a magasabb, keresetfüggő ellátásban részesülők kb. felét teszik ki az ellátottaknak (Schulze-Böing, 2011). Ugyanakkor viszont a 3. ábra azt mutatja, hogy a munkanélküli ellátás II-ben nyilvántartottak között 5 milliőról alig csökkent 4,9 millióra a rászorultsági alapon szociális segélyben részesülők száma.

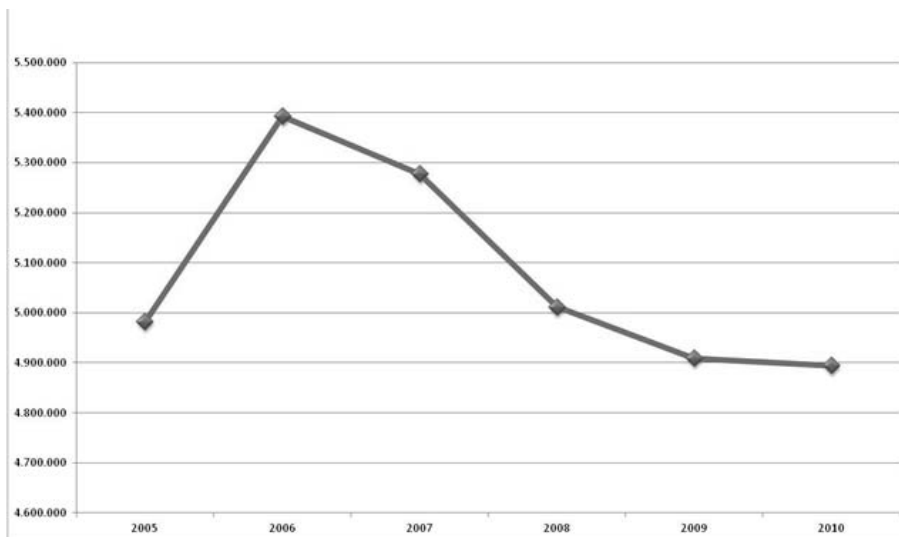
2. ábra A német munkanélküliek státusa az ellátásban történő részvétel státusa szerint

Forrás: Bundesarbeitsgemeinschaft, Jobcenter, német jobcenter igazgatók szövetsége
Jegyzet: rombusz jelzés – munkanélküli ellátás I., négyzet jelzés – munkanélküli ellátás II., (munkanélküli és szociális segély)

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

3. ábra A német munkanélküli ellátás II-ben részt vevők közül a szociális segélyben részesülők száma

Forrás: Bundesarbeitsgemeinschaft, Jobcenter, Német jobcenter igazgatók egyesülete

A szociális segélyezés integrálása a munkanélküli segélyezéssel a szövetségi hatóság felelősségi körébe egységesítette a német munkaerő-piaci politikát a pénzügy ellátások terén. Ez részben a nagytömegű segélyezett diszkriminációra is lehetőséget adó elkülönült kezelését szüntette meg, de egyúttal tehermentesítette a nagyvárosok önkormányzatait és kibővítette a területek közötti munkaerő-közvetítés lehetőségeit is. A szövetségi hatóság tehermentesítése és a helyi foglalkoztatási kezdeményezések fenntartása érdekében ugyanakkor a német törvényhozás kísérleti jelleggel a helyi önkormányzatok és a munkaerő-piaci intézmények között az ellátásban részesülőknek nyújtott szolgáltatásokra konzorciumok létrehozatalát engedélyezte. (Az engedélyezésre azért volt szükség, mert a német alkotmány tiltja a szövetségi kormány és a helyi önkormányzatok közötti közvetlen pénzügyi kapcsolatot.) A helyi önkormányzati munkaerő-piaci szerep elhalványulásával kapcsolatos aggodalmakat a fejlemények az elmúlt évek tapasztalatai alapján cáfolják. Sőt, úgy tűnik, hogy a reformok során rögzített – bár körülhatárolt – hivatalos önkormányzati funkciók, az együttműködés kereteinek kialakítása révén a szövetségi és önkormányzati intézményrendszer között hatásos szinergiák jöttek létre. Egyúttal pedig az önkormányzatok segélyezésének munkakeresési és munkába állási (work first) elvárásait megerősítette a munkanélküli ellátásokban részesülőkkel szemben is (Clasen, Clegg, 2006).

Az önkormányzatok és a munkaügyi intézményrendszer helyi szervezeteinek konzorciumai igen széles hálózati körben alakítják partneri viszonyaikat. Az önkormányzatok által működtetett szociális és ifjúsági szolgáltatásokon keresztül vonják be a sebezhető csoportokat a munka-

erő-piaci programokba. Az önkormányzatok, maguk is mint munkaadók, de a helyi gazdasági szereplők bevonásával együtt is jelzik a legkülönbözőbb (rövid és hosszabb távú) foglalkoztatási lehetőségeket és ezek feltételeit. Szoros a kapcsolatuk a szakmai kamarákkal is. Egyes konzorciumok a képző intézményekkel és a munkáltatókkal közösen működtetnek munkába helyező képzéseket (school to work program) (Schulze-Böing 2011).

Az önkormányzatok kilencvenes évektől kialakult foglalkoztatáspolitikai szerepvállalásából nemcsak a helyi kapcsolatrendszerekből fakadó nagyobb rugalmasság szűrődött át a német munkaerő-piaci intézményrendszer működésébe, hanem az aktiválási törekvés is. Míg korábban a munkanélküli ellátások nem kötődtek aktiváló programokban való részvételhez vagy ún. „munka-teszthez”, addig a korábbi szociális segély feltételeként az azt folyósító önkormányzatok – mint láttuk – már a kilencvenesévek végétől a hozzájuk fordulóknak elsősorban munka- és munkajövedelem-lehetőségeket kerestek az „először a munka” (work first) felfogás jegyében, és az álláskeresői és elhelyezkedési aktivitás függvényében folyósították a segélyeket. A megreformált ellátási rendszerben a szövetségi munkaerő-piaci szervezet által folyósított munkanélküli ellátás II. folyósításához viszont már előírtak bizonyos munkakeresési aktivitást és bizonyos, a munkába állást segítő programokban való kötelező „aktiválási” periódust. Ebből a kötelező foglalkoztatási részvételből az ún. „1 eurós” (tehát rendkívül alacsonyan fizetett és igen gyakran csak igen rövid időre szóló) munka elfogadásának kötelezettsége vált ismertté, mint a segélyezés feltétele bizonyos aktiváló programok és szolgáltatások keretében (Clasen, Clegg, 2006).

Dánia

A dán munkanélküli ellátási rendszer a skandináv jóléti rendszer egyik változataként az egyik legkevésbé differenciáló rendszerként volt ismert sokáig. A munkanélküli biztosítás keresetfüggő voltának differenciáló hatását (a kilencvenes évek során folyamatosan csökkentett) plafonokkal egyenlítették ki oly módon, hogy az átlag felett keresők ellátása lényegesen alacsonyabb volt, mint Németországban vagy Franciaországban. A munkanélküliséget megelőző három évben ledolgozott 52 hét mint jogosultsági kritérium még a kilencvenes évek közepének szigorításai után is viszonylag bőkezű maradt, és a 2000-es évek közepén még mindig a munkanélküliek 85 százaléka részesült munkanélküli biztosításban. A viszonylag egyenlítő ellátási politikát jelzi az is, hogy a munkanélküliek szociális segélye is elérte a munkanélküli biztosítás átlagának 80 százalékát (Kvist 2002, Clasen, Clegg 2006, Madsen 2006). Sőt, az életkor szerinti differenciáltságot is megszüntették, amikor már 1996-tól kezdve fokozatosan visszavették azt a kilencvenes évek elején rövid ideig fennállt lehetőséget, hogy 50 éves kortól teljes munkanélküli ellátással tartósan ki lehessen lépni a foglalkoztatásból (Clasen, Clegg 2006: 535).

Ugyanakkor a dán munkanélküli biztosítási rendszer (az ún. Ghent-rendszer) költségeit a munkavállalók és a munkáltatók befizetései csak

mintegy 17–18 százalékban fedezték a 2000-es évtized elején-közepén, a többi az állami költségvetés viselte, illetve viseli. Ez a biztosítási rendszert felügyelő és irányító szakszervezetekkel való konzultációs kötelezettség mellett is jelentős politikai befolyást biztosít a mindenkori dán kormányok foglalkoztatáspolitikai törekvéseinek.

A foglalkoztatásban való bentmaradást nem az ellátások nominális szintjének csökkentésével ösztönözték, hanem az ellátásra való jogosultság maximális időtartamának rövidítésével. Lerövidítették azt a munkanélküliségben töltött időperiódust is, amely után kötelezték a munkanélkülit aktiváló programban való részvételre. Ezek között az aktiváló programok között első helyen a képzésekben való részvétel, mint „jog és kötelezettség” szerepelt. Az ellátáshoz jutás ilyen feltételei megjelentek a szociális segélyezés szabályai között is, egységesítve ezzel a támogatáshoz jutás feltételeit a biztosítottak és nem biztosítottak között.

Az új foglalkoztatást ösztönző politikát már 1994-től kezdődően fokozott intézményi koordináció kísérte. A szakszervezetek által irányított munkanélküli biztosítási rendszer, a szociális segélyezést ellátó helyi önkormányzatok és az állami foglalkoztatási szolgálat megtartotta ugyan szervezeti elkülönültségét, de regionális szinten már a 2000-es évek elején koordináló testületeket működtettek. 2007-től azonban ennél is szorosabb koordináció valósul meg a segélyezés, a munkanélküli ellátás és az aktiváló szolgáltatások terén, amelynek során az állami foglalkoztatási szolgálatok aktiválási eszközrendszere számára megszűnt a munkanélküli biztosított és a szociális segélyezett státusok közötti különbségtétel, és a programokban való részvétel a különböző ellátásokban részesülők számára egyaránt „jog és kötelezettség” lett.

Az aktiválás új irányítási rendszere a munkaerő-piaci politikát alakító tripartit rendszert reformálta meg először oly módon, hogy 14 Regionális Munkaerő-piaci Tanácsot hoztak létre. Ezekben az állami foglalkoztatási szolgálat látta el a koordináló funkciót, de azonos jogú partnerekként vettek részt a munkaadói szervezetek és a szakszervezetek mellett a helyi önkormányzatok. Ezzel a foglalkoztatáspolitikai eszközöket fokozott mértékben rendelték alá a regionális foglalkoztatási problémák kezelésének. A regionális tanácsok feladatai között megjelent a regisztrált munkanélküliek munkaerő-piaci integrációja mellett az önkormányzatok szociális segélyezésben részesülő ügyfeleinek foglalkoztatásba segítése is.

A helyi foglalkoztatási szempontok térnyerése mellett a dán foglalkoztatáspolitikai intézményi átalakítása a feladatok kiszélesítését és magánvállalkozások bevonását is magába foglalta. 1994 és 2006 között a 271 dán önkormányzat feladata volt a szociális segélyt kérők támogatása munkába segítő, aktiváló támogatásokkal. Mellettük a szakszervezetek és a munkaadói szervezetek helyi koordinatív testületei aktiválást segítő tanácsadói szerepet vittek. 2007-től a dán önkormányzati rendszer átszervezésének nagy hatása volt az aktiváló foglalkoztatás és szociálpolitika irányításának további, lokális szempontokat még inkább a középpontba helyező átalakulására. Helyi önkormányzati szinteken az állami foglalkoztatási szolgálat intézményeinek és az önkormányzati szolgáltató irodáknak az integrálásából 91 egységes „job-centre” jött létre. Ezek a kormány Munkaerő-piaci Hatóságával állapodnak meg a helyi aktivá-

lás céljairól és finanszírozásáról. A kormányzati és regionális törekvések koordinálása 4 regionális tanács feladata lett.

A helyi aktiváló szolgáltatásokat, főként a továbbképzéseket hosszú távú megállapodások alapján szerződtek ki. 2005-re Dániában 159 aktiváló szolgáltatást nyújtó – kétharmadrészben magáncég formában működő – szervezet létezett. Ekkor a munkanélküli ellátásban részesülők 40 százalékát ezek a kiszereződött szolgáltatók vonták be aktiváló szolgáltatásokba. Később ez a magas ellátotti arány visszaesett 10 százalékra a „job-centre”-ekre a kiszereződésekkel háruló növekvő adminisztratív terhek és költségvetési korlátok miatt. Az aktiváló programok kiszereződéses gyakorlatától eleinte idegenkedő szakszervezetek rövid idő alatt maguk is beszálltak a szolgáltatást nyújtó vállalkozásokba. Az aktiváló szolgáltatást nyújtók 20 százaléka valamilyen szakszervezeti kötődésű szervezet volt a 2000-es évek közepén (Lindsay, McQuaid 2009).

Az értékelések (Kvist, Pedersen 2007, Lindsay, McQuaid 2009) szerint az európai foglalkoztatási stratégia alakítására is hatást gyakorló dán aktiváló foglalkoztatás- és jóléti politika új irányítási rendszere rugalmasan és jól reagált a helyi foglalkoztatási problémákra, amikor ezek kezelésébe bevonta a helyi gazdaság szereplőit a munkáltatói szervezetekkel és a szakszervezetekkel kialakított koordináció révén. Ugyanakkor viszont a kisebb önkormányzatok korlátozott kapacitásai, a helyi folyamatok szűk földrajzi behatároltsága az aktiválást fékezik. A szervezetileg egységes „job-centre”-ek tevékenységeiben pedig kimutatható maradt a biztosított munkanélküliekre fókuszáló állami foglalkoztatási szolgáltatások és a szociális segélyezettekkel foglalkozó önkormányzati szolgáltatások közötti elkülönültség fennmaradása, a különböző gyakorlati tapasztalatok megosztásának hiánya. A foglalkoztatáspolitikai ilyen „privatizálása” rugalmasságának elismerése mellett egyúttal aggodalmakat is keltett a szolgáltatások minősége tekintetében és az ún. „lefölözés” megjelenése miatt.

Norvégia

A skandináv jóléti állam egy másik megtestesítőjében, Norvégiában is tradicionálisan nagy hangsúlyt fektettek a munkajövedelmekhez jutást ösztönző foglalkoztatás- és szociálpolitikára. A férfiak és nők munkavállalását ösztönző politika a szűken vett foglalkoztatáspolitikai eszközökön túlmenően különböző szolgáltatásokkal és támogatásokkal (gyermekintézmények létrehozásával, fenntartásával és támogatásával, a szülői szabadságok kiterjedt rendszerével, széles körű idősgondozó szolgáltatásokkal) segíti az aktivitást. A foglalkoztatásból kikerülők esetében pedig a „klasszikus” aktív munkaerő-piaci programokkal (képzésekkel, mobilitási vagy munkahelymegtartó támogatással) célozzák évtizedek óta a visszaintegrálódást. A kilencvenes évek elejére azonban az aktiváló szándékok ellenére megnőtt a foglalkoztatásból tartósan kívülrekedtek, ugyanakkor viszont szociális transzferekben részesülők aránya egyrészt a munkanélküli ellátásokra már nem jogosultak, másrészt a foglalkoztatási rehabilitációra szorulóknak között.

A norvég kormány aktiválási politikájának megújításában fontos lépés volt, amikor 1992-ben ún. Fehér Könyvben tekintették át a foglalkoztatási rehabilitáció helyzetét. Ebben igen tágan értelmezték a foglalkoztatási rehabilitációba bevonandók körét, „Norvégiában a foglalkoztatási rehabilitáció... valójában élethelyzeteket vesz figyelembe, nem diagnózisokat” (Storen-Vaczy 2011:34). Nemcsak az egészségi okokból megváltozott munkaképességeket célozzák tehát meg a foglalkoztatási rehabilitációval, hanem mindazokat, akik élethelyzetüknél fogva tartósan hátrányos helyzetben vannak a munkaerőpiacon. A Fehér Könyvben a norvég kormány szigorította a rokkantsági nyugdíjjogosultság feltételeit, új rehabilitációs szolgáltatásokat vezetett be és lehetővé tette a munkaviszony, valamint a biztosítási időszak rugalmas kombinálását.⁴

A bőkezű és széles körű jóléti juttatások és az ún. aktív munkaerőpiaci eszközök sokszínűsége mellett ekkortól kap fokozott hangsúlyt Norvégiában is a jogok és kötelezettségek közötti egyensúly újragondolása és az egyéni igényekre és lehetőségekre kialakított egyéni aktiválási tervek kialakítása. Storen-Vaczy (2011) leírja, hogy a kilencvenes évektől kezdődően növekvő Norvégiában az az elvárás, hogy a munkanélküli ellátás és a szociális segély megszerzésével egyidejűleg kötelező legyen az aktív munkaerőpiaci programokban való részvétel. Ugyanakkor az aktiváló politikákat egyénre szabott szolgáltatásokkal kísérik. A foglalkozási rehabilitáció például 4 évig járó – a korábbi kereset kétharmadának megfelelő – pénzbeli ellátás mellett különböző egyénre szabott képzések és/vagy munkahelyi gyakorlati lehetőségek kombinálásával zajlik. A rokkantnyugdíj feltételeit az elmúlt tíz évben tovább szigorították, és 2008 óta minden megváltozott munkaképességű személynek kötelező rehabilitációs programban részt vennie.

A megváltozott munkaképességűek és a gyenge foglalkoztatási esélyekkel rendelkezők aktiválásának ez a reformja a szociális partnerekkel való szoros együttműködésben alakult Norvégiában, ahol a szakszervezetek mindig is jelentős szerepet játszottak a munkaerőpiaci politika alakításában. A kormány 2001-ben megállapodott a legnagyobb munkavállalói és munkaadói képviselőkkel az aktiválás elveiről a Munkaerőpiaci Befogadást Elősegítő Egyezmény keretében. Ebben a jóléti szolgáltatások és ellátások átalakítása mellett a szociális igazgatás rendszerének átalakításáról, a szociális partnerek együttműködéséről és a munkakörülmények javításáról (mint a munkaképesség megtartására irányuló preventív célról) is megállapodtak. A szociális igazgatásban ekkor vezetik be a szociális és munkaerőpiaci szolgáltatásokat együttesen szervező és lebonyolító ún. „egyablakos” rendszert, amelyet az egységes norvég Munkaügyi és Jóléti Hivatal irányít. Az egyezmény alapján a társadalombiztosítási kassza megtéríti a munkaadók egészséges munkakörnyezet kialakítására irányuló kiadásait, a munkáltatók támogatást kapnak megvál-

⁴ A Fehér Könyv igen tágan értelmezi a foglalkoztatási rehabilitációba bevonandók körét, „Norvégiában a foglalkoztatási rehabilitáció... valójában élethelyzeteket vesz figyelembe, nem diagnózisokat”. Nemcsak az egészségi okokból megváltozott munkaképességeket célozzák tehát meg a foglalkoztatási rehabilitációval, hanem mindazokat, akik élethelyzetüknél fogva tartósan hátrányos helyzetben vannak a munkaerőpiacon (Storen-Vaczy 2011:34).

tozott munkaképességű munkavállaló foglalkoztatása esetén, a tartósan táppénzen levőknek pedig tanácsadó szolgáltatást biztosítanak. A megváltozott munkaképességűek számára kidolgozott egyéni terv alapján a munkáltató kötelezettséget vállal a munkába való visszaintegrálásra és rehabilitáció után a továbbfoglalkoztatásra (Storen-Vaczy 2011).

A Befogadást Elősegítő Egyezményt 2005-ben kiegészítették azzal a céllal, hogy a munkaerőpiactól távolmaradókat, a munkatapasztalattal nem rendelkezőket is intenzívebb aktiváló szolgáltatásokkal célozzák meg. Ezért újabb, egyénre szabott képzésekkel bővítették az aktiváló programokat és a bevándorlókat sújtó diszkriminációellenes intézkedéseket hoztak. Az alacsony bérért és rossz munkakörülmények között dolgozók erősebb foglalkoztatási integrációja érdekében pedig továbbra is ösztönzik a munkáltatók körében a munkafeltételek javítására irányuló beruházásokat. Storen-Vaczy (2011:39) ki is emeli, hogy a norvég aktiváló politikában – amelyben továbbra is fontos célcsoport a megváltozott munkaképességűeké – a közös felelősségvállalás alapján igen nagy szerepet kapnak a munkáltatók. „Az egyezmény egyszerre fókuszál a munkavállalókra és a munkaadókra, figyelembe veszi, hogy a problémák a munkahelyeken keletkeznek, és azokat ott is kell kezelni.”

Franciaország

Franciaország kiterjedt és differenciált társadalombiztosítási rendszere mellé az elmúlt negyedszázadban erős, központi költségvetésből finanszírozott minimumjövedelem-támogatási rendszert épített ki, amely kezdettől fogva céljának tekintette az ellátásban részesülők foglalkoztatásba segítségét. Ugyanakkor a foglalkoztatáspolitikát az állami foglalkoztatási szolgálaton (ANPE) keresztül a különböző célcsoportok számára számos foglalkoztatási és képzési támogatással kombinált aktiváló programot indított. A biztosítási és költségvetési ellátások, valamint a társadalmi és munkaerőpiaci beilleszkedés szolgáltatásainak fokozott intézményi koordinációja azonban csak a közelmúltban indult meg.

A teljes mértékben a francia munkavállalók és munkáltatók befizetéseiből fenntartott munkanélküli biztosítás (az 1958-ban létrehozott UNEDIC) a keresetektől függően igen magas szintű ellátást biztosított a kilencvenes évekig. A nyolcvanas évek magas munkanélküliségéből fakadó pénzügyi terheket a korábban leírt dánoktól eltérően nem alacsonyabb plafonokkal, hanem inkább a jogosultsági kritériumok szűkítésével próbálták ellensúlyozni. A munkanélküli ellátás Franciaországban még mindig magas szintű; a munkahelyüket elvesztő munkanélküliek a kötelező munkanélküli biztosítási rendszer keretében – életkoruktól és korábbi munkaviszonyuk hosszától függően – akár két évig is korábbi keresetüktől függő mértékben részesülhetnek ellátásban. Az ellátás alapja a munkanélküliséget megelőző munkaviszonyban elért napi kereset 57 és 75 százaléka között mozog. Az összeg felső határa pedig meghaladhatja némileg az évi 71 ezer eurót. A jogszerző idő elérésének megnehezedésével és a kritériumok szűkítésével a kilencvenes évek közepén biztosításalapú ellátásban azonban már csak a francia munkanélküliek 40 száza-

léka részesült. Ez a munkanélküli biztosítási rendszer, amely a munkavállalók és munkáltatók párbeszédére – s ezáltal a kormányzati befolyástól való relatív, de erős autonómiára – épült, jóval differenciáltabb, mert keresetfüggő volt, mint a korábban leírt dán. Az egyre növekvő számú, jogosultságot szerezni nem tudó jövedelemnélküliek számára pedig a nyolcvanas évek végétől megnyílt az adókból finanszírozott – a biztosítási-alapú ellátásnál szerényebb – állampolgári jogon járó szociális ellátás, a beilleszkedési minimumjövedelem (RMI).

Az aktiválási törekvéseket a nyolcvanas évek végétől a növekvő differenciáltságú rendszerben a speciálisan fiataloknak szóló programok jelentették meg. Az egyre nagyobb számú fiatal, akinek nem volt esélye a munkanélküli biztosítási rendszerbe bekerülni, a képzéssel, munka-kezdési támogatással kombinált, szociális szolidaritási alapon finanszírozott aktiváló programokba került – miközben igénybe vehette az RMI rövidítéssel ismertté vált szociális támogatást. Ez az 1988-ban bevezetett minimumjövedelem-támogatás (revenue minimum d'insertion) a társadalmi beilleszkedés szerződésben rögzített kötelezettségeként várta el az ezekben a programokban való részvételt. Az RMI finanszírozása viszont a költségvetésből történt a biztosítási elvtől eltérő, a szociális támogatásról rendelkező törvényben megfogalmazott társadalmi szolidaritás elve alapján.

A foglalkoztatásba való visszatérés érdekében bevezetett aktiváló programok és a hozzájuk rendelt különböző ellátások, bérkiegészítések, bértámogatások az elmúlt évtized során ellátási módozataikban, célcsoportjaikat illetően, valamint a kísérő képzési és munkaközvetítési szolgáltatások terén igen differenciálttá tették a francia munkaerőpiaci eszköz-és intézményrendszert. Míg más országokban, pl. Németországban, az Egyesült Királyságban inkább homogenizálódási tendenciák bontakoztak ki, addig a francia aktiváló programok, ellátások és az azokat kísérő szolgáltatások egészen a közelmúltig inkább differenciálódtak anélkül, hogy a programokat szervező és az ellátásokat nyújtó autonóm és elkülönült intézmények között erősödött volna a koordináció. A francia biztosítási rendszer (UNEDIC) és az állami foglalkoztatási szolgálat (ANPE) közötti elkülönültség 2009-ig fennmaradt, annak ellenére, hogy időről időre megfogalmazódtak ún. „egyablakos” rendszer elképzelések. Ennek hiányában azonban a franciaországi aktiváló törekvések jóval kevésbé a biztosítási rendszer keretében, inkább a mindenkori kormányok által – gyakran kemény társadalmi és politikai küzdelmek közepette – alakított társadalmi szolidaritási politika keretei között működtetett szociális támogatások és szolgáltatások révén jelentek meg.

A francia munkaerő-piaci intézményrendszernek ez a kettősége 2009-ben szűnt meg, amikor is egységes kormányügynökségként, az UNEDIC és az ANPE integrálásával létrehozták a „pole emploi”-k (foglalkoztatási pólusok) közel 45 ezer fővel működtetett rendszerét. Ezzel egy időben, 2009-től vezették be az RMI-t felváltó ún. aktív szolidaritási jövedelmet, az RSA-t, amelynek folyósítását széles körű foglalkoztatási és társadalmi beilleszkedési szolgáltatásoknak kell kísérnie. Az „aktív szolidaritási jövedelem elterjesztéséről és a beilleszkedési politikák megreformálásáról” rendelkező törvény 2008-as elfogadását átfogó értékelő kutatások, pilot kísérletek és hatáselemzések előzték meg (ADECRI 2008, Seillier

2008). A bevezetéssel egy időben pedig megtervezték az intézkedést követő pénzügyi, foglalkoztatási, intézményi hatásvizsgálatok rendszerét és módszereit is (Comité national d'évaluation 2011).

Az RSA részben az 1988 óta létezett RMI-t váltotta ki, de ebbe az új minimáljövedelem-támogatásba integrálták az egyedülálló szülőknek járó jövedelempótló ellátást (API) is. Az RSA új, kifejezetten aktiváló szándékkal életre hívott eleme az a támogatásfajta, amit egy bizonyos munkajövedelem-szint alatti alacsony keresetűek kaphatnak. Ez az RSA típus a munkavállalással szemben ható ellenősztönzöttséget hivatott megszüntetni azáltal, hogy munkajövedelemhez jutás esetén nem csökkenti az ellátást (mint korábban az RMI esetében), hanem fenntartja, sőt a munkából származó jövedelemmel arányosan még ki is egészíti a támogatást. Ahogy nő a támogatott munkajövedelme, úgy csökken először az RSA alap (RSA socle) támogatása, viszont nőni kezd az RSA ösztönző (RSA active) eleme. Az ösztönző kiegészítő támogatás addig kumulálható a munkajövedelemmel, amíg a kereset el nem éri a Franciaországban elfogadott minimálbér (a SMIC) gyermektelen egyedülállókra megállapított szintjét.⁵

2011-ben 1,9 millió háztartás részesült aktív szolidaritási minimumjövedelemben, RSA-ban. Közülük 1,2 millióan kapták csak az RSA alap (RSA socle) támogatását, mivel nem volt semmilyen munkából származó jövedelmük. Ez az alap RSA egyedülállók esetében 470 euró, egy gyermekes családok esetében viszont már 840 euró. 0,2 millióan részesültek az alap és a némi keresettel együtt igénybe vehető ösztönző támogatásban (RSA socle + active). (Az RSA alap támogatását igénybevevőknek kötelező társadalmi és foglalkozási integrációs programokban részt venni mindaddig, amíg munkajövedelmük nem éri el a havi 500 eurót.) Az alacsony kereseteket az SMIC-ig kiegészítő ösztönző RSA-t (RSA active) 0,5 millióan kapják. Az RSA-ban részesülők között 235 ezren egyedülálló szülőként kapták ezt a támogatást. Míg az alap RSA-ban részesülők többé-kevésbé megfelelnek a korábbi RMI-ben és az egyedülálló szülők támogatásában (API) részesülőknek, addig az RSA keresettel kumulálható típusával (RSA active) támogatott félmillió háztartás egy új ellátotti réteget jelent. Ennek többletkiadása mintegy 1,3 md euró volt 2010-ben az RSA ellátásra fordított közel 8 md-on belül⁶ (Comité national d'évaluation 2011: 12, 119).

⁵ Mivel az RSA összetétele és nagysága változhat a háztartás bármely munkajövedelmének függvényében, ezért négyhónaponként lehet módosítani a támogatás igénybevételének szerkezetén. A legnagyobb, közel egyharmados – ki- és beáramló – mobilitást az RSA-nak csak az aktiváló, alacsony jövedelmet kiegészítő elemével támogatottak között figyelték meg, míg az alap RSA-ban részesülők között a ki- és beáramlók alig 15 százalékot tettek ki 2009 és 2010 között (Comité national d'évaluation 2011: 13).

⁶ Ez utóbbi kiadás ennél – az új jogosult rétegre fordított többletkiadásnál – némileg többel haladja meg a 2008-ban még az RMI-re fordított 6,4 md-ot, amit az értékelők az RSA bevezetése óta kibontakozott válság miatt jövedelem és munkanélküli ellátás nélkül maradtak, s így az alap RSA-ra jogosultak számának emelkedésével magyaráznak (Comité national d'évaluation 2011: 119, 13). Az RSA bevezetése óta eltelt 3 év fejleményeit értékelő kutatások a ráfordítások alakulása és a foglalkoztatási és szegénységcsökkentő hatások mellett a kísérő szolgáltatások alakulásával, szervezésével

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Ami e támogatás szegénységcsökkentő hatását illeti, az értékelők szerint a szegénységi szint alatt élők száma az RSA bevezetése alatti 3 évben 2%-kal (150 ezer fővel), a szegénységi ráta pedig 2%-kal csökkent Franciaországban.⁷ Ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a relatíve magas igénybe nem vételi arány⁸ megszüntetésével további 400 ezer fő kerülhetne ki a szegénységi küszöb alól. A szegénységnyhító hatás leginkább az alacsony keresetűeknél jelentkezett az RSA aktív elemének kumulálhatóságából kifolyólag. Az RSA munkára ösztönző hatásának kibontakozását azonban az életbelépésével egyidejűleg Franciaországban is bekövetkezett gazdasági válság megakadályozta (Comité national d'évaluation 2011:15–18, Annex 2–9).

A RSA bevezetése és a támogatottak aktiváló programokban való részvételi kötelezettsége tovább növelte Franciaországban is a szociális és munkaerő-piaci szolgáltatások szerepét. Az RSA igénybevevői számára a beilleszkedési szerződéseikben foglaltak támogatására és követésére esetmenedzser kijelölését írja elő a törvény. Ez azonban még csak a támogatottak közel fele számára biztosított, és az értékelő kutatás szerint mindössze egynegyedük állította, hogy kapott közvetlen segítséget a munkahelykereséshez. A tartós munkanélküliek, akik a minimumjövedelem-támogatásban már korábban is részesültek, a melléjük rendelt egyéni esetmenedzserben a kontroll erősödését látják. Ennek ellenére az egyénre szabott, beilleszkedést segítő szolgáltatások aktiváló hatását az értékelő kutatások igen nagyra és még a pénzbeli ösztönzőknél is fontosabbnak értékelik. A szolgáltatások hatásosságának erősítését pedig a területileg heterogén és sokszereplős szolgáltató rendszereken belüli jobb koordinációtól várják. Ebben a fő feladat az önkormányzatoké, akiknek fő szolgáltató partnerei a családtámogatásokat folyósító intézmények (CAF) és a 3 éve létrehozott „foglalkoztatási pólusok” (a munkanélküli biztosítást és a munkaerő-piaci programokat együttesen működtető új elnevezésű állami foglalkoztatási szolgálat) lettek (Comité national d'évaluation 2011: 20–24).

és koordinálásával is foglalkoznak. Igen differenciált, kérdőíves és mikro-szimulációs kutatásokkal vizsgálták meg az RSA-t igénybe nem vevők összetételét és kimaradásuk okait is (Comité national d'évaluation 2011 29–150, Annexes 1–17).

⁷ A kiterjedt szociális ellátások szegénységcsökkentő hatását az OECD-nek a válság hatásaival foglalkozó legutóbbi Employment Outlook kiadványa is elismeri, amikor megállapítja, hogy a mintegy 10 százalékos munkanélküliségű Franciaország azok közé az országok közé tartozik, ahol a legalacsonyabb a szegénység, mindössze a lakosság 7 százaléka él az átlagjövedelem fele alatti szinten (OECD, 2011).

⁸ Az RSA-ból kimaradó, jogosultságuk ellenére a támogatást nem kérők arányát az értékelő kutatás az alapellátás (RSA socle) esetében 35 százalékosnak, a korábbi RMI-t igénybe nem vevő jogosultak arányával azonosnak találta. Az ösztönző (RSA active) ellátás esetében viszont 68 százalékos távolmaradást mértek. Összességében ez 2010-ben 5,3 md ki nem fizetett, bár a szegénység enyhítésére szánt eurót jelentett. (Comité national d'évaluation 2011: 14-16).

Egyesült Királyság

Az aktiváló foglalkoztatáspolitikája egy másik előfutárában, az Egyesült Királyságban a nyolcvanas évektől kezdődően kezdték el szigorítani a munkanélküli ellátások rendszerét és egységesíteni a támogató szolgáltatásokat. A leghosszabb biztosítással rendelkezők keresetfüggő kiegészítését már 1982-ben eltörölték, majd 1988-tól kezdve a konzervatív kormányok fokozatosan szigorították is a biztosítás alapú ellátáshoz (unemployment benefit) jutás feltételeit, ami lefelé homogenizálta ezt az ellátást. Amikor pedig 1996-ban a rászorultsági alapon járó álláskeresési támogatás (job seekers allowance) bevezetésével egyidejűleg – és azzal harmonizálva – egy évről hat hónapra csökkentették a munkanélküli ellátás folyósítását, akkor ez az intézkedés ki is szorította a munkanélküliek jelentős részét a biztosítási ellátásból a szociális alapú támogatásba. A tendenciát a munkáspárti kormány sem változtatta meg, s így míg 1980-ban még a brit munkanélküliek közel fele részesült biztosítás-alapú ellátásban, addig 2001-ben már csak 16 százalékuk (Clasen, Clegg, 2006). Hasonlóképpen kormányokon átívelő – bár változó intézkedésekben tetten érhető – tendencia az a törekvés is, hogy az ellátásban részt vevők többé-kevésbé kötelező jelleggel legyenek benne valamilyen aktiváló szolgáltatásban, programban.

Az aktiválás szándéka a nyolcvanas, kilencvenes évek konzervatív párti kormányai alatt döntően a segélyezési rendszer szigorításában, a munkanélküli ellátás aktív munkakereséshez kötésében, az elfogadandó „megfelelő munkahely” meghatározásának lazításában és az együtt nem működés fokozott szankcionálásában nyilvánult meg. Ezeket a szigorításokat a munkaerő-piaci politika keretei között szervezett képzési és átképzési programok és a munkanélküliek fokozott munkakeresését támogató szolgáltatások kísérték. A nyolcvanas évek elejének magasabb munkanélkülisége idején vezettek be fiatal munkát keresők és tartós munkanélküliek számára képzési programokat. Az ellátások feltételeinek szigorítása a munkanélküliség enyhülésével a nyolcvanas évek második felétől indult, amikor is a segélyezésben való „bent-ragadás” jelenségét akarták elkerülni. Az 1988-as Társadalombiztosítási Törvény például megvonta a 18 év alatti munkanélküliek ellátáshoz való jogát, ami helyébe a képzéshez való jogot léptette. Ugyanakkor viszont a munkaerő-piaci politikában ekkor háttérbe szorultak a munkahelyi szakmai képzések, és a lényegesen olcsóbb motivációs és közvetítő szolgáltatásokat terjesztették ki.

Az 1997-ben hatalomra került munkáspárti kormány – az aktiváló munkaerő-piaci programokban és szolgáltatásokban való részvételre kötelezést fenntartva – a munkaerő-piaci képzések és munkahelyteremtési támogatások elődeinél szélesebb körű beruházásokra épülő politikáját alakította ki. A különböző aktiváló eszközökkel és programokkal nemcsak a munkanélkülieket, hanem a különböző szociális támogatásokban részesülő más munkaképes korú csoportokat (fogyatékossgal élőket, egyedülálló szülőket, a regisztrált munkanélküliek családtagjait) is megcélzották. Különösen széleskörű volt a munkáspárti kormány fiatalokat aktiváló programja, amely széles körű oktatási és szakképzési programokba vont be a munkaerőpiacra nehezen belépőket. Ezt a kon-

cepciót az 1998-ban meghirdetett New Deal for Young People (Új Egyezés Fiatalokkal) program tartalmazta, amely a hat hónapnál régebben munkanélküli 18–24 évesek számára foglalkoztathatóságot és alap-szaktudásokat fejlesztő támogatásokat alakított ki. Állapotfelmérés alapján a legkönnyebben elhelyezhető munkakeresési tanácsadásban részesültek, a többiek viszont 4 képzési opcióba kerültek: teljesidős szakképzésbe, hat hónapig tartó támogatott és egyúttal képzést is nyújtó foglalkoztatásba, az önkéntes, illetve a környezetvédelmi szektorban hat hónapos munkatapasztalat-szerzésbe. A munkatapasztalat-szerzésben vagy a képzésekben való részvétel kötelező feltétele az ellátáshoz jutásnak. A korábbi konzervatív aktiválási munkaerő-piaci politikától eltérő eleme volt az is, hogy az álláskeresőket egyéni, személyre szabott szolgáltatásokkal és akciótervvel kísérték. Bár ezek a szolgáltatások költségesek, de a szigorításokkal együtt a javuló munkaerő-piaci helyzetben az aktiváló programokra fordított összegek a 2000-es évek elejéig még csökkentek is az Egyesült Királyságban. 1997–98-ban a GDP 0,06 százalékát, 1999–2000-ben 0,04 százalékát tették ki (Lindsay, Mailand 2004: 199).

A skandináv és a kontinentális jóléti rendszerektől eltérően az Egyesült Királyságban a szakszervezetek hagyományosan távol maradtak a munkaerő-piaci politika alakításától. Ez a helyzet némileg megváltozott a nyolcvanas évek végétől, amikor is a tripartit szociális párbeszéd intézményeit korábban korlátozó konzervatív kormány a munkáltatók és a szakszervezetek képviselőire alapozva létrehozta a Munkahelyi Képzési Tanácsokat a kormány által finanszírozott helyi képzések szervezésére és lebonyolítására. A munkáspárti kormány alatt Tanulás és Képzettség Tanácsokká átszervezett, a képzéseket üzletszerűen bonyolító intézmények működésében erősödött a munkavállalói szervezetek jelenléte és befolyása. Mivel ezek az intézmények jelentős részt vállaltak az ellátáshoz jutás fejében képzésre kötelezett fiatal munkanélkülieknek nyújtott tanfolyamok lebonyolításában, így a szakszervezetek lényegében partnerekké váltak a munkaerő-piaci intézményrendszer működtetésében.

A munkanélküli biztosítási ellátás és a rászorultsági alapon nyújtott álláskeresői támogatás összehangolása mellett a brit foglalkoztatáspolitikai aktiváló törekvése fokozott intézményi koordinációt is eredményezett. A „Jobcentre Plus”-ok helyi intézményhálózata együttesen működteti a biztosítási és a szociális ellátások folyósítását és az álláskeresőket. Ügyfeleik nemcsak a regisztrált munkanélküliek, hanem a különböző okokból szociális támogatást igénylők. Az „egyablakos” rendszer tehát nemcsak az ellátásokat és a szolgáltatásokat koordinálja a regisztrált munkanélküliek számára, hanem a munkajövedelmek hiányából fakadó minden foglalkoztatási és szociális problémát együttesen kezel támogató és aktiváló szolgáltatásokkal (Clasen 2005).

A szervezeti feltételek alakítása a legújabb segélyezési reformot is kíséri. A 2010-ben hivatalba lépett konzervatív kormány az általa egyszerűsíteni és egységesíteni tervezett segélyrendszer reformjánál ütközött bele a szervezeti feltételek hiányába. A számos, rászorultsági alapon járó szociális ellátás és segély felváltására elképzelt ún. univerzális ellátás megállapításához és lebonyolításához a jogosultságot és rászorultságot megállapító szervezeteket is át kellene ugyanis alakítani. 2012 elején a parlamenti vitát előkészítő Alsó Ház közkiadási bizottságának vezetője

figyelmeztetett arra, hogy „jelenleg kilenc központi kormányhivatal és 152 helyi hatóság adminisztrál 30 különböző segélyt és ellátást, miközben nincs olyan szerv, amely összehangolná a rászorultság mérését. ... Új szervezet létrehozása nélkül a segélyezési rendszer alapvető átalakítása, s ezen belül az új, egységes, rászorultságtól függő univerzális ellátás bevezetése nem lehet sikeres.” (The Guardian 2012)

Hollandia

A holland foglalkoztatáspolitikai reformok az elmúlt két évtizedben két – egymással összefüggő – törekvéssel jellemezhetők: az aktiválással és a biztonságot is nyújtani képes rugalmasságra (az ún. flexicurity-ra való) törekvéssel. Természetesen a munkaerő-piaci részvétel ösztönzésének és növelésének törekvése és hollandiai sikere szorosan összefonódott mindazokkal az intézkedésekkel, amelyekkel a holland jóléti és foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer a rugalmas foglalkoztatási formákat megerősítette és elterjesztette, s ezzel a foglalkoztatás ún. rugalmas biztonságát célozta meg.

A kilencvenes évek holland miniszterelnöke, Wim Kok ekkor még országa, pár évvel később az Európai Foglalkoztatási Stratégia és az Unió Lisszaboni Stratégiája számára fogalmazta meg a „munkát, munkát, munkát” foglalkoztatási reformjának lényegét. Azaz a bármely okból a foglalkoztatásból kikerültek, kívülmaradtak visszavezetését a munkahelyekre. Hollandiában – mint számos más fejlett országban – ezzel döntően három célcsoportot próbált meg aktiválni: a fiatalokat, a kisgyermeket nevelő nőket, valamint az egészségi okokból „leszázalékolta-
kat” avagy korai nyugdíjazásban részesülőket. E célcsoportok különböző életkori, családi, egészségi okokból nehezen tudtak be- vagy visszalépni a hagyományos foglalkoztatási formákba, a nem hagyományos, atipikus foglalkoztatási formák viszont negatív következményekkel jártak volna munkahelyük biztonságát, felvételi és elbocsátási szabályaikat, társadalombiztosítási jogszerzésüket, előmenetelüket, munkafeltételeiket illetően. A holland foglalkoztatáspolitikai aktiválási törekvéseiben ezért főszerepet kaptak azok a munkajogi és szociálpolitikai intézkedések, amelyek a rugalmas foglalkoztatási formákat, elsősorban a részmunkaidős foglalkoztatást (és jóval kevésbé a többi rugalmas foglalkoztatást) a hagyományos, teljes munkaidős foglalkoztatáshoz hasonló (közel azonos értékű) munkajogi és szociális jogosultsági védelemmel látták el.

Ez a rugalmas biztonságot (flexicurity) nyújtó rendszer valóban képes volt aktiválni Hollandiában a korábban nem foglalkoztatottakat. A nyolcvanas évek 10% körüli és még később évekig magas munkanélkülisége 2–3 százalékosra csökkent a 2000-es évek elején, miközben a foglalkoztatási arány 72–73% fölé – az angolszász országok szintjére – emelkedett. A munkahelyek számának növekedése 50 százalékban a részmunkaidős foglalkoztatásból, egy további 17 százaléka pedig más rugalmas foglalkoztatásból (alkalmi, kölcsönzött, táv-, készenléti stb. formában végzett munkákból, az ún. flexy-work-ből) adódott. Ezzel a holland foglalkoztatáson belül a részfoglalkoztatás egyharmados (nők esetében közel két-

harmados) – Európán belül is kiugró – aránnyal van jelen (van Oorschot, 2004). Ez a nagyarányú részmunkaidős foglalkoztatás igen különböző tartalmakat takar férfiak és nők számára. De tartalmukat, a foglalkoztatási perspektívákat, a munkafeltételeket illetően különböznek a különböző képzettségű és életkorú munkavállalók esetében is. A részmunkaidős foglalkoztatáson belül egyébként a munkaidő hossza szerint megkülönböztetik a nagyon rövid (heti 1–12 órás) és a hosszabb (heti 20–34 órás) foglalkoztatást is, ami megint csak jelzi azt, hogy mennyire differenciált foglalkoztatási formák állnak rendelkezésre a munkaerő-piaci be-, illetve visszalépéshez.

Az aktiválási célok és eszközök, valamint működtetésük igen differenciált és sokirányú társadalmi és foglalkoztatási összefüggéseit jelzi az is, hogy a holland foglalkoztatáspolitikai sem a nők, sem a fiatalok, sem pedig a foglalkoztatástól igen távol levő bevándoroltak számára nem fogalmazott meg külön nekik célzott aktiválási programokat, tartva ezek esetleges stigmatizáló hatásától. Az aktív munkaerő-piaci részvételt elősegítő programokkal és intézkedésekkel általában a tartós munkanélkülieket célozzák meg, s azokon belül egyéni beilleszkedési utak kimunkálásával alkalmazkodnak az ügyfél demográfiai, egészségi, családi, etnikai sajátosságaihoz. Így például általánosságban a tartós munkanélkülieknek szólnak a képzési programok, az egyéni re-orientációs tervek készítésének követelménye, az alacsonyabb bérrel járó munkák elfogadása esetén kiegészítő támogatás folyósítása, a támogatás mellett végzendő közmunka típusú, ún. „aktiváló munka” végzésének előírása. Az aktiválás olyan eszközeivel, mint az adók és társadalmi hozzájárulások csökkentésével vagy a bértámogatásokkal a holland foglalkoztatáspolitikai a munkáltatókat próbálta meg munkahelyteremtésre és a tartós munkanélküliek foglalkoztatásától való tartózkodásuk legyőzésére ösztönözni.

A kilencvenes évek végétől, a 2000-es évektől azonban megjelentek a szociális támogatások és a foglalkoztatási integráció célzottabb aktiválási eszközei. A 21 évesnél fiatalabb munkanélküliek esetében így a szociális segélyhez jutás jogát felváltották a köz- vagy civil szférában teremtett munka-alkalmakhoz való joggal, bevándorlók esetében pedig gyakran ösztönzik a csökkentett járulékfizetés mellett történő foglalkoztatás lehetőségeinek kialakítását a verseny és a civil szférában egyaránt.

A kínálati oldalon a munkanélküli ellátás folyósításának időtartamát és az ellátás színvonalát is csökkentették. Emellett az ellátások feltételekhez és kötelezettségekhez kötése is része volt és maradt a holland foglalkoztatáspolitikának. A foglalkoztatási szolgálattal nem együttműködő munkanélkülieket az ellátások időleges csökkentésével, hosszabb-rövidebb idejű megvonásával, felfüggesztésével szankcionálják is. A fiatalok segélyezése helyébe lépő ún. Fiataloknak Munkát Biztosító intézkedés mellett a gyermeküket egyedül nevelő szülőknél is előbbre hozták a munka kötelezettségét, és a segélyezés már csak a gyermek fiatalabb (12 éves helyett csak 5 éves) koráig biztosított. Az elfogadandó „megfelelő munka” fogalmát kitágították a munkát kereső végzettségénél és korábbi bérénel alacsonyabb munkák irányába. Az önkormányzati szociális segélyezésben részesülőknek pedig egyéni beilleszkedési tervet kell készíteniük és követniük.

A holland aktiválási politika a nyolcvanas évek végétől nagy figyelmet

fordított az egészségkárosodottak munkaerő-piaci visszaintegrálására. Már a nyolcvanas évek végén bevezették az egészségkárosodás mértékétől függő ellátási rendszert. A kevésbé károsodottak regisztrálhatták magukat munkát keresőként, és így sikeres és állapotuknak megfelelő munkába állásukig jogosultak lehettek munkanélküli támogatásra is. A kilencvenes évektől az elfogadandó „megfelelő munkahely” fogalmát sem az egészségkárosodást megelőzővel azonosan, hanem a megmaradt munkaképességnek megfelelően állapították meg. Ezzel egy időben a munkaadók számára is bevezettek bértámogatásokat az egészségkárosodottak foglalkoztatásának ösztönzésére.

Az aktiválási politika eszközrendszerének bővülésével párhuzamosan a holland munkaerő-piaci intézményrendszer is folyamatos átalakuláson ment át a nyolcvanas évek végétől kezdődően. A dánhoz hasonlóan a munkanélküli biztosítás korábban tripartit (munkáltatók és szakszervezetek, valamint a kormányzat által párbeszédben alakított) rendszere több lépcsőben módosult, miközben itt is megjelentek az aktiváló szolgáltatásokat nyújtó piaci és non-profit vállalkozások. A kilencvenes években még az állami foglalkoztatási szolgálat intézményei dominálták az aktiválás szolgáltatási piacát, amelyen a megrendelők a biztosítási alapok és a helyi önkormányzatok voltak. De a 2000-es évekre az állami foglalkoztatási szolgálat egyre nagyobb arányban szerződte ki feladatait magán szolgáltatókhoz.

A biztosítási alapú ellátások s ezzel a biztosított munkanélkülieket aktiváló szolgáltatások adminisztrációját azonban központosították 2002-ben, amikor a Szociális és Foglalkoztatási Minisztérium alá rendelve létrehozták a Munkavállalók Biztosítási Ügynökségét (UWV). Ezt a centralizálást azonban igen erőteljes decentralizáció és privatizálás kísérte a szolgáltatások szervezésében és nyújtásában azzal, hogy integrált „job-centre”-ket (Centres for Work and Income; Munka és Jövedelem Központok néven) hoztak létre. Az állami foglalkoztatási szolgálat által központilag meghatározott programokat pedig egyénekre szabottan és helyi igényekhez alakítva kezdték kiszervezni. Az állami foglalkoztatási szolgálat tevékenysége így leszűkülte az ügyfelek (biztosítottak és segélyezettek) regisztrálására, a munkaerőpiactól való távolságuk felmérésére és a munkanélküliség első hat hónapjának alap-szolgáltatásaira. Eközben a szociális segélyezés és a segélyezetteknek nyújtott szolgáltatások megmaradtak a helyi önkormányzatoknál, akik aktiválási programjaik területén teljes autonómiát élveztek saját segélyezési költségvetésük keretei között. A programok finanszírozását egyrészt a központosított ügynökség (UWV), másrészt pedig a helyi önkormányzatok végezték. Ez a kettősség a központosított és decentralizált működés sajátos elegyét („mix”-ét) hozta létre; az integrált „job-centre”-ek szoros koordinációt alakítottak ki az állami foglalkoztatási szolgálat munkatársaival, valamint a két finanszírozó, a központi ügynökség és a helyi önkormányzatok között. (A központi kormány egyébként mindkét típusú finanszírozást illetően előírta, hogy 70 százalékban a magánszektornal kell szerződnie az aktiváló szolgáltatások működtetésére.)

Az integrált „job-centre”-beli munkafolyamat a következő lépésekből áll:

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

- az állami foglalkoztatási szolgálat által munkába helyezésre alkalmasnak minősített ügyfeleket kiközvetítik;
- a 6–12 hónapon belül elhelyezkedni nem tudókat a központi ügynökség vagy a helyi önkormányzat által finanszírozott aktíváló programba irányítják, azokhoz hasonlóan, akiket már regisztrációjuk alkalmából sem minősítenek elhelyezhetőnek;
- az integrált „job-centre”-ekben dolgozó eszemenedzserek az ügyfelekkel együttműködve azonosítják be, hogy milyen aktíváló szolgáltatást is igényeljenek és szerezzenek be a magánszektorbeli és civil, non-profit szolgáltatóktól.

Lindsay és McQuaid 2008-ban a holland foglalkoztatási szolgálat munkatársai valamint a helyi önkormányzatoknál szociális szolgáltatásokban dolgozók körében végzett széles körű kérdőíves felmérése szerint a részben központosított, részben decentralizált és piacosított, de a szolgáltatás szervezésében integráltan működő rendszert úgy ítélték meg, hogy az kedvező az „egyablakos” rendszerben támogatott ügyfeleknek, akiknek így egyéni igényekre szabott szolgáltatásokat tudnak nyújtani. Ugyanakkor kételyek fogalmazódtak meg a finanszírozási tevékenységből kizárt és konkrét aktíváló szolgáltatást sem végző (hiszen javarészt kiszereződő) állami foglalkoztatási szolgálat szerepét és kompetenciáinak hatékony felhasználását illetően. A korábban kiterjedtebb foglalkoztatási intézményrendszer beintegrálása a nagyobb önkormányzatok mellett életre hívott mintegy 130 „job-centre”-be csökkentette az intézményhálózat sűrűségét, s ezzel a szolgáltatások helyi igényekhez, gondokhoz való rugalmas alkalmazkodásának lehetősége csökkent (Lindsay, McQuaid 2009).

Az új irányítási és intézményi koordinációs rendszerrel kapcsolatban Dániához hasonlóan itt is megfogalmazódtak minőségi fenntartások a szolgáltatások széles körű kiszervezése és a szolgáltatók költséghatékonyt célzó sztenderdizált szolgáltatásnyújtása kapcsán. Ugyanakkor viszont a hivatkozott felmérés szerint maguk az aktíváló szolgáltatásokban részesülők nagyra értékelték a számukra rendelkezésre álló választási lehetőségeket és átértékelték saját felelősségüket a szolgáltatás hasznosítását illetően.

Összességében azonban Lindsay és McQuaid (2009) másokkal együtt (pl. Van Berkel, Borghi 2008) a holland aktíválási politika piacosításra és lokalizációra épülő új irányítási rendszerét csak korlátozottan látják sikeresnek. A szolgáltatások végrehajtásába bevont új szereplőktől remélt egyénre szabott támogatások nem bizonyultak a korábbiakhoz képest dinamikusabbaknak, innovatívabbaknak, miközben az állami foglalkoztatási szolgálat tartalmi kiüresedése nem tette lehetővé a helyi aktíválást elősegítő partnerségek hatékonyabb működését.

Az aktiválás új irányítási rendszere („new governance”) és az intézményi reformok jelentősége

A foglalkoztatáspolitikai reformok, a munkaerő-piaci eszközrendszer és a szociális támogatások, valamint szociális szolgáltatások összehangolása, a tágran és komplexen értelmezett aktiválási politikák a kilencvenes évek óta a jóléti rendszerek egészének újragondolásához jutottak el. Nemcsak a jövedelmek pótlása és redisztribúciója terén, hanem a jogok és kötelezettségek terén, a különböző ágazati politikák és intézményrendszerek, az önkormányzatiságban rejlő lehetőségek és korlátok terén.

A munkanélküli biztosítás rendszerei a fejlett gazdaságok foglalkoztatási folyamataiból, a munka világának átalakulásából fakadó problémák kezelésére szűknek, önmagukban alkalmatlannak bizonyultak. A munkanélküliség társadalmi problémái, a munkajövedelmek tömeges hiánya, a szegénység olyan széles körben és több generáció perspektívájára is kihatva olyan gondokat vetettek fel, amelyek nem oldhatók meg azzal, hogy áttolják őket a szociális segélyezés és a szociális szolgáltatások felelősségébe. A korábbi munkanélküli biztosítás – a jövedelemtámogatások egykori felső szintje – a munkanélküliség tömegesedésével és tartóssulásával pénzügyileg nem volt tartható, a folyamatos szigorítások mellett pedig egyre többen szorultak ki ebből a támogatásból, és kerültek át az egyre nagyobb költségvetési forrásokat igénylő szociális segélyezésbe. Mint látható, emiatt előbb-utóbb mindegyik, az aktiválásban kezdeményezően fellépő – és nagyon különböző jóléti rendszereket működtető – országban a szociális és foglalkoztatási ellátások és szolgáltatások összehangolása felé léptek el. Ezzel korábban megrögzült intézményi határokat, az önkormányzatiság kereteit lépték át, de jóléti (biztosítási és társadalmi szolidaritási) jogosultságokat és az ezekkel járó különböző kötelezettségeket, kötelezhetőségeket is újragondoltak. Távolról sem csak a szigorítás és a kiadáscsökkentés igényével, hanem a befektetések jobb célzásának, hatékonyabb távlati hasznosulásának szándékával. Az intézményi koordináció ugyanakkor új megközelítéseket sürgetve a társadalmi párbeszéd, a munkaügyi kapcsolatok szereplői (munkáltatók, szakszervezetek, kormányzat) közötti viszonyt is érintette mindenütt.

A foglalkoztatáspolitikának a jóléti politikákkal való összehangolása új irányítási (new governance) rendszereket hívott életre. Ezek az új irányítási rendszerek fellazították, átjárhatóvá tették, helyenként (Egyesült Királyság, Hollandia) integrálták is az ellátásokat, segélyeket és támogató szolgáltatásokat nyújtó szervezeteket; az állami foglalkoztatási szolgálatokat és az önkormányzati szociális szolgáltatásokat. A koordinált és integrált működés helyi szintjein egyúttal a lokális munkaerőpiacok sajátos lehetőségeinek és erőforrásainak figyelembevételével nyílt mód a foglalkoztatási aktiválás eszközeinek kialakítására. A lokalitás lehetőségeinek kiaknázása mellett az aktiváló politikák fokozott mértékben építettek az aktiváló szolgáltatások piacának kiépülésére is. A munkaerő-piaci be- és visszalépések egyénre szabott és támogatott szolgáltatásait magán és non-profit piaci szolgáltatók végzik, akikkel a támogatások megtervezői és finanszírozói szerződéses viszonyban vannak. Ennek az aktiválást alakító új közpolitikai irányítási rendszernek a kiépülését máig számos

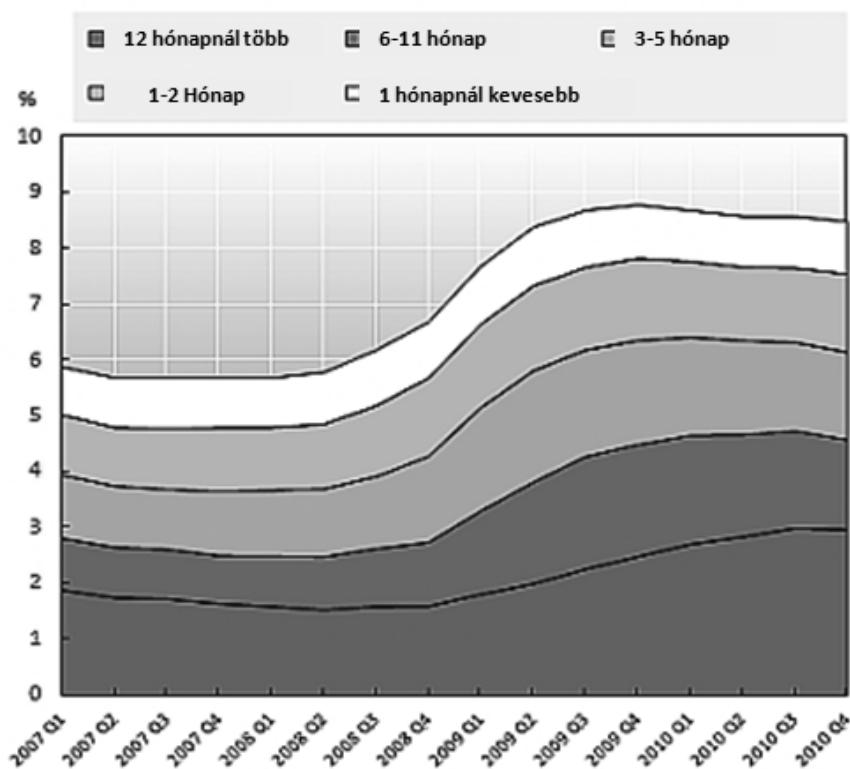
szakmai vita kíséri. Az állami foglalkoztatási szolgálatok szakmai kapacitásainak elvesztése, a munkaerő-piaci intézmények feladatainak elszegényedése, a helyi önkormányzati foglalkoztatáspolitikák területi behatároltsága, a széles körűvé vált kiszereződéses gyakorlat során felmerült minőségbiztosítási problémák még számos kérdést újra meg újra értékelés és átgondolás tárgyává tesznek az eddig jó gyakorlatnak tekintett országokban is.

A válság közepette...

A 2008/09-ben megjelent gazdasági válság körülményei közepette az aktíválás szándékai nem halványultak el, de az OECD országok mindegyikében hirtelen megnőtt munkanélküliség miatt a foglalkoztatáspolitikai eszközök között és a szociális segélyezésben a válságkezelés céljai előtérbe kerültek. Az OECD 2011 szeptemberében megjelent, s a foglalkoztatási statisztikák mellett az adott év aktuális témáiban tematikus elemzéseket közlő, legfrissebb „Employment Outlook” kiadványának első fejezete a fejlett országokban működő szociális védőhálóknak a válságban játszott szerepével foglalkozik. A kiadvány statisztikai elemzései azt mutatják, hogy az elbocsátások miatt a munkanélkülieknek a legtöbb országban hirtelen és jelentős mértékben megnőtt száma mellett általános probléma az is, hogy az egy évnél tovább munka nélkül maradtak, az ún. tartós munkanélküliek aránya is megnőtt. Két különböző típusú ellátási/segélyezési problémát kellett tehát kezelnie a foglalkoztatás- és jóléti politikáknak: az általános munkanélküliségnek az OECD egészének 2007-es 6 százalékos szintjéről 2009-re közel 9 százalékos szintre ugrása során 1) az újonnan állásukat veszítők keresetkiesését valamint 2) a megnövekedett tartós munkanélküliek segélyezését (4. ábra).

Ennek következményeként a gazdasági válság és a munkahelyek megszűnésének körülményei közepette – az aktíválási törekvések fenntartása mellett – igen nagy hangsúlyt kaptak a tartós munkajövedelmek hiányából fakadó megnövekedett elszegényedési kockázatok kezelésére irányuló intézkedések. Így a korábban végbement folyamattal ellentétben a munkanélküli ellátásokban részesülők aránya a munkanélkülieken belül ismét megemelkedett, és átlagosan elérte a 60 százalékot. A kiadvány bemutatja, hogy a legtöbb fejlett országban a munkanélküli biztosítási ellátások terén időlegesen ismét tágabbra nyitották a jogosultsági kritériumokat és az ellátások szintjét (1. táblázat), hogy a munkahelyek megszűnéséből adódó jövedelemkieséseket ezen a „felsőnek” tekintett ellátási szinten kezeljék.

4. ábra A munkanélküliség időtartama szerinti munkanélküliségi ráta az OECD területén a válság idején, a munkaerő százalékában

Forrás: OECD Employment Outlook 2011

1. táblázat A 2008-tól kibontakozott gazdasági válság hatására a munkanélküli ellátásokban és a szociális segélyezésben bekövetkezett változások OECD országokban

	A mn. ellátásra/segélyre való jogosultságban történt változás	A mn. ellátás/segély bőkezűségében történt változás	A legalsó jövedelempótló segélyben történt változás
Ausztrália	2009. márc. az ellátásra való jogosultságot behatároló vagyoni korlát időleges felemelése		telefon támogatás bevezetése az egyedülálló szülők számára
Ausztria		az ellátások megállapítására szolgáló alap felértékelése	2009. szept. a gyermekek után járó segély megkétszerezése a 3. és további gyermekek esetében

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

	A mn. ellátásra/segélyre való jogosultságban történt változás	A mn. ellátás/segély bőkezűségében történt változás	A legalsó jövedelempótló segélyben történt változás
Belgium		a helyettesítési ráta megemlése az 1. évben, egyedülálló szülőknél a 2. évre is	segélyek folyamatos emelése, az 5 évesnél fiatalabbak esetében új családi segély bevezetése
Kanada	a mn. növekedésével a jogosultság és az ellátás időtartamának automatikus bővítése	az ellátás időtartamának növelése 5 héttel, a hosszú munkában töltött idővel rendelkezőknél 20 héttel 2009–2010 során	
Cseh Közt.		az időtartam 1 hónappal való lerövidítése az első két hónap összegének megnövelése érdekében, 2010 végéig az utolsó 3 évben legalább 2 évet dolgozók ellátási idejének és helyettesítési rátájának megnövelése	2009 II. félévében a családi pótlék időleges megemlése
Finnország	az ellátási jogosultság-szerző munkaviszony idejének tartós lerövidítése	az ellátás megemlése az ún. 200 napig terjedhető aktiválási periódus idején	
Franciao.	a jogosultságot szerző idő lerövidítése (6-ról, 4 óra 22-ről 28-ra emelt hónap idő alatt)	a rendszertelen munkát végzők esetében hosszabb ellátási idő	az RMI-t helyettesítő RSA bevezetése az egyedülálló szülők számára
Németo.			a kor szerinti segélyt kiegészítő támogatás növelése, 2009. januártól a lakhatási segély növelése
Görögo.		új pénzbeli ellátás bevezetése munkanélkülieknek	
Magyaro.			szociális segélyezés reformja
Izland		2008. ápr. és 2011. jún. között munkanélkülivé váltak ellátási időtartamának emelése 3-ról 4 évre	
Írország		álláskeresői támogatás időtartamának csökkentése 12 hónapra	

Simonyi: Aktiválás – foglalkoztatás- és szociálpolitikák eszközeinek és intézményeinek...

	A mn. ellátásra/segélyre való jogosultságban történt változás	A mn. ellátás/segély bőkezűségében történt változás	A legalsó jövedelempótló segélyben történt változás
Izrael	2009. jún. és 2010. febr. között az elmúlt 18 hónapban 9 hónapos jogosultságszerző kategória bevezetése	a támogatási időtartam kiterjesztése 2009. júniustól	
Olaszo.	a korábban projekt munkában dolgozó munkanélküliek számára egyösszegű támogatás bevezetése	az ellátás helyettesítési rátájának emelése 2008. jan.-tól	2009-re rendkívüli bónusz bevezetése alacsony jövedelmű családoknak
Japán	2009. ápr.-ban a jogosultsági kritériumot min. 1 évről min. 6 hónapra csökkentik a határozott idejű foglalkoztatásban munkanélkülivé váltak esetében. 2010. ápr.-tól pedig tovább, min. 31 napra	a nehezen munkába állítható munkát keresők ellátásának kiterjesztése 3 évre	2009. márc.-tól az egyedülállók kiegészítő segélye megszűnik, 2009. a képzési programokban részt vevő, de mn. ellátásban nem részesülők számára támogatás bevezetése
Luxemb.			2009. jan.-tól a lakhatásit egy „az élet drágulását ellensúlyozó” támogatás váltja
Új Zéland	2010. szept. a mn. ellátásban részesülőknek 52 hét után újra regisztrálniuk kell, ezzel együtt átfogó munkafelmérés készül velük	2009. jan. „Újrakezdés” program – a már 6 hónapot ledolgozó mn-iek számára 16 hetes támogatási program, amely a kieső adókedvezményt pótolja és 100 \$-ral megnövelte a heti segélyt 2011. jan.-ig	2008. okt., majd 2010-ben emelik a családi adókedvezményt
Lengyelo.		az országos mn. ráta kétszeresét mutató régiókban a jogosultsági időtartam csökkentése, 2009-től, 2010-től az ellátás nagyságának növelése	
Portugália	2010 elején a jogosultsági kritériumok lazítása, a 6 hónapon belül újra munkába állók számára a korábbi teljes értékű jogszerző idejük megtartásának bevezetése	a 6 hónapnál régebbi munkanélküliek ellátásának időleges kiterjesztése 2009/2010-ben	

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

	A mn. ellátásra/segélyre való jogosultságban történt változás	A mn. ellátás/segély bőkezűségében történt változás	A legalsó jövedelempótló segélyben történt változás
Spanyolo.	a rövidített munkaidőben dolgozók vagy felfüggesztett alkalmazottak jogosultságának megtartása	2009 során az ellátás azonnali folyósítása (az elbírálási periódus nélkül)	2009-ben növelik a családi pótlékot
USA	időleges szövetségi támogatás azoknak az államoknak, amelyek enyhítették a jogosultsági kritériumokat (pl. részmunkások, rendszertelen munkát végzők)	az ellátás 26 hétről 99 hétre történő kiterjesztése (államok között differenciáltan) 2012. januárig, s ennek finanszírozásában 50%-ról 100%-ra emelték a szövetségi támogatást	2009/2010 során a folyósítás időkorlátját ideiglenesen eltörölték (kivéve, ha megfelelő munkaaajánlatot kaptak)

Forrás: OECD Employment Outlook, Database, 2011.

Ugyanakkor a szociális segélyezés (helyenként a családtámogatások) eszközeivel erősítették is a szegénység, elszegényedés elleni védelmet. 2007 és 2009 között az OECD országokban emelkedett a GDP segélyezésre fordított hányada, átlagosan 1,9 százalékkal. Ez az adat egyrészt a csökkenő GDP-ből, másrészt a segélyezésre jogosultak számának növekedéséből adódott. A legmagasabb, 5 százalékos volt ez a növekedés Írországban, de elérte a 3 százalékos Finnországban, Görögországban, Spanyolországban és az Egyesült Államokban is. A szociális segélyezés, a szegénység ellen védő jövedelemtámogatás növekedése csak kevésbé tudta ellensúlyozni a hirtelen megugró munkanélküliséggel megnövekedett szegénységi kockázatokat. Az OECD kiadványa a mély recesszió körülményei közepette megfontolásra ajánlja a munkanélküli ellátásra való jogosultság időtartamának átmeneti megemelését, különösen azokban az országokban, ahol az ilyen jogosultsági időtartam relatíve alacsony, és ahol a tartós munkanélküliek szociális segélyezése korlátozott. Természetesen egyúttal figyelmeztet e lépésekre a közkiadásokban megjelenő következményeire és arra, hogy a munkaerő aktiválását célzó ösztönzőket ugyanakkor nem célravezető tompítani továbbra sem. Az aktiválás szempontjai tehát élnek tovább, de fokozott közfigyelmet (és eszközöket) kell szentelni az elszegényedés tömegessé válásának megakadályozását célzó szociális támogatásoknak, ellátásoknak és szolgáltatásoknak egyaránt (OECD, 2011).

Irodalom

- ADECRI 2008: La protection sociale en France, Paris
 Barbier J.-C. 2004: Systems of social protection in Europe: Two contrasted paths to activation, and maybe a third, In: Lind J, Knudsen H., Jorgensen H. (szerk.) *Labour and Employment Regulation in Europe*, Brussels, Peter Lang, 233–254

- Barbier J.-C. 2005: The European Employment Strategy: a channel for activating social protection? In: Zeitlin J., Pochet P., Magnusson L. (szerk.) *The Open Method of Coordination in Action: the European Employment and Social Inclusion Strategies*, Brussels, Peter Lang
- Bonvin J.-M. 2008: Activation policies, new modes of governance and the issue of responsibility, *Social Policy and Society* 7 (3); 367–77
- Bonvin J.-M., Farvaque N. 2006: Promoting capability for work, the role of local actors, In: Deneulin S et al. (szerk.) *The Capability Approach: Transforming Unjust Structures*, Dordrecht: Springer, 120–142
- Bonvin J.-M., Orton M. 2009: Activation policies and organisational innovation: the added value of the capability approach, *International Journal of Sociology and Social Policy* 29 (11) 565–574
- Casa R. P. 2005: Minimum income standard in enlarged EU: the case of Guaranteed Minimum Income Schemes, *working paper II, Setting Minimum Social Standards across Europe*, Observatoire social européen
- Clasen J. 2005: *Reforming European Welfare States: Germany and the United Kingdom Compared*, Oxford, Oxford University Press
- Clasen J, Clegg D. 2006: Beyond Activation: Reforming European Unemployment Protection Systems in Post-industrial Labour Markets, *European Societies* 8 (4) 527–553
- Comité national d'évaluation du rSa 2011: Rapport final, Paris, http://www.solidarite.gouv.fr/IMG/pdf/rapport_RSA_15dec2011_vf-2.pdf
- Commission of the European Communities 2006 A: Communication from the Commission to the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Concerning a consultation on action at EU level to promote the active inclusion of the people furthest from the labour market, Brussels (8 2 2006) COM (2006) 44 final
- Commission of the European Communities 2006 B: Approaches of Public Employment Services to Long-term Unemployment, Brussels
- Commission of the European Communities 2007: Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Modernising social protection for greater social justice and economic cohesion: taking forward the active inclusion of people furthest from the labour market, Brussels (17 10 2007) COM (2007) 620 final
- Commission of the European Communities 2008: Recommendation on the active inclusion of people excluded from the labour market, Brussels (30 09 2008) C (2008)
- Commission of the European Communities 2010: Európa 2020, Az intelligens és inkluzív növekedés stratégiája, Brussels, COM (2010)
- Council of the EU 2006: Joint Report on Social Protection and Social Inclusion, Brussels
- Council of the EU 2007: Joint Employment Report, Brussels
- Csoba J. 2001: A helyi önkormányzatok szerepe az EU foglalkoztatás és szociálpolitikájának érvényesítésében, In: Csefkó F (szerk.): *EU-integráció: önkormányzatok II.*, Budapest: Magyar Önkormányzati Szövetségek Társulása, 129–142
- Daly M. 2003: Governance and social policy, *Journal of Social Policy* 32. 1. 113–128
- Dean H. 2009: Critiquing capabilities: the distraction of a beguiling concept, *Critical Social Policy* 29 (2) 261–273
- Deneulin S., Nebel M., Sagovsky N. 2006: Introduction: the capability approach, In: Deneulin S et al (szerk.) *The Capability Approach: Transforming Unjust Structures*, Dordrecht: Springer 1–16
- Freud D. 2007: *Reducing Dependency, Increasing Opportunity – Options for the Future of Welfare to Work: An Independent Report to the Department for Work and Pensions*, Leeds, Corporate Document Services

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

- Halvorsen R, Jensen P. H. 2004: Activation in Scandinavian Welfare Policy –Denmark and Norway in a Comparative Perspective, *European Societies* 6 (4) 461–483
- Immervoll H. 2010: Minimum Income Benefits in OECD Countries – Policy Design, Effectiveness and Challenges, *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 100, OECD Publishing, <http://dx.doi.org/10.1787/218402763872>
- Immervoll H, Rochardson L. 2011: Redistribution Policy and Inequality Reduction in OECD Countries; What Has Changed in Two Decades? *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 122, OECD Publishing
- Kvist J. 2002: Activating welfare states. How social policies promote employment, In: Clasen J (szerk) *What Future for Social Security? Debates and Reforms in National and Cross-National Perspectives*, Bristol, Policy Press, 197–210
- Kvist J, Pedersen L. 2007: Danish labour market activation policies, *National Institute Economic Review*, 202, 99–112
- Lindsay C., McQuaid R. W. 2009: New Governance and the Case of Activation Policies: Comparing Experiences in Denmark and the Netherlands, *Social Policy & Administration* 43 (5) 445–463
- Lindsay C., Mailand M. 2004: Different routes, common directions? Activation policies for young people in Denmark and the UK, *Int J Soc Welfare* 13, Blackwell Publishing, 195–207
- Madsen P. K. 2006: How can it possibly fly? The paradox of a dynamic labour market in a Scandinavian welfare state, In: Campbell J. L., Hall J A., Pedersen O. K. (szerk) *National Identity and a Variety of Capitalism: the Case of Denmark*, Montreal, McGill University Press
- Promberger M. 2010: Hartz IV im sechsten Jahr, In: *Aus Politik und Zeitgeschichte (APuZ)* 40–41, 7–15
- OECD 2010: *Employment Outlook*, Moving Beyond the Jobs Crisis
- OECD 2011: *Employment Outlook*
- OECD 2011: *Society at a Glance*
- Orton M. 2011: Flourishing lives: the capabilities approach as a framework for new thinking about employment, work and welfare in the 21st century, *Work, employment and society* 25 (2) 352–360
- Salais R. 2003: Work and welfare: toward a capability approach, In: Zeitlin J., Trubek D. (szerk.) *Governing Work and Welfare in a New Economy: European and American Experiments*, Oxford, Oxford University Press, 317–344
- Schulze-Böing M. 2005: Success without a mandate – local authorities as labour market policy stakeholders in Germany, In: Kissler L, Zettelmeyer W (szerk): *Lokale Beschäftigungspolitik in Deutschland und Frankreich*, Campus-Verlag, Frankfurt am Main
- Schulze-Böing M. 2010: Inclusion and Local Development – Challenges for Local and Regional Government, *Revista de Asistenja Sociala*, IX (4) 147–153
- Schulze-Böing M. 2011: Improving synergies and increasing productivity in active inclusion – challenges for management and governance, presentation *European Social Network, Spring seminar, Budapest*, 17–18 May
- Seillier B. 2008: Rapport d'information au nom de la mission commune d'information sur les politiques de lutte contre la pauvreté et l'exclusion, Paris, www.senat.fr/rap/r07-445-1/r07-445-11.pdf
- Sen A. 1993: Capability and well-being, In: Nussbaum M., Sen A. (szerk.) *The Quality of Life*, Oxford, Oxford University Press, 30–66
- Sheen V. 2010: Precarious employment, workfare and social protection for disadvantaged women in Australia: international implications, In: Eyébiyi E. P., Herrmann P, Sheen V. (szerk.) *Global Crossroads in Social Welfare – Emergent Issues, Debates and Innovations across the Globe*, Europäischer Hochschulverlag GmbH & Co KG, Bremen, 179–200
- Simonyi Á. 2010: „Workfare“ or Active Social Inclusion In: Eyébiyi E. P., Herrmann P., Sheen V. (szerk.) *Global Crossroads in Social Welfare – Emergent Issues, Debates*

Simonyi: Aktiválás – foglalkoztatás- és szociálpolitikák eszközeinek és intézményeinek...

and Innovations across the Globe, Európaischer Hochschulverlag GmbH & Co KG, Bremen, 165–178

Støren–Vaczy B. 2011: Befogadó munkaerő-piaci stratégia Norvégiában – nincsenek jogok kötelezettségek nélkül, *Kapocs*, X. 2. 32–41

Terpstra J. 2002: Co-operation between social security and employment services; evaluation of a reform strategy in the Netherlands, *International Social Security Review*, 55, 3, 39–55

The Economist 2011: Making work pay, welfare in France, June 18th, 35–36

The Guardian 2012: Lords inflict triple welfare bill defeat on government, January 12th, www.guardian.co.uk

Van Berkel R., Borghi V. 2007: New modes of governance in activation policies, *International Journal of Sociology and Social Policy*, 27. 7/8, 277–286

Van Berkel R., Borghi V. 2008: Introduction: the governance of activation, *Social Policy and Society*, 8., 3, 331–340

van Oorschot W. 2004: Balancing work and welfare: activation and flexicurity policies in The Netherlands, 1980–2000, *Int J Soc Welfare* 13, 15–27 Blackwell Publishing

GYŐRI PÉTER

Elszabotált reformok – „Tékozló koldus ruháját szaggatja”

Dialogus Mózer Péterrel

Dialogus, vagyis párbeszéd, értelmes, embert próbáló kérdések és válaszok, együttgondolkodás – ezek a meglévő meghaladásának, az új kigondolásának, a teendők megtervezésének nélkülözhetetlen keretei, eszközei. A tett halála az okoskodás – mondja Lucifer, Madách Ember tragédiájában, azonban okos gondolatok hiányában építkező tettek sem születhetnek. A kritikai gondolkodás talán legjobb formája a dialógus, így született a „Tékozló koldus ruháját szaggatja” – A szociális szolgáltatások és támogatások újraépítésének programja című munkánk, Mózer Péterrel közösen. Ezért ezt a formabontó stílusjátékot, a dialógusformát választottuk most, az erről való beszámoló megírásakor is.

Mózer Péter 1996-ban végzett az ELTE szociológiai, illetve szociálpolitikus-szociális munkás szakon, immár évek óta tanít szociálpolitikát, magam 1985 óta tanítok, némi megszakításokkal ezen a szakon. 2002-től szakértőként részt vettünk az ún. SZOLID projekt munkálataiban, de miután azt láttuk, hogy ezek a munkálatok megakadtak, ugyanakkor a megoldandó és egyre sürgetőbb problémák megmaradtak, 2005-ben úgy döntöttünk, hogy független szakértőként hozzálatunk e munkálatok folytatásához, aktualizálásához. Ennek egyik eredményeként készült a „Tékozló koldus ruháját szaggatja” címen elhíresült javaslatcsomag, amelyben a hazánkban kialakult szabályozási – finanszírozási – döntéshozatali rendszerhez képest merőben új koncepciót vázoltunk fel – maximálisan figyelembe véve a korábbi hazai és a létező nemzetközi tendenciákat, megoldási módokat.

– Nem hagyhatjuk ki az előzmények közül az ún. SZOLID projektet. Szerinted mi volt e reformkísérlet bukásának az oka?

Több rendszerhiba is megfigyelhető volt, amelyek közül talán egy is elég lett volna ahhoz, hogy ne valósuljon meg egy reformkísérlet. Első a szervezeti-döntéshozatali probléma. Még Csehák Judit minisztersége alatt, 2002-ben elindult az ún. SZOLID program. Kevesen tudják, hogy ez a „Szociális Törvény Lehetséges Megújítása és a Szociális Igazgatás Demokratikus, Távlatos Fejlesztése” formájú, nagy ívű megnevezés frapáns rövidítése. Az első Népjóléti Minisztériumot – melyet 1988–1990 között Csehák Judit vezetett – az első Orbán-kormány Szociális és Családügyi Minisztériummá keresztelte át, amelyet azután a 2002 tavaszán megalakult Medgyessy-kormány összevont az egészségüggyel, s az így megszületett Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztériumot

egészen másfél éven keresztül „ismét” Csehák Judit vezette. A kormány jóléti fordulatot hirdetett, és a 100 napos program keretében számos jövedelempolitikai intézkedést hozott. Ezekhez kapcsolódott az akkor már éppen 10 éves Szociális törvénynek az alapos felülvizsgálata. Ahogy a program felvezetője fogalmazta: „Jogi, intézményi, igazgatási átalakításról, a működésmód, a finanszírozás és a jogosultságok korszerűsítéséről, a valóban szektorsemleges partnerség tisztázott feltételeinek harmonizációjáról, egyfajta szociális mechanizmus-reformról van itt szó.”¹

Számos tanulmány készült a SZOLID program keretében, és rengeteg megbeszélés, konzultáció kísérte a programot.² De most csak egy metzsetet kiemelve: a SZOLID programot végig jellemezte a külső szakértők és a belső szakemberek ellentéte, konfliktusa(?), minimum szerepvávara. A miniszter talán nem bízott a belső, a minisztériumi apparátusban dolgozó szakemberek mindegyikének koncepcionális felkészültségében, elhivatottságában, s ezért az egyes szakterületek neves, államapparátuson kívüli szakembereit kérte fel a munkára, de legalábbis a részletes koncepció kidolgozására. A sok szakértőt érintő felkérésnek bizonyosan oka lehetett a bizalmi dimenzió túl az is, hogy ezzel a „bevonással” remélhető volt, hogy a szakma nem fogja opponálni a majdani jelentős változásokat, sőt, azok mellett szóvivőként is kiáll.

E megoldás következtében azonban a belső, minisztériumi apparátus emberei a folyamat partvonalára kerültek, az ő – amúgy sem túl heves – elkötelezettségük a változtatások mellett a minimumra fagyott, miközben a „külső szakértők” sokszor hosszú és terméketlen, nemegyszer elméletieskedő vitákba, megbeszélgetésekbe bonyolódtak.

Szerintem a külső-belső szakemberek munkájának divergálásához súlyos vezetői hibák is erősen hozzájárultak: véleményem szerint hiányzott a határozott vezetői elkötelezettség, szándék a változtatások végigviteléhez, ezért hiányzott a munkálatok markáns, vezetői irányítása, és én úgy éreztem, hogy végig hiányzik a tényleges szakmai kompetencia, hozzáértés, annak terén, hogy mit is akarunk, milyen irányba menjünk, és ez sokszor a program teljes szétesésével fenyegetett, vagy nem is csupán fenyegetett.

Az a tény, hogy két sínpáron futott a külső szakértői és a belső apparátusi csapat, jó esetben párhuzamosan, de gyakrabban divergálóan, igen tanulságos pillanatokat eredményezett. A külső csapat mondjuk tartott valahol az irányok kijelölésében, miközben a belső csapat éppen bőszen dolgozott a Szociális törvény valamely lényeges pontjának aktuális módosításán. Az „élet által kikövetelt” módosítás, amely adódhatott költségvetési okokból, különböző szakmai lobbik nyomására, vagy belső bürokratikus működésből, többnyire köszönő viszonyban nem volt azzal, amit a külső csapat képviselt. A felkért szakértők így rendre átélhették, hogy munkájuk fölösleges, hogy elmegy mellettük a való működés, és hogy csak vesztesként kerülhetnek ki ezekből a helyzetekből. Sőt, rendre oppozícióba kerültek azzal a vezetéssel, amely tanácsadóként felkérte

¹ Tájékoztató a Szociális törvény megújítását megalapozó munkálatokról: <http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=872>

² SZOLID tanulmányok, dokumentumok: <http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=872&articleID=6206&ctag=articlist&iid=1>

őket. A belső apparátus pedig folyamatosan meggyőződhetett arról, hogy a helyzet számukra ugyan kellemetlen, de azért itt nincs sokkal többről szó, mint hogy egy gittegylet dolgozik valami megvalósíthatatlanon, a fejük fölött, vagy mellettük.

Azt is be kell vallanom, hogy számomra – aki sokkal kevésbé vagyok elméleti szociálpolitikus, mint inkább gyakorlati, terepen tevékenykedő szakember – gyakran szintén gittegyletnek tűnt egy-egy SZOLID projektbeli összejövétel. Persze, nagyon fontosak az elméleti viták, de nem kevésbé fontos végül is eljutni a szilárd elméleti alapokhoz, értékekhez, célokhoz, majd elkezdni megszerkeszteni a konkrét teendőket. Nem érzékelttem, hogy ezen az úton végig akar, végig tud menni a SZOLID programban részt vevők többsége. Kötetnyi remek okfejtés, javaslat készült anélkül, hogy operacionalizálták volna, vagy átültették volna a gyakorlatba.

A nagyobb probléma így az volt, hogy nem látszódtak a SZOLID program tényleges megvalósításának a körvonalai. Teljesen homályba veszett, hogy ilyen szervezeti körülmények között hogyan fogják a külső szakértők koncepcionális elképzeléseit, javaslatait hasznosítani a belső apparátusban, lefordítani a tényleges szabályozás, működtetés nyelvére.

Hangsúlyozom, ez csak egy kicsi metszete annak, miért is nem valósult meg az ún. SZOLID projekt.

2003 szeptemberében a lemondott Csehák Judit posztját Kökény Mihály vette át. Decemberben még elkészült a SZOLID projekt tanulmányainak összefoglalója, a munkálatok azonban abbamaradtak. 2004-ben, súlyos koalíciós válságokat, gazdaságpolitikai vitákat követően Medgyessy is lemondott és átadta helyét Gyurcsány Ferencnek. Az egészségügy ismét önálló minisztériumot kapott, s az újonnan megalakított Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium vezetője Göncz Kinga lett.

– De hogyan lett ebből „tékozló koldus”?!

Ha emlékszel, te (Mózer Péter) valamikor 2005–2006 fordulóján kerestél fel azzal, hogy írjunk valamit közösen, az önkormányzati szociális-jóléti rendszer újraépítéséről. Te az ELTE oktatójaként, tanácsadóként elsősorban elméleti szociálpolitikusi, illetve makro ismereteket hoztál, elsősorban a pénzbeli ellátásokra, családtámogatásokra vonatkozóan dolgoztál ki korábban javaslatokat. Magam a BMSZKI szakmai vezetőjeként, több alapítvány szervezőjeként a napi munkában tevékenykedtem, a napi szabályozók, finanszírozás, taktikák világában, önkormányzati döntéshozóként, helyi politikusként és szervezetek működtetőjeként.

Nekem korábbról nagyon jó személyes tapasztalataim voltak arról, hogyan lehet együtt dolgozni, gondolkodni valakivel. Én legjobban párban, szerzőtársal szeretek munkálkodni: együtt gondolkodunk, kételkedünk, jutunk valamire, aztán én papírra vetem, újra átgondoljuk, közösen megpróbálunk végigmenni egy gondolati úton. Ezt a munkamódszert ajánlottam. Magam „nem vagyok kész”, de sok minden forog bent, amit érdemes közösen átgondolnunk. Érdemes végigmennünk, hogy jutunk-e valamire, hogy miképp lehetne átalakítani a meglévő szociális szolgáltatások rendszerét. Teljes gondolati szabadságot adtunk

magunknak, de mindig mindenre rá lehetett kérdezni, kételkedni lehetett, a realitásokat számba venni. Ahogy e szakmában is használjuk: a „sollen” és a „sein” közötti reális átmenetet gondolatban és tettekben is hogyan lehet megvalósítani.

Szociális politikában élő szakemberekként fontos számba vennünk azt a politikai környezetet, amelyben munkálkodni kezdtünk. 2004 végén – az MSZP és az SZDSZ mély és permanens koalíciós kormányzati válságától övezve –, miután megbukott a Medgyessy-féle kormány, Gyurcsány Ferenc lett a kormányfő. Az új kormányfő megújulást ígért, nagy szerkezeti átalakításokat, jelentős területeken reformokkal kecsegtetett – de hát 2005 inkább a választásokra való felkészüléssel telt el. Mi a magunk részéről azt gondoltuk, hogy a lassan már közelebb 2006-os választásokra letehetnénk az asztalra egy reformkonceptiót, már amennyiben képesek vagyunk egy ilyen kigondolására, megfogalmazására. Utólag is azt gondolom, hogy a legnagyobb kihívás önmagunk voltunk, a „nézzük meg, magunk mire vagyunk képesek” felszólítása. Helyi politikusi múltamból megtanultam, mi a reális, valós helye, szerepe az egyénnek, az egy szem szakértőnek, politikusnak, döntéshozónak a nagy rendszereken, a nagy folyamatokon belül. Mert amit és ahogyan valaki akar, kigondol, az egyáltalán nem biztos, hogy megvalósul, illetve hogy úgy valósul meg a folyamatok sodrásában, ahogyan ő elképzelte. Ha azonban csupán beszélünk a változtatások szükségességéről, akkor ez önmagában, a rendszerek által nem tud életre kelni, ehhez mindig valakinek konkrétan is meg kell fogalmaznia a szükséges teendőket; intézkedni kell, szervezni kell, tenni kell a dolgot. Vagy másképp: a szándék, az akarat, az egyéni konkrét cselekedet nem elégséges, de szükséges előfeltétele a változtatásnak.

Nos, e rendszeres beszélgetések eredményeként készült a „Tékozló koldus ruháját szaggatja”, Az önkormányzati szociális ellátórendszer újraépítésének stratégiája (programtervezet, 0. változat) című dokumentum, amelyben tézisszerűen összefoglaltuk a szociális ellátórendszer aktuális súlyponti problémáit, az átalakítás szükségességének indokait, a javasolt átalakítás főbb irányait, az egyes főbb irányok lehetséges megvalósítási vázlatát, néhány területre vonatkozó modelltípusokat és az átalakítás megvalósításának általunk javasolt lehetséges lépéseit.³

– Azt hiszem, érdemes részletesebben is elmondani, hogy mit jelent ez.

Tulajdonképpen onnan indultunk, hogy ugyan forognak pénzek a szociális támogatások világában, de azok valahogy sehogy sem érik el a céljukat. A szolgáltatások működnek, úgy-ahogy, a pénzbeli támogatások csordogálnak, de mintha elmaradna a célok megvalósulása. A szegénység, a nyomor mintha folyamatosan inkább nőne, annak ellenére, hogy vannak – ha szerényen is – források. És mintha a források elszivárgása, hatékony felhasználásának hiánya nem egyszerűen eseti jelenség lenne – amely kontrollal, nagyobb odafigyeléssel kiküszöbölhető –, hanem

³ Győri Péter – Mózer Péter: „Tékozló koldus ruháját szaggatja” – A szociális szolgáltatások és támogatások újraépítésének programja. 2006. A teljes dokumentum megtalálható a gyoripeter.fw.hu honlapon, illetve a Szociális Szakmai Szövetség és más szociális szakmai honlapokon: <http://bmszki.hu/file/tekozlo/tekozlo01/Tekoizlo01Avaltozat.doc>

strukturális, szabályozási-finanszírozási okokra vezethető vissza. Innen az – egyébként Moldova Györgynek a magyar egészségügyről írt szövegéből kölcsönzött – „tékozló koldus”, a keveset is elpazaroljuk, s ettől még szegényebbek leszünk.

Végül is arra jutottunk, hogy egy rossz, ámbar öngerjesztő úton indult el a hazai szociális szolgáltatások szabályozása, finanszírozása, amikor a „buta, de biztonságos” normatív támogatások rendszere kialakult. Arra jutottunk, hogy az állam tisztázatlan célok alapján és így ellentmondásos, alkalmatlan eszközök felhasználásával vásárol szolgáltatásokat a szociális szektorban. Nem vásárol szolgáltatásokat ott, ahol a legnagyobb a baj, és milliárdokat költ olyan támogatásokra, ahol erősen kétséges, hogy annyit kéne költenie. Ezzel még tovább növeli az amúgy is elviselhetetlen egyenlőtlenségeket. Arra jutottunk, hogy azzal a túlszabályozással, újraelosztással, amellyel a normatív támogatások rendszere óhatatlanul együtt jár, agyonnyomta az állam a helyi kezdeményezéseket, a problémaközpontú szolgáltatásokat, az önálló helyi, önkormányzati szociális szolgáltatások kivirágzásának lehetőségét.

Arra jutottunk, hogy végül is túl sok problémára akartak választ adni központi állami eszközökkel, nem kis részben az érintett, vagy érdekelt lobbik, szakmai-fenntartói csoportok nyomására, és ez sikertelenségre volt ítélve. Mondhatnánk, sokat akar a szarka, de nem bírja a farka – de hát valóban el kell döntenie, hogy adott források mentén melyek azok a támogatások, amelyeket valóban felvállal az állam, s ez a prioritás nem is biztos, hogy országosan egységes kell legyen.

Szerintem nagyon fontos volt, hogy érdemben foglalkoztunk a pénzügyi ellátások és a szolgáltatásban nyújtott ellátások összekapcsolásának lehetőségeivel. Amikor újra meg újra racsodálkoztunk a Szociális törvény ezen ellátásokat szabályozó fejezeteire, azok teljes összefüggéslenségére, az összevissza kategóriahasználatra, a két szféra logikájának összehangolatlanságára, nem tudtunk erre más magyarázatot adni, mint azt, hogy egy épületben két főosztály nem is beszél egymással évek óta, és hogy különböző lobbik és döntéshozói elképzelések alakítják a pénzügyi és a szolgáltatásbeli fejlesztéseket, támogatási formákat. Szerintem nagyon fontos volt, hogy újra meg újra fölítettük az obligát kérdést: miért nincsenek ezek a formák összehangolva? Hogyan lehetne az összhangot, sőt az átjárhatóságot megteremteni e támogatások között? A válaszok keresése közben derült ki számunkra is – mint sok más esetben –, hogy ha kicsit utánanéznünk, más országokban számtalan jó példát, jó gyakorlatot találunk. Sőt, egyre inkább az volt a benyomásunk, hogy itt szinte egy hungarikumról van szó, hiszen sehol a világon nincs olyan kesze-kusza, pazarló, de egyben szegényes, átgondolatlan szociális támogatási rendszer, mint amilyen nálunk sok év alatt, sok hatás alatt kialakult.

Nem tudom, mekkora intellektuális sikerrel, de próbáltunk megbirkózni azzal a kérdéssel is, hogy ha a forrásallokáció nem ósbuda automatizmussal, a normatív támogatás csatornáin keresztül folyik szét, akkor ki, hol, minek alapján döntene a szolgáltatásokról, a szolgáltatásvásárlásról, a szolgáltatásfejlesztésről. Akkor még működtek az ún. Regionális Szociálpolitikai Tanácsok, működtek Regionális Fejlesztési Tanácsok is és működtek a szolgáltatásvásárlás területén hasonló szervezetek az egészségügyben is. Ezek és a megismert külföldi példák alapján egy meglege-

tősen kimódolt döntéselőkészítési, döntéshozatali rendszert javasoltunk, amely egyensúlyban tartja a szubszidiaritás elvét (meghatározóak legyenek a terepközeli információk, tapasztalatok a szükségletekről) és a központi költségvetés mint egyik végső vásárló szándékainak az érvényesülését is. Természetesen „zart kasszában” gondolkodtunk, mert a „nyílt végű támogatásokat” teljesen irreálisnak ítéltük mindvégig.

A „Tékozló koldus” javaslatcsomag ezen utóbbi, szervezetrendszerre vonatkozó részét igen érzékenyen érintette a párhuzamosan dübörgő ún. egészségügyi reform története. Amikor a javaslatunkat kidolgoztuk, éppen óriási munkálatok folytak a hazai egészségügy átalakítására vonatkozóan. Szerintem mindenki emlékszik azokra a napi vitákra, izgalmakra, amelyek a kórházak racionalizálására, újraszervezésére, részben bezárására irányultak. Szinte ez volt az akkori koalíciós kormány legfőbb reform-projektje. Azt nem tudom, mennyire emlékezetes, hogy ebben az átalakítási folyamatban kulcsszerepet szántak a Regionális Egészségügyi Tanácsoknak. Mi azt gondoltuk, hogy ha az egészségügy átalakítása nagy konfliktusokkal, de végbemegy, azt követően napirendre kerülhet a szociális ellátások átalakítása is, és ennek során abban analóg módon fontos szerepet játszhatnak majd a Regionális Szociálpolitikai Tanácsok. Amikor az egészségügyi reformtervek látványosan bebuktak, bizony lezuhant a mi bizodalunk is abban, hogy lesz-e valaha átalakítási lehetőség a szociális ellátások terén.

– De egy szakértői javaslat, bármilyen gondolatébresztő is, csak egy papír. Hogyan válhat ez valósággá?

Itt megint visszatérnék a SZOLID program bukásának, illetve elhalásának tanulságaihoz. Nemcsak az volt látható, hogy az általam említett külső és belső szakértői körök kölcsönösen tartottak egymástól, hanem az is, hogy a szakmában dolgozók folyamatosan rettegtek attól, mi is készül a „fejük fölött”. Amúgy is van egy félelem mindenfajta változástól, hát még, ha annak körvonalai ismeretlenek, az felülről jön, „csap le”, ráadásul összekeveredik az apparátus megállíthatatlan, sokszor öncélú mozgásaival, korrekcióival.

Ezért is, és persze a helyzetünkből adódóan is, mi más megoldást próbáltunk választani. Megpróbáltunk alulról felfelé építkezni. Amikor úgy éreztük, hogy készen vagyunk annyira a javaslatunkkal, hogy azt már mások is elolvashatják, ez nem volt egyéb, mint két független szakértő magánjavaslata. Senki nem kért fel bennünket ennek elkészítésére, senki vel nem szerződöttünk, otthon készült, ami elkészült.

Úgy gondoltuk, hogy először közeli barátainkkal, kollégáinkkal, a SZOLID projektben is részt vevő szakértőkkel kezdjük az eszmecsere-t a változtatások szükségességéről, a javaslatok irányáról, ebbe privát érdeklődőként folyamatosan, az önkéntesség mentén bevonjuk a szakapparátus érdeklődő tagjait, majd a szélesebb, intézményműködtető, -fenntartó körrel folytatjuk az együttgondolkodást.

Utólag azt kell mondanom, hogy az elgondolás alapvetően nem volt rossz, javaslataink fogadtatása messze felülmúlta minden várakozásunkat, azonban e folyamat végeredménye – a megvalósulás oldaláról nézve – mégis erősen megkérdőjelezhető.

Azt természetesen érzékeltük, hogy a reformlendület, vagy szerényebben fogalmazva, a szükséges és évek óta tologatott átalakítási lépések lendülete 2005 második felére teljesen lefulladt. Ez irányú érdemi munkálatok nem folytak. Nem véletlen, hogy mi is privát, magánkezdeményezésként vágtunk bele a javaslatcsomagunk elkészítésébe. A 2006-os választásokra készülő pártok programjaiban az egész szociális támogatási, ellátásszervezési kérdéskör lényegében elsikkadt. Másokhoz hasonlóan mi sem tudtuk, hogy milyen politikai erők kerülnek hatalomra 2006 tavaszán. Azt tűztük magunk elé, hogy ha képesek vagyunk rá, akkor nyilvánosságra hozzuk a javaslatainkat még azelőtt, hogy eldőlnének a választások. Akik hatalomra kerülnek, dolgozzanak belőle, ha úgy gondolják helyesnek. A dokumentumot nyilvánosságra hoztuk 2006. április 22-én a semleges szocialis.szakma@primlista.hu elektronikus fórumon, a szakmai párbeszéd kezdeményezése érdekében. (A parlamenti választások második fordulója április 23-án volt.) Ezt követően számos fontos írásbeli vélemény, kiegészítés érkezett. A programjavaslat első nyilvános vitájára 2006. május 8-án került sor, majd szűkebb szakértői körben, ezt követően az ELTE TáTK Szociálpolitika-Szociálismunka Tanszék munkatársaival folytattuk a megkezdett megbeszéléseket. Amire nem is számítottunk: május 23-án Gyurcsány Ferenc konzultációs megbeszéléseinek keretében Bugarszki Zsolt, Kósa Eszter, Csoba Judit és én fejtettük ki a tervezetben foglaltakat, majd szakmai megbeszéléssorozatunk⁴ következő nyilvános vitáját követően, május végén Hajdúszoboszlón a szociális igazgatás éves országos konferenciájának keretében külön szekcióban vitattuk meg a programot.⁵

2006. június elején megalakult a második Gyurcsány-kormány. A korábbi minisztériumot teljesen átalakították, most a munkaüggyel vonták össze, lett belőle Szociális és Munkaügyi Minisztérium, melyet egészen egy éven keresztül Kiss Péter vezetett (aztán belőle „államminiszter” lett, posztján Lamperth Mónika, majd Szűcs Erika követte...). Új idők és új szelek fújtak. Az új miniszter nemcsak jelentős politikai befolyását, de népes magánstábját is hozta, és nagy ívű, fontos elképzeléseit. Komolyan gondolta, hogy össze kellene vonni, de legalábbis össze kellene hangolni a munkaügyi-foglalkoztatási és a szociális politikát. Egyszerre próbált nekikezdeni ennek, és mindkét terület intézményi-szabályozási rendszere megreformálásának. Sok rettegés, ellenállás és valós hiba kísérte e tevékenységet. A „Tékozló koldus” munkálatok – immár félig-meddig intézményesült keretek között – az új kormányzati törekvések hatására feléledtek. A javaslatcsomagban megfogalmazottak egyes elemei beépültek, részben a megszületett kormányprogramba, részben több minisztériumi dokumentumba. A további „részmunkálatok” számos területre kiterjedtek:

- A központi normatívák kiváltásának technikája, új pénzbeli támogatási formákkal; az erre vonatkozó számítások.

⁴ A sorozat tematikája: <http://bmszki.hu/file/tekozlo/tekozlo02/Sorozat.doc>

⁵ Győri Péter – Mózer Péter: Az önkormányzati szociális ellátórendszer újraépítésének stratégiája, Programtervezet 01 változat, Nyilvános megbeszélés, 2006. május: <http://bmszki.hu/file/tekozlo/tekozlo02a/hajduszoboszlo.ppt>

- Az otthoni és intézményes ápolás-gondozás szabályozása, finanszírozása, alapvető átalakításának részletes megoldási módjai.
- A Szociális törvény új szabályozási koncepciójának elkészítése.
- A regionális szintű kapacitásszabályozás, döntési-finanszírozási mechanizmus részletes kidolgozása.
- A kistérségi szintű szolgáltatásszervezésre vonatkozó részletes javaslat (ezen belül a foglalkoztatási rendszerrel összehangolt ún. Kistérségi Integrált Közszolgáltató Szervezetek hálózatára vonatkozó javaslat elkészítése)⁶.

Közben „misztikus” dolgok sorozata is történt: a kormány megalkodását követően létrehozták az Államreform Bizottságot, amelyet Draskovics Tibor volt pénzügyminiszter kormánybiztosként vezetett. A minisztériumok kötelező házi feladata lett, hogy kidolgozzák saját reformjavaslataikat és azokat megküldjék a bizottságnak. A reformok vagy szabályozási tervek csak az Államreform Bizottság jóváhagyásával kerülhettek a kormány elé. De magának az Államreform Bizottságnak is szerveződtek albizottságai. Az egyik a szociális és foglalkoztatási ügyekkel foglalkozott. Az albizottságot ugyanaz a Bánfalvi István⁷, a Csehák-féle Népjóléti Minisztérium volt államtitkára vezette, aki a „sikeres” SZOLID projektet is összefogta. Más, hasonlóan átfogó koncepció nem lévén, ezeknek a munkálatoknak a során is részben a „Tékozló koldus” anyagaira támaszkodtak. Az általános célok között megfogalmazódott, hogy *„a kiterjedt szociális és foglalkoztatási eszközrendszer korszerűsítésének fő célja, hogy az ellátások és szolgáltatások váljanak a mainál jobban célzottá. Jussanak el elsősorban azokhoz, akiket a mélyszegénység – kiemelten a gyermekszegénység – ellen védeni, a hátrányos helyzetükből való kilábolásukban segíteni kell. ... A reformjellegű intézkedések, intézményi átalakítások iránya az, hogy a szociális, a munkaerő-piaci és a társadalombiztosítási ellátások, szolgáltatások váljanak összehangoltabbá, rugalmasabbá és hatékonyabbá. ... A beavatkozások fő irányai: A szociális, a foglalkoztatási és a társadalombiztosítási szolgáltatások összehangjának megteremtése, koordinációjuk intézményes biztosítása a régiók, kistérségek és a településeken nyújtott alapellátások terén egyaránt. ... A terület ágazati irányításának, felügyeletének, kapacitásszabályozásának, döntéshozatali és finanszírozási mechanizmusainak korszerűsítése. ... A különféle közszolgáltatások megvásárlására nem, vagy csak részben képes személyek, családok számára korszerű, összehangolt kompenzációs mechanizmusok kialakítása. A jóléti ellátásokra, szolgáltatásokra, ill. a kompenzációk igénybevételeire való jogosultságok kritériumainak részben újszerű megállapítása. A jövedelmi és vagyoni helyzet jogszerű megállapításában, az ellátások tervezésében és eljuttatásában az adatkezelési és egyéb eljárások korszerűsítése. ... Lakásreform-javaslatok egy korszerű szociális lakáspolitikára.”*⁸ Megint egy csomó tanulmány készült,

⁶ Győri Péter – Tanczos Éva: Az integrált szociális és foglalkoztatási szolgáltatások kialakításának lehetőségei, egyes kérdései, 2006. <http://bmszki.hu/file/tekozlo/tekozlo03/integraltszocifogi.doc>

⁷ Lásd: http://tancsicsakademia.hu/oktato/banfalvi_istvan

⁸ Államreform – szociális ellátások és foglalkoztatás. http://www.allamreform.hu/reform_socialis_ellatas.html

szerintem teljesen kaotikus tematikában, a tényleges változtatás kereteit kitűző, célirányos összefoglaló nélkül.⁹

Szerintem az ÁRB szociál- és foglalkoztatáspolitikai munkacsoportja ugyanúgy működött, mint korábban a SZOLID projekt. Széteső, strukturálatlan „beszélgetések”, hasznosnak tűnő, de inkább csak ötletrohamokat vagy tudományos elemzéseket tartalmazó tanulmányok megrendelése, tisztázatlan hatáskörökkel párosulva.¹⁰ Állandóak voltak a különböző erőközponatok közötti huzavonák, rivalizálások, helyezkedések, lobbizások. Ezek jobbra kioltották egymást, de legalábbis folyamatosan megakadályozták, hogy a kitűzött célok érdekében jól felépített szakmunka folyjék, amely valóban elősegítheti a megfelelő döntések meghozatalát. A szakminisztériumot vezető Kiss Péter és az ÁRB-t irányító Draskovics közötti személyes, koncepcionális ellentétet nem lehetett eltitkolni.

De más szempontból is szinte előre volt kódolva a munkálatok sikerelensége. Csak példaképpen: hogyan lehetne új alapokra helyezni és átjárhatóvá tenni a pénzbeli és szolgáltatásbeli ellátásokat, ha ezekkel teljesen különböző, egymással alig kommunikáló munkacsoportok foglalkoznak? Hogyan lehet az ápolás-gondozás finanszírozását, megszervezését racionalizálni, amikor a szociális és az egészségügyi kérdésekkel foglalkozó teamek nem is találkoznak egymással? Egyáltalán: hogyan lehet elképzelni a szociális szolgáltatások átalakításának menetrendjét akkor, amikor az önkormányzati feladatok újracsoportosításával, vagy éppen az égetően szükséges deregulációval egy-egy teljesen különálló munkacsoport foglalkozik? Vagyis az ÁRB ugyan éppen arra (is) szerveződött, hogy egyfajta agytrösztként, egyfajta kabinetrendszerben előkészítse az átfogó, több területet egyszerre érintő, komplex átalakítási lépéseket, mégis reprodukálta az ágazati és tematikus elkülönüléseket, a partikuláris érdekeket, az együttgondolkodás és együttműködés hiányát. Ez az egész, ugye, azért fontos számunkra, mert ebben az időszakban az ÁRB volt az a terep, vagy keret, amely esélyt nyújthatott arra, hogy sort keríthessünk a szociális ellátások alapvető átalakítására.

De nem tudom eltitkolni azt a benyomásomat – hangsúlyozom: benyomásomat –, hogy talán ez az egész államreform-bizottságosdi nem volt egyéb, mint fügefalevél, vagy egyfajta koalíciós egyensúly fenntartásának a kísérlete. Magyarul: úgy teszek, mintha bőszen elkötelezett lennék a nagy változtatásokra, az égető átalakításokra, ehhez forrásokat, embereket, szervezetek mozgatókat, de valójában magán a mozgás felmutatásán túl, a tényleges változtatásra nem vagyok elszánva, vagy ahhoz egyszerűen nincs elég politikai erőm. Nem tudom. De az volt a benyomásom, hogy az ÁRB-ben is egyre inkább heves látszatomunka folyik, a megvalósítás esélye nélkül.

Aztán az Államreform Bizottság is elhalt 2007 közepén, amikor Gyurcsány teljesen átalakította kormányát, a minisztériumban Kiss Péter helyére Lampert került.

Közben az NCSSZI-ben 2006. szeptemberében létrejött egy ún. „Szo-

⁹ Reformtervek a szociális ellátások és a foglalkoztatás terén. http://www.allamreform.hu/letoltes_szocialis_hazai.html

¹⁰ Reformtervek a szociális ellátások és a foglalkoztatás terén: hazai letölthető anyagok: http://www.allamreform.hu/letoltes_szocialis_hazai.html

ciális Szolgáltatások Megújítása” munkacsoport, mely a szakértők, ellátásban dolgozók lazábban szervezett körében próbálta összegyűjteni a meglévő ellátási formák átalakítására irányuló javaslatokat. Ennek során készült el a „Tékozlóból” az „A szociális szolgáltatások normatív támogatása” című munkaanyag¹¹, illetve az ehhez kapcsolódó szakértői vélemények, javaslatok¹². Továbbra is úgy láttuk, hogy a szociális szolgáltatások hazánkban kialakult normatív finanszírozásának javasolt átalakításától – többek között – a következő eredmények lennének várhatóak¹³:

- Pozitív irányban változik a szolgáltatást igénybe vevők helyzete a szolgáltatókkal való kapcsolatban.
- Átjárhatóvá válnak a hasonló szükségleteket kielégítő szolgáltatások.
- A szükségletek jobb kielégítésére ösztönzi a szolgáltatókat.
- A jelenlegihez képest javíthatja az anyagilag rászorultak hozzáférési esélyeit.
- Akadályozza a „szegény” és „gazdag” ellátások szegregációját.
- Költséghatékonyságra ösztönöz.
- A polgárok számára a jelenleginél sokkal átláthatóbb szabályokat biztosít.
- Lehetőséget nyújt a pénzbeli támogatások és személyes szolgáltatások összehangolására.

Az NCSSZI-s munkacsoport sorsa azonban a létrejöttétől kezdve bizonytalan volt, bár egyfajta közös gondolkodásnak ez is egy műhelye, fóruma lehetett volna. Az első, indító kör után ezek a munkacsoportos munkálatok – a kompetencia és az elszántság hiányában – nem folytatódtak.

Ezzel párhuzamosan, 2006 szeptemberétől, hosszabb szünet után folytattuk a korábban megkezdett, független szakértői megbeszélésorozatot. Az ekkor elkészült „A szociális szolgáltatások megújítása, jogosultsági/rászorultsági kritériumok” című dokumentumban egy teljes ütemezett menetrendet, munkarendet felvázoltunk, amelyek hozzájárulhattak volna ahhoz, hogy azután, belátható időn belül az érdemi változásokra sor kerülhessen.¹⁴

¹¹ Győri Péter: A szociális szolgáltatások normatív támogatása <http://bmszki.hu/file/tekozlo/tekozlo8/normativ%20tamogatas2.doc>

¹² A szociális szolgáltatások normatív támogatása című munkaanyag első változatához kapcsolódó háttéranyagok: <http://bmszki.hu/file/tekozlo/normativ-hatter/normativamelleklet.zip>

¹³ Győri Péter: A szociális szolgáltatások normatív támogatása <http://bmszki.hu/file/tekozlo/tekozlo8/normativ%20tamogatas2.doc>

¹⁴ Győri Péter: A szociális szolgáltatások megújítása, jogosultsági/rászorultsági kritériumok, 2006. szeptember. <http://bmszki.hu/file/tekozlo/tekozlo04/Aszocialisszolgmegujncsszi.doc>

Szerintem inspiráló volt például, hogy közben meghívást kaptunk a hajléktalanellátó szervezetek balatonföldvári, éves országos konferenciájára, ahol előadhattuk és megvitathattuk e fontos szakmai körben a koncepció fő elemeit, annak hajléktalanügyi vonatkozásait.¹⁵

Minden nagyobb átalakításnak sok-sok ága-boga van. Ezek közül tudatosan mindig egy-egy kicsi, de fontos ágon próbáltunk előre araszolni. „A szociális szolgáltatások és támogatások újraépítésének programja” című dokumentumban a szükséges és lehetséges átalakításokhoz kapcsolódó gyakorlati teendőket, megteendő lépéseket, az operacionalizálás módozatait, ütemezését is megpróbáltuk felvázolni. Érzékelhető volt, hogy minden megnyitott kérdéscsoport további folyamatos és intenzív munkákat igényel, beleértve ebbe az átalakításhoz nélkülözhetetlen nyilvános párbeszédet. Az általunk elkezdett „szociális saga” valahogy továbbfolytatódott. Eredeti terveinknek megfelelően fokról-fokra próbáltuk végiggondolni a „Tékozló koldus”-ban felvázolt programjavaslat egyes részeit, figyelembe véve a folyamatos megbeszéléseken felmerülő kérdéseket is. A normatív finanszírozás átalakítása mellett nagyon fontos kérdés volt a regionális, középszintű allokáció, döntéshozatal, szolgáltatásszervezés kérdése. Azt gondoltuk, hogy a „Tékozló koldus”-ban leírtak, az egyéb, ez irányú törekvések, a 2006 áprilisa óta elindított megbeszélések elégségesek lesznek ahhoz, hogy erre vonatkozóan időben elkezdődjenek az előkészítő munkálatok a tényleges döntéshozók körében, vagyis az apparátuson belül is. Nem ezt tapasztaltuk. Ezért is készítettük el 2006 novemberében „A szociális szolgáltatások átalakítása programja – kiegészítő vázlatpontok a regionális és kistérségi szolgáltatásszervezés és finanszírozás kérdéséhez” című munkaanyagunkat. A munkaanyag mellett megpróbáltuk közzétenni a háttéranyagok egy részét is, mert ezek számos, szerintünk igen hasznos, tanulságos szakmai dokumentumot tartalmaztak¹⁶.

Hónapról-hónapra araszoltunk előre, ám bizonyos szempontból folyamatosan csökkenő lelkesedéssel. Nem születtek meg azok a döntések, melyek a szociális szolgáltatások konszolidált reformjához elvezettek volna. Kapkodás és restriktió lett úrrá a döntéshozói szférán. Ilyen körülmények között is megpróbáltunk továbbhaladni a magunk választotta úton, anyagokat gyűjtöttünk, dolgoztunk föl, koncepciónk újabb részleteit dolgoztuk ki részletesebben. (Ezeket folyamatosan eljuttattuk az illetékes döntéshozókhöz, döntéshozókhöz.) Áttekintettük a szociális szolgáltatások aktuális jogosultsági-hozzáférési szabályait, s ennek

¹⁵ Mózer Péter: Tékozló koldus ruháját szaggatja. http://bmszki.hu/file/tekozlo/tekozlo7/T_kozl_koldus_ruh_j_t_szaggatja_.ppt

Györi Péter: A hajléktalanellátás lehetséges útelágazásai. [_http://bmszki.hu/file/tekozlo/tekozlo05/2006-A%20hajlektalanellehetselagaz.ppt](http://bmszki.hu/file/tekozlo/tekozlo05/2006-A%20hajlektalanellehetselagaz.ppt)

¹⁶ Györi Péter: A szociális szolgáltatások átalakítása programja – kiegészítő vázlatpontok a regionális és kistérségi szolgáltatásszervezés és finanszírozás kérdéséhez, 2006. <http://bmszki.hu/file/tekozlo/regio/regionalistanacs.doc>

A regionális és kistérségi szolgáltatásszervezés és finanszírozás kérdéséhez című munkaanyaghoz kapcsolódó háttéranyagok: <http://bmszki.hu/file/tekozlo/regio-melleklet/regio-hatter-szukitett.zip>

tényleges helyzetét, javaslatokat készítettünk ezek megújításának módjára.¹⁷

Folytatva a konkrét szabályozási javaslataink sorát, elkészítettük a Szociális törvény érintett fejezetének módosítására vonatkozó konkrét kodifikációs javaslatunkat, melyben mind a jogosultságok, mind a díjfizetés, mind a normatív támogatás merőben új, de itt és most megvalósítható újraszabályozására tettünk javaslatot. Ezt is eljuttattuk az illetékes fórumokra és „vártuk” a fejleményeket¹⁸.

Tudom, hogy ez a hosszúra nyúlt fölsorolás is csak az események egy töredékének a vázlata. Azt is tudom, hogy minden résztvevő vagy érintett mást és mást emelne ki ezek közül a folyamatok közül. De talán annyi látszik mindebből, hogy éveken keresztül, hónapról-hónapra, talán napról-napra intenzív munkálatok, gondolkodások, elemzések és javaslatok készültek az átalakítás szükségességéről, koncepcionális és részletes megvalósításának módozatairól is. E heveny munkálatok valahogy mégsem vezettek sehova.

– *De szerinted miért? ...*

Már többször emlegettem, de most sem állom meg, hogy ne említsem, talán egy személyvesztés áldozatai voltunk. Úgy tűnt, mintha „a politika” kész és nyitott lenne a szükséges változtatásokra, miközben ez a „kész”-ség, vagy egyszerűen a készség a változtatásokra, a tényleges elszántság valójában nem volt meg.

Ugye, mi azt az utat választottuk, hogy intellektuális és tapasztalati tőkénket mozgósítottuk, és nemcsak a miénket, hanem más elméleti és gyakorlati szakembereket is. Valahogy azt reméltük, hittük, hogy ezek együttese, egyfajta „kritikus tömegként” mégiscsak megmozdítja a döntéshozókat, vagy a döntéselőkészítőket. Vagy nem volt meg a kritikus tömeg, vagy elkalkuláltuk magunkat.

Ráadásul azt is meg kellett tapasztalnunk, folyamatosan, hogy miközben „a szakma”, mind az elméleti, mind a gyakorlatban dolgozó szakemberek, többnyire lelkesen fogadták kritikai, megvilágosító elemzéseinket, javasolt megoldási módozatainkat, számtalan „aha-élmény” résztvevői, szemtanúi voltunk a megbeszéléseken, közben ugyanők, vagy éppen mások, kevésbé agilis résztvevői a folyamatoknak, féltek, rettegtek a változásoktól. Mi pedig akkor is tudtuk, ma is tudjuk, hogy semmilyen garanciát nem vagyunk képesek felmutatni arra vonatkozóan, hogy a „jobbító” gondolatok nem fognak-e átfordulni az ellenkezőjükre, a tényleges megvalósítás során. Hogy a saját fegyverünk nem fog-e önmagunk ellen fordulni.

¹⁷ Mózer Péter: A szolgáltatásokhoz való hozzáférés (A jogosultsági szabályok újraértékelése) http://bmszki.hu/file/tekozlo/mozer/hozzaferes_szolg.hoz4.doc
További háttéranyagok: [_http://bmszki.hu/file/tekozlo/hatter2/hatteranyagok.zip](http://bmszki.hu/file/tekozlo/hatter2/hatteranyagok.zip)

¹⁸ Győri Péter: Támogatott szociális szolgáltatások. Javaslat a Szociális törvény IV. fejezetének módosítására. 2007. március. <http://bmszki.hu/file/tekozlo/tamszolg/tamogatott%20szocialisszolgaltatasok2.doc>; <http://bmszki.hu/file/tekozlo/tekozlo10/SZMI2007maj.ppt>
Győri Péter: Van-e kiút? A szociális ellátások jelenlegi szabályozási és finanszírozási rendszerének felülvizsgálata, 2009. <http://www.bmszki.hu/tekozlo/vanekiut>

Tudatos lobbizásunk során ugyan megpróbáltuk elkerülni a korábbi hibákat, egyenrangú, fontos szereplőkként bevontuk a közös gondolkodásba az apparátusokban dolgozókat, az alárendelt, vagy éppen fölrendelt szereplőket, amennyire tudtuk, bevontunk terepen, ellátásban dolgozókat, hogy ne rettegjenek a számukra ismeretlentől, mégis... Mégis, valahogy a kölcsönös félelem és bizalmatlanság falát nem voltunk képesek áttörni.

Azt se feledjük, hogy miközben születtek, alakultak a reformgondolatok, aközben évről-évre előkerültek az országos és helyi költségvetési konfliktusok, általában restriktív lépések, ezekhez kapcsolódóan évről-évre többször is toldozták-foltozták a létező Szociális törvényt, s ez a „közbizalmat”, a „közösen akarunk valamilyen irányba együttesen haladni” érzését folyamatosan erodálta.

Persze említhetnék más okokat is. Miközben már egyre több szereplő számára világossá vált, hogy a meglévő szabályozási és finanszírozási környezet rettenetes ellentmondásokkal terhes, nemhogy segítené, de folyamatosan nehezíti a hatékony, egyáltalán az értelmezhető szociális segítségnyújtást, aközben föltűntek tulajdonképpen ügyes „szerencsevadások”, és nagy ütemben, üzletszerűen elkezdtek kiszivattyúzni a forrás-milliárdokat. Nem tettek mást, mint fölismerték ugyanazokat a rendszerhibákat, amelyekről mi is szóltunk, csak éppen nem tanulmányok írásába fogtak bele, hanem „aprópénzre” váltották a felismeréseiket. Ezért is robbant, amikor 2009-ben elkészült az ún. ötszáz oldalas összefoglaló¹⁹, amely az elszivárgások tucatjaira világított rá, teljesen konkrét példák sorával, és bemutatta, hogy ezek a kialakult rendszerhibák következményei. Bennünket is meglepett, hogy mennyi szabályozási tisztázatlanság, kijátszási lehetőség lelhető fel a Szociális törvényben és a kapcsolódó jogszabályokban. Ha az ember az ügyeskedés fogalma felől közelít ezekhez, valóban egy kincsesbányát talál.

De hát ne csak a milliárdokat nyerő szerencsevadásoknak, hanem a saját intézményeiket kínkeservesen menedzselő, tisztességes kollégáknak is megvoltak és megvannak a maguk „kis titkaik”, a maguk költségvetési ügyeskedéseik, amelyek nélkül a jelen körülmények között szolgáltatást működtetni nem lehet. Miközben mindannyian pontosan tudták, mi miért és hogyan diszfunkcionális, reálisan félelmet érezhettek, hogy mi jöhet ezen ügyeskedések után. Csak példaként: ha én áttérek az átláthatóbb teljesítményfinanszírozásra – amelyre egyébként nagyon sok kolléga vágyva vágyik, talán nyugodtabban is aludna –, vajon megkapom-e akkor a tényleges teljesítményhez szükséges forrásokat? Melyeket ma nem kapunk meg. Reális félelem. Vagy, ha majd valahol érdemben döntenek a szükséges szolgáltatások finanszírozásáról, mi a garancia arra, hogy e döntések valóban a szükségletek, a jó munka, a jó teljesítmény alapján születnek meg? Nem uralom-bátyám alapon, nem politikai, vagy személyes, szervezetközi szubjektív megfontolások alapján? Mikor annyi példát lát mindenki ez utóbbira.

¹⁹ Dr. Gyóri Péter: A szociális ellátások jelenlegi szabályozási és finanszírozási rendszerének felülvizsgálata, Készült: Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet részére, Budapesti Műhely, 2009 augusztus 30., <http://bmszki.hu/file/tekozlo/vanekiut/Van-e%20kiut-Teljesvegleges.rar>

De számtalan egyéb oka is lehet, hogy ezek a változtatási tervek soha eddig meg nem valósultak. Például az egyik, hogy bármennyire is úgy gondoljuk, az ellátásban benne élve, hogy ezek kiterjedt segítő hálózatok, egészében sok-sok költségvetési forrást használnak, és fontos lenne racionálisabban elkölteni ezeket a pénzeket, sokszor kiderül, hogy azok a szociális ellátásra költött források, különösen a szolgáltatásokra költött pénzek nemzetgazdaságilag elenyészőek, majdnem periférikusak. Ez a nagyságrend nem készíti a döntéshozókat arra, hogy érdemben foglalkozzanak éppen ezzel a területtel. Annyi egyéb, költségvetésileg ennél jóval nagyobb problématerület található. Te is tudod, hogy én hosszú évekig tagja voltam a fővárosi döntéshozó testületnek. Ott megtanultam, hogy a politikusok sokszor egyfajta *botrány* : *haszon koefficienssel* kalkulálnak, vagyis ha az elérhető haszonhoz, megtakarításhoz képest túl nagy botrány, felháborodás, népszerűségvesztés párosulhat, akkor inkább visszakoznak, nem változtatnak. Márpedig a szociális támogatások rendszere szerintem tipikusan ilyen: érzékeny csoportok, érzékeny médiafigyelem és sokszor periférikus anyagi megtakarítás. Arról már nem is beszélve, hogy ha megtakarítás sincs, „csak” a források hatékonyabb felhasználása jellemző, akkor a várhatóan sok támadás, a botrányok sorai közt ezt jobb nem vállalni...

Ha még bírod, egy további összefüggést is említenék, az ominózus normatív támogatások kapcsán, amelyekről már annyi, de annyi diszfunkciót kimutattunk. Ugye, azt mondtuk, hogy ez a finanszírozási, vagy szolgáltatásvásárlási forma „buta, de biztonságos”. Nos, emellett rövid távon, de hangsúlyozom, rövid távon viszonylag olcsó is. Egy valós döntéseken alapuló allokációs rendszer bonyolultabb is és drágább is. Igaz, feltehetően nagyobb haszonnal jár, és talán még értelme, célja is van. Na most, ha az elosztandó forrás mennyisége, vagy egységnyi, egy-egy szolgáltatóra, avagy igénybe vevőre jutó mennyisége relative csekély, akkor valóban kérdéses lehet egy drágább, ugyan hatékonyabb allokációs mechanizmus működtetése. E logika mentén marad a nem hatékony, nem sokat érő, ámbar szegényes ellátás (olykor annak már csak a látszata...).

– Sokan azt mondják, hogy a „Tékozló koldus” tekinthető a Nemzeti Szociálpolitikai Koncepció egyik előképének. Te hogyan látod ezt?

Arról folyamatosan tudtam, hallottam, hogy a 2010-es választásig ellenzékben lévő erők szakértői – egyébként barátaink, kollégáink – aktívan forgatják, tanulmányozzák, feldolgozzák a javaslatcsomagunkat, mégis meglepetésként ért, amikor az NSZK első változataiban számos gondolatunkat, vagy szerényebben, számos hasonló gondolatot visszaköszönni láttam.²⁰

Abban biztos vagyok, hogy a megoldatlan problémák 2010–2011-re is lényegében ugyanazok maradtak, mint 2005–2006-ban voltak. A pénzbeli

²⁰ Czibere Károly, Sziklai István, Mester Dániel, dr. Vörös Gyula, Sidlovics Ferenc, Skultéti József, Beszterczey András: Nemzeti Szociálpolitikai Koncepció, 2011–2020. Munkaanyag. A Kormány álláspontját nem tükrözi. http://www.efoesz.hu/download/nemzeti_szocialpolitikai_koncepcio_munkaanyaga.pdf

és szolgáltatási támogatások, feltételrendszerek összehangolatlansága, a buta normatív finanszírozás pazarló, hatékonyságcsökkentő hatásai, egyáltalán a normatív támogatások rendszere meghaladásának kérdései, a korábbi célok bátor felülvizsgálata, új és reális célok megfogalmazása, a tényleges szegénység, mára már olykor tömeges nyomor kezelésének lehetetlensége a meglévő, régi eszközökkel, és még hosszan sorolhatnám. Vagyis ugyanazokat a kérdéseket sajnós még ma is föl lehet tenni, mint 5–6 évvel ezelőtt, és olykor hasonló válaszokra lehet jutni.

Ha megengeded, nem mélyednék most el az NSZK értékelésében, részben mert nem tudná senki, tán még mi sem, hogy pontosan melyik változatról beszélgetünk, részben mert meg kellene várni egy „végleges”, hogy ne mondjam hivatalosan elfogadott, vállalt, megvalósításra szánt verziót. Talán csak annyit az eddig megismertekből, hogy én nagyon előremutatónak tartom, ahogy a szerzők kísérletet tesznek a meglévő pénzügyi ellátások alapos újragondolására, ezek egymáshoz való kapcsolódásainak, egymásra épülésének megszerkesztésére, de nagyon fontosnak tartom, ahogyan megpróbálják operacionalizálni a pénzügyi és a szolgáltatásbeli támogatások átjárhatóságát is. Szerintem igen jelentős, hogy tudatosítják a különböző szolgáltatásvásárló szereplők részvételét, lehetséges tehermegosztását, és még kicsit az egészségügy, a foglalkoztatás és a szociális lakáspolitikára felé is kikacsintanak. Persze számos fontos „részlettel” magam is vitatkoztam, de amit valahogy a legkevésbé látok megoldottnak az általam megismert javaslatokban, az éppen a megbízható döntéshozatali mechanizmus megszerkesztése: mind a rászorultságra, a szükségletfelmérésre vonatkozóan, mind a források allokációját, éppen a szolgáltatások vásárlásának technikáját illetően. Lehet, hogy ezzel nekünk is még többet kellett volna foglalkoznunk, lehet, hogy az a bizonyos Regionális Szociálpolitikai Tanácsokra épülő modelljavaslatunk fontosabb volt, mint akár akkor gondoltuk volna. Nem tudom.

De annyiban is eszembe jutottak a korábbi kísérletek az NSZK kapcsán, ahogy maga a mostani koncepció készült (már amennyit én erről tudok). Megint nem az apparátusbeli döntéshozókat kérték fel, hogy készítsenek megbízható kritikai elemzést a meglévő rendszerekről, és tegyenek az asztalra egy változtatási csomagot. Ez az új ágazati irányítás sem bízott meg ennyire a szakapparátus kompetenciájában, felkészültségében, egyáltalán az ilyen kaliberű feladatra való képességében. És egyáltalán nem zárom ki, hogy ebben most is igaza volt. Csak éppen ez azzal járt, hogy megint „külső” szakértők készítették a Nemzeti Szociálpolitikai Koncepció alapanyagát, és megismétlődni látszódnak ugyanazok a belső és külső szféra közötti konfliktusok, összecsiszolatlanságok, mint korábban oly sokszor. Az apparátus átrendeződik, túlélésével, vagy éppen térnyerésével, berendezkedésével van elfoglalva, a napi ügyek vitelével, költségvetési alkukkal, miközben mellettük, kívülük készülnek a koncepciók. Nem ismétlem meg az elmondottakat, de ezek miatt félok, hogy megint nem a jó szándékú javaslatok fognak megvalósulni, hanem vagy semmi, vagy egészen más, az eredetitől eltérő szándékok.

– *Köszönöm a beszélgetést!*

KISFALUSI DOROTTYA

A piacok morális korlátai

(Debra Satz: *Why Some Things Should Not Be for Sale. The Moral Limits of Markets*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2010.)

Debra Satz könyvében egy politikai filozófus szemszögéből vizsgálja, milyen erkölcsi megfontolások vezethetnek ahhoz, hogy bizonyos piacok működését szabályozzuk, vagy akár be is tiltsuk. A könyv közel húsz év munkájának eredményeképpen született meg. A szerző a kilencvenes évek eleje óta publikál a női reprodukciós¹ és szexmunka, a gyermekmunka, az emberi szervek piaca, és más, általa ártalmasnak (*noxious*) nevezett piacok morális korlátainak témájában. E könyvében, több korábbi munkájához hasonlóan, olyan kérdésekre keresi a választ, hogy vajon léteznek-e olyan árucikkek, amelyeket nem lenne szabad piaci viszonyok között adni és venni, és hogy vajon bizonyos áruk csereüzlét miért tekintjük a természetükből adódóan ártalmasnak. Továbbá, hogy vajon hogyan kellene a társadalompolitikának eme ártalmas piacok léteére reagálnia.

Satz nézőpontja sok tekintetben eltér a kortárs közgazdaságtan piac-felfogásától, annál több közös vonást mutat ugyanakkor a gazdaságszociológia képviselőinek elgondolásaival. Míg a kortárs közgazdaságtan és politikai filozófia domináns megközelítései a piacokat általában olyan homogén intézménynek tekintik, amely hasonló elvek alapján szerveződik a különféle árucikkek esetében, addig Satz a piacok heterogén jellege mellett érvel, és hangsúlyozza, hogy a piaci mechanizmusokat nem lehet a társadalmi beágyazottságtól elkülönítve vizsgálni, hiszen nem csupán a társadalmi berendezkedés hat a piacok léteire, de a piacok – azáltal, hogy hatással vannak a társadalmi igazságosságra – maguk is formálják kultúránkat, politikánkat, identitásunkat, és befolyásolják, hogy kik vagyunk, milyen társadalomban élünk.

A könyv a gondolatmenete alapján három nagyobb részre oszlik. Az első rész (1. fejezet) a piac definíciójával és működési mechanizmusaival foglalkozik, valamint ismerteti, hogyan tekintenek a jóléti és neoklasszikus közgazdaságtan képviselői a piacra mint ármeghatározó, viselkedés-befolyásoló és döntéshozást elősegítő mechanizmusra. Satz több tekintetben egyetért e két közgazdaságtani megközelítés piacra vonatkozó megállapításaival, azonban úgy véli, hogy eme, a piaci hatékonyság és a piaci kudarcok kérdésköreire koncentrálnak megközelítések nem képesek kielégítő magyarázatokat adni arra, hogy miért utasítjuk el és tiltjuk be bizo-

¹ Satz elemzése a gyermek fogantatását és kihordását jelentő női munkára (azon belül is különösen a béranyaságra) korlátozódik. Annak érdekében, hogy e munkálkodást világosan elválasszam a gyermeknevelést is magában foglaló reprodukzív munkától, a Satz által használt „*women's reproductive labor*” kifejezést reprodukciós munkaként fordítottam.

RECENZIO

nyos, egyébként potenciálisan hatékonysági problémák nélkül működő piacok létét. Satz úgy véli, hogy a különböző piacok értékelésekor a fent említett gazdasági szempontok mellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy miképp hatnak e piacok az emberi kapcsolatok struktúrájára, a demokratikus értékekre és berendezkedésre, az egyéni motivációkra, valamint a piaci szereplők – közük sorolva az adott tranzakcióban részt nem vevő feleket is – közötti egyenlőségre.

A könyv második része (2–4. fejezet) Satz saját elméletét vezeti fel, majd mutatja be. Az elmélet a klasszikus politikai gazdaságtan heterogén piacképéből indul ki, és hangsúlyozza Adam Smith, David Ricardo, Karl Marx és társaik azon nézeteinek érvényességét, amelyek szerint bizonyos csereüzletek (gondoljunk például a munkaerőpiacra) befolyásolhatják személyiségünk és képességeink formálódását, és ezáltal hozzájárulnak a személyek (társadalmi osztályok) közötti hierarchia kialakulásához. Satz ezt követően áttekinti és kritikailag elemzi a kortárs egalitáriánus politikai filozófia piacról alkotott felfogását, majd ismerteti saját elméletét arra vonatkozóan, hogy milyen okból tekintünk bizonyos piacokat ártalmasnak. Négy paraméter mentén értékeli a piacokat: 1. a szereplők sebezhetősége (*vulnerability*), 2. a szereplők gyenge cselekvési potenciálja (*weak agency*), 3. rendkívül káros kimenetel az egyén részére, 4. rendkívül káros kimenetel a társadalom részére. Az első két paraméter a piacok forrásainak jellemzője, míg az utóbbi kettő a tranzakciók kimenetelét írja le. Ha egy bizonyos piacra akár már egy említett paraméter is kiemelkedő mértékben jellemző, az Satz szerint elég lehet ahhoz, hogy az adott piacot ártalmasnak tekintsük.

A harmadik rész (5–10. fejezet) olyan piacokat mutat be, amelyek különösen sok vitát váltanak ki napjainkban. A női reprodukciós munka, a prostitúció, a gyermekmunka, a(z) önkéntes) rabszolgaság és az emberi szervek piacának elemzésével Satz olyan erkölcsi vonatkozásokra hívja fel a figyelmet, amelyek a hatékonyság és elosztási egyenlőség fogalmival operáló közgazdaságtani és politikai filozófiai megközelítések figyelmét nagyrészt elkerülték. Satz hangsúlyozza, hogy a piacok normatív szempontú értékelésekor nem csupán a javak termelését és elosztását kell figyelembe vennünk, hanem azt is, hogyan hatnak ezek a társadalmi normákra és az egyének, csoportok közötti társas kapcsolatokra.

Gazdaság-szociológiai szempontból különösképpen említésre méltó a könyv 2. fejezete, ahol megismerjük, milyennek tekinti Satz a piacok és a társadalom viszonyát. Elmélete a klasszikus politikai gazdaságtan főbb képviselőinek elméletein nyugszik, Smith, Ricardo és Marx elképzeléseit veti össze a huszadik században uralomra jutó marginalista elméletekkel. Míg a marginalizmus képviselői a piacokat homogénnek tekintik, azaz minden termékpiacot azonos terminológiával írnak le, és működési mechanizmusait a határhaszon-elmélettel magyarázzák, továbbá a csereüzletek szereplőit egymástól független ágenseknek tekintik, addig a klasszikus politikai gazdaságtan képviselői a piacokat eltérő érdekek által vezérelt társadalmi osztályok közötti heterogén kapcsolatok rendszereként írták le. Satz a klasszikus szerzők elméletének két sajátosságát emeli ki: egyrészt azt, hogy Smith és követői hangsúlyozták a piacok társadalmi beágyazottságát, másrészt azt, hogy e szerzők felismerték a piacok egyéni preferenciákat és képességeket befolyásoló szerepét. Ennek

fényében különösen meglepő, hogy Satz miért nem utal a társadalmi beágyazottság fogalmát és a társadalmi kapcsolatháló vizsgálatát érdeklődése középpontjába állító gazdaságszociológia tudományterületének létre – Polányi Károly az egyetlen szerző e terület nagyjai közül, akinek munkásságát megemlíti a könyvben. És bár a könyv szerzője többször is hangsúlyozza filozófusi mivoltát, a közgazdaságtani kiindulópont és elméleti háttér mellett talán hasznos szempontrendszerrel szolgálhatna számára az ún. új gazdaságszociológia irányzata is (lásd például Granovetter 1985, 1990, Swedberg 1987, Granovetter – Swedberg 1992).

A 3. fejezetben Satz két kortárs egalitáriánus filozófiai irányzatot szemléltet, amelyek eltérő válaszokat adnak a piacok és az egyenlőség viszonyát érintő problémákra. A James Tobin kifejezésével általános egalitarianizmusnak (*general egalitarianism*) nevezett szemlélet képviselői a piaci mechanizmusok által életre hívott egyenlőtlenségek kiigazítását az adók és juttatások rendszerén keresztül látják orvosolhatónak: úgy gondolják, hogy a piacok által generált társadalmi egyenlőtlenségek kezelése nem bizonyos javak újraelosztásával, hanem pénzbeli juttatások segítségével lehetséges. Amint a vásárlóerő társadalmon belüli eloszlásában megmutatkozó egyenlőtlenségek elfogadható szintre csökkennek, a piaci verseny magától létrehozza az optimális gazdasági eredményeket. Ezzel szemben a – szintén Tobin kifejezésével élve – specifikus egalitarianizmusnak (*specific egalitarianism*) nevezett irányzat képviselői szerint bizonyos javak esetében egyáltalán nem megengedett a piac működésére bízni e javak elosztását, azokból ugyanis a társadalom minden tagjának egyenlő arányban kell részesednie – ilyenek az egészségügy, az oktatás, sőt, a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen legalapvetőbb létszükségleti cikkek is. Ezen irányzat képviselői gyakran csak e javak tekintetében nevezhetők egalitáriánusnak, általánosan fogalmazva nem.

Satz véleménye e két elméleti irányzattal ellentétben az, hogy ugyan bizonyos piacok szabályozása vagy korlátozása valóban lehetséges egyenlőségelvű szempontok alapján, abban az esetben azonban, ha e piacok működése aláássa a tranzakció által érintett felek (beleértve az adott tranzakcióban részt nem vevő harmadik feleket is) képességét arra, hogy az interakcióban egyenlő félként vegyenek részt, a piaci működés még akkor is korlátozható, ha a csereüzletek a felek önkéntes hozzájárulása eredményeképpen és egyenlő kezdeti feltételek mellett jönnek létre (Satz egyik példája az önkéntes szolgátság intézménye, amely az egyik fél részéről önkéntes alávetettség vállalását jelenti egy másik fél részére).

A 4. fejezet a szerző ártalmas piacokra vonatkozó elméletét ismerteti, és megpróbál választ adni azokra a fentebb már említett kérdésekre, melyek könyve kiindulópontját alkotják. A piacokat négy paraméter alapján értékeli, amelyek egy része gazdasági megfontolásokat követ, más része politikai és erkölcsi elveken alapul. A szerző által definiált első vizsgálandó szempont a piaci folyamatok által okozott rendkívül káros kimenetel az egyén részére. E szempont értékelésekor figyelembe kell vennünk egyrészt a tranzakcióban részt vevő, másrészt harmadik felek érdekeit is. Satz példaként egy ország természeti erőforrásai kiaknázásának a harmadik félre – az ország állampolgáira – gyakorolt káros hatását említi. Bizonyos piaci folyamatok ugyanakkor nemcsak az egyes individuumokra, hanem magára a társadalomra is rendkívül káros hatással lehet-

RECENZÍÓ

nek, amennyiben aláássák azokat a társadalmi keretfeltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az egyének a társas interakciókban egyenlő félként vehessenek részt. Ilyen hatással jár például a gyermekmunka elterjedtsége, melynek során a dolgozó gyerekek gyakran kimaradnak az iskolai oktatásból, és így nem tesznek szert azokra a készségekre, amelyek a társadalmi életben való részvételhez és az eredményes jogérvényesítéshez nélkülözhetetlenek. A harmadik vizsgálandó szempont az egyének cselekvési potenciáljára vonatkozik: bizonyos piacokat a részt vevő felek egy részének gyenge cselekvési potenciálja, vagy a felek nagymértékű tudás- és cselekvési potenciálbeli különbsége jellemez. A gyermekmunka szabályozása ebben a tekintetben is megfontolandó, a gyermekek cselekvési potenciálja ugyanis korlátozott, a munkában való részvételről általában szüleik döntenek. A negyedik értékelési szempont a piaci szereplők sebezhetősége: az erőforrásokkal való szűkös ellátottság vagy a képességbeli különbségek miatt rendkívül sebezhető emberek könnyen válhatnak az erősebb fél áldozatává, gondoljunk például a hazánkban is elterjedt uzsorapiacok működésére. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy egyes piacok nem csupán tükrözik az eleve meglévő pozicionális különbségeket és egyenlőtlenségeket, hanem működésük során súlyosbíthatják is azokat.

A könyv további fejezeteiben Satz e kategorizáció mentén elemzi öt különböző, morálisan problémásnak tekinthető piac esetét: a bérnyaszerződések piacát, a női szexuális szolgáltatások piacát, a gyermekmunkát, az önkéntes szolgálat intézményét és az emberi vesék keresletét és kínálatát. Ezek közül példaként tekintünk át egy szociológiai szempontból is különösen érdekes és releváns piac működésének Satz által adott elemzését: a női szexuális szolgáltatások nemek közötti egyenlőségre gyakorolt hatását!

Satz, aki munkássága során korábban is gyakran foglalkozott feminista filozófiai kérdésekkel, a szexuális szolgáltatások piacának elemzését két népszerű megközelítés kritikájával kezdi. A gazdasági és az esszencialista megközelítésekkel szemben nem abban látja a prostitúció legfontosabb káros hatását, hogy az negatív externáliákat hoz létre, illetve hogy a szexuális szolgáltatások piaci alapú cseréje a szexualitás valamilyen, inherens tulajdonsága miatt természetéből adódóan elítélendő lenne. Érvelése szerint a prostitúció káros hatása abban nyilvánul meg, hogy (jelenlegi formájában) erősíti a nemek között az élet több területén (így a szexualitás terén is) fennálló egyenlőtlenségeket, hozzájárul a nemek közötti hierarchia fennmaradásához, és azt a képet sugallja a nőkről általában, hogy a férfiak szexuális vágyainak kielégítésére szolgálnak. Satz a nemi egyenlőtlenségek két dimenzióját különíti el: különbséget tesz egyrészt a jövedelem, a vagyoni helyzet és a lehetőségek eloszlásában megmutatókozó egyenlőtlenség, valamint a társadalmi státus szerinti különbségekben testet öltő egyenlőtlenség között – utóbbin azt érti, hogy a nőket több társadalmi kontextusban is a férfiak alárendeltjének tekintik, és ennek megfelelően bánnak velük. Satz elismeri, hogy az egyenlőtlenség e két formája kölcsönhatásban áll egymással, ugyanakkor hangsúlyozza a különböző természetüket, és azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy a prostitúció a nők társadalmi státusára gyakorol közvetlen hatást. Igen ám, de gondoljuk tovább kissé Satz gondolatmenetét! Mi egyebek vezet-

hetnének a nők jövedelmi, vagyoni és lehetőségbeli egyenlőtlenségéhez, ha nem a társadalmi státusban megnyilvánuló egyenlőtlenségek? Ha a nők státusa a férfiak státusához viszonyítva alárendelt, akkor nemcsak az eme elgondolás mentén szerveződő társadalmi gyakorlatok vezetnek az elosztási egyenlőtlenségekhez, de – Bourdieu szavaival élve – az alárendelt társadalmi pozíció által strukturált női diszpozíciók is hozzájárulnak az egyenlőtlenségek újratermelődéséhez. Ha tehát Satz az igazán abban, hogy a prostitúció jelenlegi gyakorlata ahhoz vezet, hogy a nők osztályát a férfiakhoz képest a társadalom alárendeltnek tekinti, akkor a szexuális szolgáltatások piacának léte – legalábbis jelenlegi formájában – hozzájárul a társadalmi élet számos területén megnyilvánuló, nemi egyenlőtlenségek fennmaradásához. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy Satz nem magát a prostitúció gyakorlatát utasítja el, hanem annak jelenlegi formáját, és elképzelhetőnek tartja e piac olyanfajta szabályozását, amely – sok más feltétel teljesülése esetén – nem, vagy csak kisebb mértékben járul hozzá a nemi egyenlőtlenségek újratermelődéséhez.

A prostitúcióhoz hasonlóan Satz a többi ártalmas piac elemzésekor is feltérképezi a lehetséges és kívánatos társadalompolitikai lépéseket, azt vizsgálva, hogy vajon az adott piac szabályozásával vagy betiltásával lehet-e a káros hatásokat nagyobb mértékben csökkenteni. Hangsúlyozza, hogy bizonyos esetekben ezen piacok betiltása kedvezőtlenebb következményekhez vezet, mint ha egy elfogadható szabályozás kialakítására törekednénk. Példaként említi a gyermekmunka piacát, ahol a legális, szabályozott piacok kedvezőbb feltételeket biztosíthatnak a dolgozni kényszerülő gyermekek számára, mint a szabályozatlan fekete-piac.

Satz könyve olvasmányos formában ismerteti a szerző véleményét a piacok morális korlátairól, és jó áttekintést ad azokról az okokról, amelyek miatt szükségessé válhat egyes piacok korlátozása vagy szabályozása.

A szerző ugyan egy gazdasági mechanizmus filozófiai szempontú elemzését adja, a könyv azonban szociológiai és társadalompolitikai szempontból is érdekes és elgondolkodtató olvasmány.

Irodalom

- Granovetter, M. (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91: 481–510.
- Granovetter, M. (1990): The old and the New Economic Sociology: A History and an Agenda. In R. Friedland – A. F. Robertson (szerk): *Beyond the Marketplace. Rethinking Economy and Society*. New York: Aldine.
- Granovetter, M. – R. Swedberg (szerk.) (1992): *The Sociology of Economic Life*. Boulder-San Francisco-Oxford: Westview Press.
- Swedberg, R. (1987): Economic Sociology: Past and Present. *Current Sociology*, 35: 1–221.

FÓNAI MIHÁLY

A tereptanár: egy új szakma és szerep körvonalai?

(Fábián Gergely – Hüse Lajos – Pornói Imre – Szoboszlai Katalin [szerk.]: *Módszertani kézikönyv tereptanároknak*.

Nyíregyháza: Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centruma Egészségügyi Kara, Nyíregyházi Főiskola, 2012.)

A hazai szociális képzések jelentős számú elméleti és módszertani kézikönyvtárra támaszkodhatnak, amelyek a kilencvenes évek elejétől a szociális professziók főbb elméleti és gyakorlati kérdéseit taglalták és taglalják¹. A szociális munka és a szociálpedagógia e kézikönyvtára természetesen nemcsak a hallgatók felkészítését szolgálta, hanem komoly szakmai útmutatóként állt a végzett szakemberek, a pályán lévők rendelkezésére. Viszonylag kevés szakirodalom, tanulmány és könyv foglalkozott a szociális szakmák egyik lehetséges szerepével, a tereptanár² feladataival, tereptanári kézikönyv pedig 2001-ben jelent meg, így mindenképpen indokolt volt e kötet kiadása³. Ebben a megközelítésben a „Módszertani kézikönyv tereptanároknak” hiánypótló műnek tekinthető.

A kézikönyv köszöntője és bevezető tanulmánya – amellet, hogy meghatározza a könyv célját – az egyes tanulmányok rövid ismertetésére is vállalkozik, ami megkönnyíti, de meg is nehezíti a recenzens munkáját. Alapvetően egyetértve a szerkesztőnek, Fábián Gergelynek a „hálószövők” kézikönyvének főbb tematikai csoportosításával, azon túlmenő ismertetésre is vállalkozom.

A tizenegy tanulmány négy csoportba sorolható, hangsúlyozva, hogy a tanulmányok egy része több megközelítéssel is jellemezhető. Az *elméleti, elmélettörténeti* írások a szociális kérdések társadalomtörténeti vonatkozásainak feltárásán túl a szociális szakmák, professziók történetét elemzik, a jelzett társadalomtörténeti keretekbe ágyazva (Pornói Imre tanulmánya). A műfajuk alapján inkább metodikai témájú írások egy része jelentős terjedelemben foglalkozik elméleti kérdésekkel, és e keretekre építi rá a bemutatott módszereket (Baracsi Ágnes – Bodnárné Kiss Katalin – Pornói Imre, Kerülő Judit – Margitics Ferenc).

A tanulmányok következő, nagyobb csoportját azok alkotják, amelyek a szociális képzések tartalmával, a curriculummal és a képzési-kimeneti

¹ Elég itt utalni a Szociális munka elmélete és gyakorlata I-IV. sorozatra, de magára az Esély c. folyóíratra is

² A „szociális munka tereptanár” bizonyos mértékű professzionalizálódását jelzi, hogy szakirányú továbbképzési szakon tanulható.

³ A tereptanárookra vonatkozó irodalmak elemzését lásd e kötetben, Fábián Gergely – Szoboszlai Katalin, és Szoboszlai Katalin tanulmányaiban.

követelményekkel összhangban vizsgálják a *tereptanárok* tényleges munkáját és feladatait (Szoboszlai Katalin – Fábíán Gergely, Pornói Imre, Szoboszlai Katalin). Ezzel a tematikával nagyon szorosan összefüggenek, de külön is kezelhetők azok tanulmányok, amelyek a tereptanári munkát mint *professziót* írják le és kezelik (Patyán László – Vo Kahn Toan – Deme Dóra). A negyedik csoportba azokat az írásokat sorolom, amelyek általánosabb, vagy konkrétabb, gyakran adaptált *módszereket, eljárásokat, technikákat* ismertetnek, mutatnak be – hangsúlyozva az adaptáció fontosságát, hisz gyakran más területek tapasztalatait elemzik (Baracsi Ágnes – Bodnárné Kiss Katalin – Pornói Imre, Kerülő Judit – Margitics Ferenc, Hüse Lajos – Gurály Edina – Péntes Marianna, Kiss János, Hüse Lajos – Péntes Marianna – Gurály Edina, Vassné Figula Erika – Jámbor Csilla). Lássuk az egyes tematikai blokkok tanulmányait!

Az *elméleti kérdéseket* taglaló tanulmányok között *Pornói Imre* a segítő szakmák történetiségét elemzi. Megközelítésében egyes tematikus kérdések (szegénység, szociális gondoskodás, keresztényi charitas, szociális munka, szociálpedagógia) kronologikus tárgyalását követi, bemutatva a különböző korszakok gondolkodásmódját, a társadalomalakító-társadalomtörténeti folyamatokat, a főbb intézményeket és aktorokat. A segítő szakmák történetiségét ezekbe a társadalomtörténeti folyamatokba ágyazza, plasztikusan vázolja az egyházak és más társadalmi csoportok tevékenységét, majd elemzi azokat a folyamatokat, amelyek a segítő szakmák professzionalizálásához vezettek. Napjaink társadalom- és szociálpolitikai kérdéseinek és a „kezelésük” mögött meghúzódó értékeknek, ideológiáknak az elemzésére is vállalkozik, például a szegénység kérdésén, ami azt igazolja, hogy valóban nincs új a nap alatt, legalábbis ami a problémákat és azok értelmezését illeti. A nemzetközi folyamatok felvázolásán túl – amellyel elsősorban a 19–20. században a kötet szempontjából is meghatározó országok eseteit elemzi – a szociális kérdések kezelésének, a kialakult intézmények és intézményes eljárások, a közreműködő „aktorok” szerepének hazai bemutatására is vállalkozik, igen jelentős terjedelemben. *Pornói Imre* tanulmánya – amely a szociális-segítő professziók történetének társadalomtörténeti hátterét vázolja fel – „segítő”, értelmező kereteket nyújt a kötet további írásainak a jobb megértéséhez is.

Bár *Baracsi Ágnes, Bodnárné Kiss Katalin és Pornói Imre* írása a címében a „Pedagógiai technikák” bemutatására vállalkozik, tanulmányuk első részében – ahhoz, hogy a szerzők konkrét technikákról írhasanak – azokat a folyamatot vizsgálják, amelyek elvezetnek a „tanuló társadalomhoz” és az élethossziglani tanulás eszméjéhez, valamint gyakorlatához. Mindezt a nevelés céljaiban és eszméiben végbemenő, paradigmatisus változásokkal magyarázzák, amelyek elvezettek a tudás és a tanulás új értelmezéséhez. A változások a nemzetközi dokumentumokban is megjelentek, és komoly hatást gyakorolnak a hazai gyakorlatra is. A szerzők tanulmányának nem szokványos megközelítésmódja lehetőséget adott a tanulás különböző módozatainak az elemzésére, majd ehhez kapcsolódóan konkrét módszerek és technikák bemutatására is, amelyeket a tereptanári munka során alkalmazhatónak tartanak, így például a kiselőadást, a megbeszélést, a vitát, a demonstrációt, a projekt módszert, a szimulációt és az esettanulmányt vagy a portfóliót. A tereptanári munka során

RECENZÍÓ

alkalmazható eljárások másik nagy csoportját a „jó gyakorlatok” jelentik, azok a konkrét, megvalósult programok, amelyek tapasztalatai adaptálhatók a tereptanári munka során, így például a „második esély iskolája”, vagy a multikulturális gyakorlat különböző eredményei. A szerzők elméleti megközelítésmódja és az általuk vizsgált módszerek, eljárások a szociálpedagógia oldaláról közelítik a tereptanár lehetséges munkáját és szerepeit, ami gazdagabbá teszi a kötetet – példáik is a sajátos megközelítésmódból következnek, ami azonban nem jelenti azt, hogy a lehetséges módszerek és eljárások ne lennének alkalmazhatók például a szociális munkások esetében (tanulmányukra a módszertani blokkban már nem térek ki).

Kerülő Judit és Margitics Ferenc az előítéletesség kezelésének problémáját járják körül, figyelemre méltó elméleti alapossággal. Az előítélet fogalmának bemutatásán túl a szerzők az előítélet okainak kimerítő elemzésére vállalkoznak, és nincs olyan megközelítésmód, magyarázat és értelmezési keret, amelynek a főbb állításait ne vennék górcső alá. A nemzetközi szakirodalomban elfogadott módon az okok öt nagyobb csoportját vizsgálják, a szükségletektől a kognitív pszichológiai okokon át a szociálpszichológiai és személyiséglélektani, valamint szociológiai okokig, igen részletesen vázolván a tekintélyelvű személyiségre jellemző sajátosságokat. Kitérnek az előítéletek társadalmi és demográfiai jellemzőire, valamint az előítéletek mérésére és vizsgálatára is. A szerzők tanulmánya igen fontos a szociális munkás és a szociálpedagógiai képzés és gyakorlat, benne a tereptanári munka gyakorlata szempontjából, ezért a tanulmány elméleti alapossága és módszertani sokszínűsége indokolt. A szerzők az előítélet *kezelésének* bemutatására vállalkoznak, így a tanulmányban több konkrét modellt, eljárást, gyakorlatot és módszert mutatnak be. Ilyen az „önértékelési eszköz az iskolák esélyegyenlőségi gyakorlatának a vizsgálatához” is, amely segítheti az iskolákat a potenciális (etnikai) előítéletek feltárásában és kezelésében. A hazai helyzetnek megfelelően a szerzők nagy figyelmet fordítanak a romákkal kapcsolatos előítéletekre, a jellegzetes toposzokra is, hiszen az előítéletek a legtöbb esetben most a romákhoz kapcsolódnak. A bemutatott eljárások is a velük kapcsolatos előítéletek kezelését célozzák. A módszerek egy része a „direkt oktatás” eszköztárába tartozik, míg mások a katartikus élmények csoportjába (például a „vihár szeme”), vagy a „fölérendelt közös cél”. A tanulmány a hivatkozott eljárásokat és technikákat részletesen ismerteti, így azok alkalmazhatók például a mindennapi iskolai gyakorlatban, de a szociális képzések keretében is (tanulmányukra a módszertani blokkban már nem térek ki).

A *tereptanárok* tényleges munkájával és feladataival, a kézikönyv céljából adódóan, valamilyen kontextusban a legtöbb tanulmány foglalkozik. Szűkebb értelemben három olyan tanulmány sorolható ebbe a csoportba – *Szoboszlai Katalin és Fábíán Gergely*, valamint *Pornói Imre* írása –, amely arra is lehetőséget ad, hogy egybevegyük a két szakmai értelmezési, megközelítési mód szempontjait.

A „Tereptanári munka a szociális munka alapképzésben” című tanulmányukban *Szoboszlai Katalin és Fábíán Gergely* a szociális munkások kompetenciáit és az azt megalapozó oktatást elemzi, a képzési és kimeneti követelményeken keresztül. A terepoktatást a szociálismunkás-képzés

egyik szeleteként értelmezik, amelyben a terepintézmények és a tereptanárok a gyakorlatban járulnak hozzá a képzéshez. A terepoktatást sokszereplős módszernek tartják, amelynek a hallgató, a képzőhely, a tereptanár és a kliens a résztvevője. A terepoktatás a szakmára való felkészítés része, s az abban való részvétel egyúttal a hallgató saját élményének megszerzését is jelenti, a leendő szakmájáról. A tereptanárt a képzőhely (iskola) és a terepintézmény metszetében helyezik el, kettős funkcióban: mint gyakorlati szakembert és a szociálismunkás-képzés terepoktatóját. A kapcsolatot a képzőhely (iskola) és a terepintézmény között a képzőhely terepkoordinátora jelenti. A szerzők részletesen bemutatják a tereptanárok és a terepintézmények feladatait a gyakorlati képzés során – ezek az ismeretek jelentik a kézikönyv *legpraktikusabb* fejezeteit, amelyek valóban kézikönyvvé teszik a könyvet. Foglalkoznak a tereptanári munka lehetséges problémáival is, és ennek kapcsán a képzőhelyek, a terepkoordinátorok és a (potenciális) tereptanárok számára egyaránt megszívlelendő tapasztalatokat vázolnak. Szorosan kapcsolódnak témájukban és felépítésükben is ehhez a tanulmányhoz Pornói Imre és Szoboszlai Katalin írásai. *Pornói Imre* „A hallgatók feladatai a szociálpedagógus-képzés terepgyakorlatain” című tanulmányában ugyancsak a képzési és kimeneti követelményeket veszi alapul a szociálpedagógus kompetenciáinak a bemutatásához, majd foglalkozik a szociálpedagógusképzés és a gyakorlati képzés céljával. A két tanulmány (Szoboszlai – Fábián, Pornói) jól érzékelteti a szociális munkás és a szociálpedagógus képzés, illetve a végzett szakemberek szakmai tudása és kompetenciái közötti hasonlóságokat és különbségeket⁴, ami a kilencvenes évek szakmai vitái után a két szociális, segítő szakma viszonyának a rendezettségét is mutatja. Ezt a Pornói-tanulmány gyakorlóhelylistája is jelznie. Kiegészíti egymást a két tanulmány a tereptanár kompetenciáit és feladatait illetően is, így válik kerekké a történet, és plasztikussá a tereptanári munka jellemzése.

Ebbe a sorba és logikába illeszkedik a hazai tereptanárképzés és kutatás egyik meghatározó képviselője, *Szoboszlai Katalin* tanulmánya is, a gyakorlók feladatairól és a tereptanári munkáról. Ennek keretében a szerző a hét féléves szakmai gyakorlat céljait és szakmai tartalmát elemzi, az alapozó (I–IV. félév), az elmélyítő (V. félév), az intenzív szakmai (VI. félév) és az integráló szakaszban (VII. félév). A tanulmány a gyakorlati képzés során a célokból és a szakmai tartalmakból következő „gyakorlonoki” (a hallgató a terepgyakorlaton) és tereptanári feladatokat leltárszerű pontossággal tárja elénk, ezzel maximálisan alátámasztja a kézikönyv célját, a tereptanári munka bemutatását.

A kézikönyv tanulmányainak harmadik csoportjába azokat sorolom, amelyek leginkább a *professziós, professzionalizációs* tematikába illeszkednek. Bár a második blokk, a tereptanárokról szóló írásoké sok szempontból felveti a „tereptanár mint professzió” kérdését (és a kötet más írásai is érintik ezt a tematikát), megítélésem szerint leginkább *Patyán László*, valamint a *Vo Khanh Toan – Deme Dóra* szerzőpáros írásai sorolhatók ide.

Patyán László „A szakmai etika tanításának módszertani összefüggései a terepgyakorlat-vezetés kapcsán” című írása ebben a professzionalizációs megközelítésben érdekes kérdéseket vet fel. Elsősorban arra koncentrálna,

⁴ Erre utal a „szociális képzési ág közös kompetenciáinak” a közös szabályozása is.

RECENZÍÓ

hogy milyen a felelőssége a tereptanárnak a hallgatókban (ki)alakuló szakmakép, pályakép, szakemberkép alakításában, milyen módon megy végbe a szakma tanítása a gyakorlatban. Maga a szakmai gyakorlat a szakmai folyamatok, élmények megélésével, értelmezésével, belsővé válásával járul hozzá a szakemberré váláshoz. A tereptanár a hallgatóban élő szociális szakemberkép feltárásával és alakításával járulhat hozzá a hallgatók professzióképeinek az alakításához, a hallgatóban élő „alien ábrázolások” életszerűvé tételével. Meg kell ismernie azt, hogy a hallgatóknak milyen elvárásai, attitűdjei, előzetes szakmaképei vannak, a „szuper elvárásokat” és a „példaértékű embereket” életszerűvé kell tennie, és a tereptanárnak ebben is komoly etikai felelőssége van. Patyán nagyon gyakorlatiasan ragadja meg a professzionalizáció folyamatát, ami két dolgot is jelent: egyrészt annak kérdését, hogy miképp járul hozzá a hallgatók szakmaképeinek fejlesztéséhez a „gyakorlati triangusban” (iskola – hallgatók – terepintézmény, tereptanár) a tereptanár. Másrészt azt, hogy felvethető-e a „tereptanár mint professzió” kérdése, abból kiindulva, hogy ha a tereptanárok csoportja nem is határolható el önálló professzióként, mégis sok szempontból olyan tudásbeli tőkével, kompetenciával írható le, hogy ez sok szempontból egy professzionalizálódó szerepkészletet jelent, ha nem is önálló professziót (ehhez járul hozzá maga a kézikönyv is). Más megközelítésben, de hasonló problémákat feszeget *Vo Kanh Toan és Deme Dóra* is „A hatékony segítő és az önreflexió” című tanulmányukban. Eleve abból indulnak ki, hogy a „szociális segítés” nem egyszerűen a társadalmi szolidaritás vagy humánium kifejeződése, hanem hivatás, szakma, amelyben az egyik legfontosabb követelmény a hatékonyság mint szakmai kérdés. Ebben a keretbe illesztik a támogató szakmai közösséget mint a szakmai fejlődés közegét, továbbá a segítő önreflexióinak a kérdését, a segítőik támogatását is, amelynek célja a hit, a lelkesedés, a kitartás helyreállítása, és önmaga regenerálása, azaz a professzió műveléséhez elengedhetetlen szakmai (belső) egyensúly megteremtése.

A tanulmányok negyedik csoportja általánosabb, vagy konkrétabb, gyakran adaptált *módszerekkel, eljárásokkal, technikákkal* foglalkozik – ezek egy részét az elméleti írások kapcsán már ismertettem.

Kiss János „Önismeret, személyiség és személypercepció szerepe a tereptanári munkában, a terepgyakorlaton” című tanulmányában olyan szociálpszichológiai alapvetéseket ismertet, amelyek nagyon fontosak a tereptanár mindennapi munkájában, így ez szervesen kapcsolódik a kötet többi írásához. Arra vállalkozik, hogy jól megválasztott ismeretanyagát értő módon elemezve, jó példákkal alátámasztva segítse a tereptanárok szakmai tevékenységét. A tematika is ezt segíti, amennyiben három jól kiválasztott nagyobb kérdéscsoporttal foglalkozik. Ezek között a személyiség kérdése az első. Az írás a személyiségelméletek közül Carl Rogersét emeli ki. Mivel a gyakorlat szempontjait veszi figyelembe, szól az empátia és a feltétel nélküli elfogadás kérdéséről, a nondirektivitásról és a szükségletekről – az elengedhetetlen elméleti ismeretek mellett azok gyakorlati összefüggéseit emeli ki, példáit a lehetséges tereptanári munkából hozza. A másik nagyobb tematika a „két ember találkozása”, és minden, ami ebből következhet: a személypercepció, az ítéletek, az előítélet, az attribúció, a kommunikáció és a kapcsolat, a vonzalom. Csupa olyan dolog, amely a szociális munkában állandóan visszatérő téma, a

szociális munka szakmai kompetenciájának fontos területe, amit a hallgatónak meg kell tanulni, és el kell sajátítani – és hol, ha nem a terepintézményekben, s egyúttal a tereptanároktól is? Hiszen ezeket a tudásokat és skilleket a képzés egész folyamata során közvetítik a hallgatóknak. A harmadik tematika ugyancsak a segítő szakmák gyakorlatias tudásával függ össze, amelyet „minek nevezzelek” címen foglal össze a szerző. Foglalkozik a megszólítással, az önismerettel és a határok betartásának a kérdésével, a túlzott érzelmi involválódás következményeivel. Kiss János jó érzékkel ragadja meg azokat a szociálpszichológiai ismereteket, amelyek a szociális szakmákhoz szükségesek. Példái gyakorlatiasak és szellemesek, törekvése az, hogy a tereptanári munka számára adjon használható támpontokat.

A tereptanári munka, de általánosabban, a szociális professziók tevékenységének két fontos területét vizsgálják tanulmányaikban *Hüse Lajos, Gurály Edina és Péntes Marianna* (Konfliktusok kezelése, Együttműködés fejlesztése, csapatmunka). Mindkét írásukban a témára vonatkozó szakirodalom alapos elemzésére támaszkodnak, s ebben az értelemben e tanulmányok akár az elméleti tanulmányok közé is sorolhatók, ám az elméletekre alapozott és alkalmazott metodikai megközelítések olyan, gyakorlatias módszerek köré szerveződnek, ami alapján inkább módszertani jellegüket emelem ki. A konfliktus *fogalmának* tisztázása után a konfliktusok típusait elemzik, az értékkonfliktusoktól a destruktív konfliktusokig. Részletesen foglalkoznak a *konfliktusdinamikával* és a konfliktus kiéleződésével, ennek kapcsán bemutatják a cirkularitást, és a KOKI technikákat. Mivel a kommunikáció és az érzelmek a konfliktusok kiélezésében és megoldásban is fontos szerepet játszanak, vizsgálják a kommunikáció és az érzelmi intelligencia problémáját is. A konfliktusok két szintjét, a tárgyilagos és a kapcsolati szintet elemzik, és bemutatják a Thun-féle kommunikációs négyzetet, hangsúlyozva, hogy a kommunikáció sikerét a négyféle üzenet (tárgyi üzenet, amit magunkról üzenünk, amit a kapcsolatról üzenünk, és amit el szeretnénk érni, a felszólítás) kongruenciájától függ. A szerzők több esetet és módszert mutatnak be, amelyek a konfliktusok *kezelését* célozzák, és részletesen foglalkoznak a konfliktusmegoldási stílusokkal is a Thomas–Kilmann-féle konfliktuskezelési modell keretében (versengő, elkerülő, alkalmazkodó, kompromisszumos, konszenzusos). Bemutatják az önismeret fejlesztéséhez, vagy a konfliktusok moderálásához segítséget nyújtó, 30 állítás-párt tartalmazó Thomas–Kilmann-kérdőívet is. Az alkalmazható módszerek közül a *konstruktív konfliktuskezdeményezés* technikáit is érzékletesen ismertetik, így a „3M” módszert, valamint az ötlépéses konfliktuskezdeményezést. Fontosnak tartják a szociális szakemberek munkája kapcsán kiemelni a „dicsérj, mielőtt felvennéd a kesztyűt!” elv alkalmazását a kliensekkel kapcsolatban, még akkor is (vagy főként akkor?), ha a szakember frusztrált vagy dühös. Az „egyezség felé” vezet a Harvard-modell alkalmazása is (Harvard Tárgyalási Projekt), amelynek lényeges eleme az ember és a probléma elválasztása, a közös érdek, a sok alternatíva és az objektív mérce. Mivel a segítő szakmákban gyakori, hogy a szakemberek mások konfliktusába kerülnek, fontos a kríziskommunikáció ismerete, a kommunikáció háromszögesítése. A konfliktusok *moderálásának* is számos módszerét dolgozták ki, melyet a szerzők részletesen ismertetnek. A

RECENZÍÓ

moderálás négy alapvető kompetencia köré épül: a strukturálás, az aktív odafigyelés, a megoldások kimunkálása és a szélsőségek lefaragása köré. A moderálást segítik azok a kommunikációs eszközök, amelyek a konfliktust a konstruktivitás és a megegyezés felé irányítják. A szerzők az elméletileg és metodikailag kiforrott tanulmányban jól alkalmazható ismereteket mutatnak be és elemeznek, amellyel segíthetik a tereptanárok munkáját, és ezzel hozzájárulhatnak a szociális képzések metodikai fejlesztéséhez is.

Másik tanulmányukban az *együtműködésről és a csapatmunkáról* írnak, ami ugyancsak meghatározó a szociális szakmák esetében, de a szerzők túlmutatnak a szociális szakmák határain, az általánosabb, interprofesszionális együtműködésre és teamekre utalnak, és ezzel a lehetőséggel foglalkoznak. Elméleti háttérként az intermedier célcsoportok (olyan emberek, akiken keresztül a szociális beavatkozás hat) elméletét és a kaszkád-modellt fogadják el. Hangsúlyozzák, hogy a hazai gyakorlatban egy kevert modell alakult ki. Ebben a helyi szociális, illetve gyermekvédelmi szereplők egy többprofilú, laza szerveződésű csoportot alkotnak, amelyben mindenki lehet mindenki intermediere. Az együtműködés partnerséget és hálózatépítést jelent, olyan szektorok közötti együtműködést, amelyben szervezetek dolgoznak, egy cél érdekében, átlátható, egyenlő és kölcsönösen előnyös módon. A partnerség során a résztvevők egyaránt megosztják a kockázatokat és a hasznot. A szerzők a tanulmány metodikai részében részletesen bemutatják azokat a módszereket, amelyek hozzájárulhatnak az együtműködéshez és a hálózatépítéshez, így a SWOT-analízist, a partnerségi analízist és a kapcsolatdiagnózist, továbbá foglalkoznak a fejlesztő beavatkozás lehetőségeivel is. A jelzett módszereket és eljárásokat olyan mélységben ismertetik, hogy az lehetőséget adjon azok kipróbálására – ez megfelel a tanulmány azon szándékának, hogy támogassa a tereptanárok munkáját, általánosabban pedig hozzájáruljon a szociális szakmák módszertanának a továbbfejlesztéséhez.

A módszertani blokk keretében *Vassné Figula Erika és Jámbor Csilla* „Kommunikációs technikák alkalmazása a tereptanári munkában, terepgyakorlaton” című tanulmánya zárja a kötet írásait. Fontosnak tartják, hogy a különböző kommunikációs stratégiákat a tereptanárok adekvátnak és tudatosan alkalmazzák. Hat dologgal foglalkoznak: a közvetlen emberi kommunikáció csatornáival, a meggyőző kommunikáció csatornáival, az erőszakmentes kommunikációval, a kommunikációt gátló tényezőkkel, a hatékony kommunikációt elősegítő tényezőkkel, valamint az önérvényesítő stílusok kérdésével. Olyan dolgokkal, amelyek valóban lényegesek a segítő szakmák esetében. A közvetlen emberi kommunikációval foglalkozó fejezetben lényegretörően emelik ki a kommunikációelméleti alapfogalmakat, és szemléletesen ismertetik azokat. Mivel a kommunikációnak meggyőzőnek kell lennie, a kommunikáció hitelességének kérdése mellett bemutatják azokat a konkrét technikákat, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy meggyőzőek legyünk, így például a befolyásolási technikákat. Fontosnak tartják az erőszakmentes, vagy együtműködő kommunikációt, hiszen a szociális szakemberek kommunikációja nem is lehet más. Ennek kapcsán lényegesnek tartják az empátiát és az őszinte önkifejezést, bemutatják „a sakál és a zsiráf” tanmeséjét, a gyengét legyőzni

akaró, az erőstől eloldalgó sakálét, valamint a nagyszívű zsiráfét, akik modellálják, hogy milyenek lehetünk a kommunikációs helyzetekben. Az erőszakmentes kommunikációnak (EMK) négy eleme van: a megfigyelés, az érzés, a szükséglet és a kérés – ezek jelentőségét és szerepét is vizsgálják a kommunikáció során. A kommunikációt gátló tényezők között nagyszámú jelenséget elemeznek, a parancsolástól a fenyegetésen át a szidásig – ezeket a (terep)tanárok munkájába ágyazva ismertetik, ezzel hozzájárulva a kézikönyv gyakorlati alkalmazhatóságának a céljához. A hatékony kommunikációt segítő tényezők ismertetése is hasonló szemléletű – ide sorolható például a passzív hallgatás, és a megerősítő reagálás, továbbá olvashatunk a hatékony kommunikációs stratégiát alkalmazó pedagógus néhány jellemzőjéről is. A szerzők részletesen foglalkoznak még az önérvényesítési stílusok viselkedési jellemzőivel, a passzív, az agresszív és az asszertív viselkedéssel – ez ugyancsak fontos a szociális szakemberek szakmai tudása szempontjából, részben a saját, részben a kliensek önérvényesítési stílusának a jobb megismerése miatt. E típusok jellemző vonásait szemléletesen foglalják össze, és a verbális kommunikáció eszközeit is bemutatják velük kapcsolatban.

Mi lehet az olvasó összbenyomása a tereptanári kézikönyvről? A szerzők és a szerkesztők érzékelhetően arra törekedtek, hogy valóban kézikönyvet írjanak, ami a szociális munkás és szociálpedagógus szakos hallgatók gyakorlati, terepintézményi képzésének az elméleti és metodikai kézikönyve. A hangsúly inkább a metodikain van, vagyis az alkalmazható ismereteken – olyan modellek, módszerek, eljárások és technikák bemutatásán, amelyek segítik a gyakorlati képzésben fontos szerepet betöltő tereptanárok napi munkáját. A kötet e célját maradéktalanul teljesíti, sőt, tovább is megy ezen: hozzájárul nemcsak a tereptanárok képzéséhez, a tereptanárok metodikai ismereteinek a fejlesztéséhez, de általánosabban is a szociális szakmák professzionalizációjához, a képzési tartalmak és szíkkék, módszertani ismeretek, de még a szociális szakember képezés mint a professzió fontos elemének a fejlesztéséhez is, és nem feledkeznek meg a professzió etikai elvárásairól sem. Épp ezért a szélesebb értelemben vett szociális professziók művelőinek, valamint a szociális kérdések iránt érdeklődő laikusoknak is ajánlom a kötetet.

Irodalom

- Bárdos Kata – Falvai Rita: Terepgyakorlat – szupervízió? http://szochalo.hu/szochalo/upload/bardos_falvai_terepgyak.rtf. letöltés: 2011. december 20.,
- Bognár Mária: Gondolatok a tereptanár képzésről. http://www.esely.org/kiadvanyok/1993_4/gondolatok.pdf letöltés 2011. december 20.
- Göncz Kinga: A tereptanár és a gyakorlók. Találkozások és játszmák a szociális-munkás-képzés terepgyakorlata során. http://www.szochalo.hu/szochalo/upload/goncz_tereptanar.rtf. letöltés 2011. december 20.
- Pataki Éva: (2002): Reflexiók a terepen folyó szociális esetmunkához az esetmegbeszélések tapasztalatai alapján. *Esély* 2002. 5. p. 45–56.
- Somorjai Ildikó (szerk.) (2001): Kézikönyv a szociális munka gyakorlatához. Budapest: Szociális Szakmai Szövetség. In: *Terepgyakorlatok* fejezet.
- Szoboszlai Katalin (1999): Helyzetkép a terepoktatásról a szociálmunkás-képzésben Magyarországon. *Esély*, 1999/2–3. p. 104–120.

RECENZÍÓ

- Szoboszlai Katalin (1999): A terepoktatás hazai tapasztalatai: a szociálismunkás-képzésekben oktató tereptanárokkal készített kutatás alapján. In: „Peremvidék” Szociális kutatások Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Nyíregyháza–Salgótarján: DOTE Egészségügyi Főiskolai Kar–NKK, 1999. p. 341–363.
- Tereptanári munkatankönyv (2001): Salgótarján: NCSSZI Képzési Központ.
- Kocsis E. (szerk.) (2009): Terepgyakorlati vademecum. Szekszárd: PTE IGYFK – Iskolaszövetség.
- Woods, R. (1990): A szociális munka gyakorlatának oktatása. Esély, 1990. 5.

Kérjük kedves Olvasóinkat,
hogy adójuk 1%-ával támogassák
az *esély* társadalom- és szociálpolitikai
folyóirat kiadását!
Hilscher Rezső Alapítvány
Adószám: 19650988-2-43

Abstracts

Balázs Kapitány: Intergenerational transmission of social disadvantages: Results from an Hungarian longitudinal survey

The central research question of our study is the intergenerational transmission of social disadvantages, based on a special parent-child longitudinal subsample from the Hungarian GGS survey. Using the data from the parental household from 2001/02, we examine the living conditions of young adults (who had grown up in the meantime) in 2008/9. The more concrete research question is: what factors of the parental household during adolescence help to explain the later acquisition or non-acquisition of certain educational degrees, early school leaving, or unsuccessful start of career. The results of the logistic regression models suggest that parents' financial situation plays an essential and independent role regardless of the educational level or cultural capital of parents. The choice between the types of secondary schools is key event, too. The models also indicate that if the parental household lived without any work-income, and if the parental household was a welfare participant, these factors had also an independent role on the intergenerational transmission of social disadvantages in today's Hungary.

Zsuzsa Széman: SKYPE in elderly care: observations of an intervention research

The hypothesis of the Skype Care intervention research was that if ill, old care recipients could communicate with Skype their quality of life would improve. The findings of the intervention research can be summed up as follows. In some cases the teaching process began from the most basic level. They learnt to use Skype very quickly. Although there were typical difficulties they showed a strong desire to learn and reached a similar level. New customs appeared in their lives. They needed helpers to learn and catch up. Their quality of life has changed and they could integrate themselves into society.

Bori Simonovits: The ethical dilemmas of the method of discrimination testing

In Hungary discrimination occurs regularly in the various spheres of everyday lives, such as the area of labour market, housing, police's stop and search practices and all sorts of services. Discrimination testing is an alternative way of measuring discrimination, combining the advantages of qualitative and quantitative methods. This method is based on a controlled field-experimental design. In this experimental setup pairs of testers are matched for all important characteristics relevant to the

ABSTRACTS

goals of the experiment except for one protected characteristic tested in the experiment. However this method has several methodological advantages (namely the controlled test situation enables us to observe the process in its real circumstances so that we gain valid answers) the application itself raises a fundamental ethical dilemma. The method of testing is based on the delusion of the perpetrator of the discrimination, since we cannot ask for the consent of the participants of the testing. The main aim of the paper is to discuss the pro- and contra arguments concerning the application of this innovative method in order to explore the discriminatory mechanisms endanger the every-day lives of the different minorities.

Ágnes Simonyi: Activation – coordination of employment and social policy means and institutions in developed European countries

The paper shows that since the mid-90-ies in Western Europe serious doubts were raised concerning the efficiency of the classical employment policy instruments and the strict separation between social and labour market supports and services. The activation policies launched in this period introduced reforms in two directions; in the relationship between poverty reducing social allowances and unemployment benefits on the one hand, and concerning the organizational and institutional framework of the cooperation between social and employment services. The paper describes the different country efforts taken in similar direction – though realized in different ways – to re-regulate the rights and responsibilities linked to social support. Attention is called to the common feature of these activation reforms that the obligation of the supported persons to participate in the different activating programs is accompanied with intensive quality services. This fundamental condition of activating policies motivated deep reforms in public policies and in the system of local authorities responsible for the system of services and for their coordinated functioning.

esély

2012/2

Social Policy Journal

CONTENTS

STUDIES

- 3 **Balázs Kapitány:** Intergenerational transmission of social disadvantages: Results from a Hungarian longitudinal survey
- 38 **Zsuzsa Széman:** SKYPE in elderly care: observations of an intervention research
- 54 **Bori Simonovits:** The ethical dilemmas of the method of discrimination testing

INTERNATIONAL REVIEW

- 66 **Ágnes Simonyi:** Activation – coordination of employment and social policy means and institutions in developed European countries

WORKSHOP

- 100 **Péter Győri:** Reforms sabotaged – „Prodigal beggar tears his rags.” Dialogue with Péter Mózser

REVIEW

- 115 **Dorottya Kisfalusi:** The moral limits of markets
- 120 **Mihály Fónai:** Field teacher: contours of a new profession/role?
- 129 Abstracts